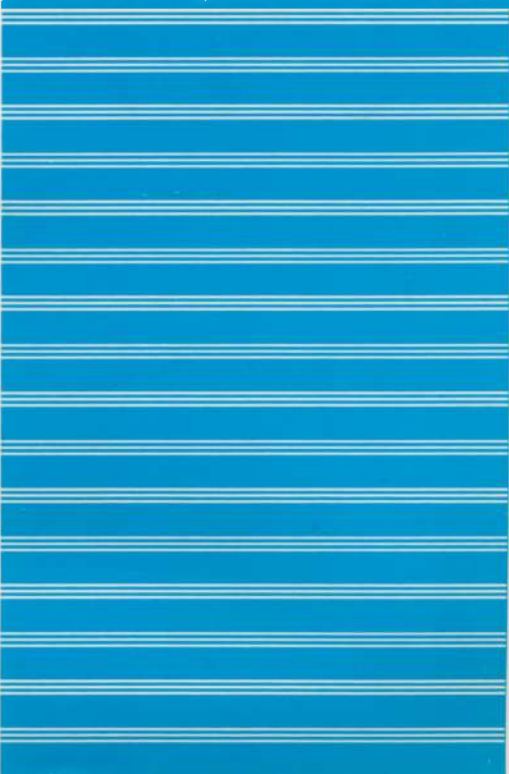

В.А.Смолій
В.С.Степанков

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА ІДЕЯ

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ, ЕВОЛЮЦІЇ, РЕАЛІЗАЦІЇ

Видавничий Дім
АЛЬТЕРНАТИВИ

В.А.Смолій
В.С.Степанков

Українська

державна ідея

XVII–XVIII століть:

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ, ЕВОЛЮЦІЇ, РЕАЛІЗАЦІЇ

Київ, «Альтернативи», 1997

Пропонована робота відомих істориків — перша спроба узагальнюючого висвітлення основних аспектів проблеми формування та еволюції української державної ідеї, що розглядаються в нерозривному зв'язку з боротьбою за її реалізацію впродовж XVII — XVIII ст. як широкого загалу народних мас, так і еліти суспільства.

Може бути використана учнями шкіл та середніх учбових закладів, а також студентами вузів як підручник при вивченні історії України.

Друкується в авторській редакції

Смолій В. А., Степанков В. С.

**Українська державна ідея XVII — XVIII століть:
проблеми формування, еволюції, реалізації.**

Київ, "Альтернативи", 1997,—368 с. — Іл.

ISBN 966-7217-00-0

© Смолій В. А., Степанков В. С.,
1997

© Коваль О. В., обкладинка,
1997

Переднє слово

У процесі розробки нової концепції історії України постає гостра потреба не лише в переосмисленні наукової спадщини дослідників різних напрямів і шкіл, а й у глибокому (на основі аналізу комплексу джерел) вивченні проблем, що впродовж десятиліть замовчувались у вітчизняній науці. Чи не найважливішою з-поміж них залишається проблема становлення й функціонування Української держави в другій половині XVII–XVIII ст. Так сталося, що й по сьогодні практично немає синтетичних праць (за винятком студій О. Терлецького) монографічного характеру, присвячених з'ясуванню даної проблеми в цілому чи її окремих найголовніших аспектів. Увага науковців спрямовувалася на висвітлення питань, що торкалися подій, процесів та явищ в обмеженому хронологічно й тематично діапазоні. Зрозуміло, що за таких обставин неможливо відтворити цілісну картину розвитку й занепаду політичного, соціально-економічного й культурного життя держави, національної самосвідомості українського суспільства.

З огляду на це ми вкрай мало (і то переважно фрагментарно) знаємо про формування й еволюцію державної ідеї, перипетії боротьби за її реалізацію, вплив на ці процеси різних факторів, зокрема, соціально-політичної боротьби в сусідніх країнах та їх політики щодо України.

Започатковане в першій половині ХХ ст. дослідження цієї проблеми (праці І. Борщака, М. Возняка, В. Гарасимчука, М. Грушевського, Д. Донцова, М. Заборовського, І. Крип'якевича, В. Липинського, В. Новицького, С. Шелухіна та інших авторів) не знайшло подальшого розвитку в українській історіографії 30–80 рр. І лише в першій половині 90-х рр. науковці знову звертаються до цієї проблематики.

Тим часом без осмислення складних процесів, які відбувалися в самосвідомості українців (насамперед політичної еліти) під час боротьби за створення незалежної національної держави, а після її поразки – зусиль, спрямованих на збереження політичної автономії, залишатимуться без відповіді чимало питань, пов'язаних із цим важливим періодом нової історії України.

Відразу наголосимо на тому, що автори пропонованої читачеві праці відмовились від спокуси взяти за об'єкт дослідження весь комплекс питань, які торкаються національної самосвідомості (за сучасного рівня їх вивчення це завдання нереальне), а вирішили зосередитися лише на проблемі зародження й еволюції державної ідеї. Причому, розглядається не філософський, а історичний її аспект. Саме під цим кутом зору проаналізовано головні пам'ятки літописної, публіцистичної та історичної літератури, усної народної творчості. І ще одне суттєве зауваження – еволюція державної ідеї розглядається в нерозривному зв'язку з боротьбою за її реалізацію як широкого загалу народних мас, так і еліти суспільства. Тому одне з центральних місць нашої праці відведено висвітленню процесів державотворення.

Належну увагу також приділено з'ясуванню ролі впливу на еволюцію державної ідеї світоглядних позицій державних діячів, політичної боротьби старшин-

ських угруповань, геополітичного фактора тощо.

Хронологічно дослідження охоплює період з кінця XVI (часу «лавиноподібного піднесення національної свідомості», за висловом Я. Дашкевича) до кінця XVIII ст. (добы повної ліквідації залишків державних інституцій, об'єднання Правобережної України з Лівобережною і Слобідською в межах Російської імперії та появи анонімного маніфесту українського патріотизму – «Історії Русів»).

При подачі матеріалу автори намагалися суворо дотримуватися проблемно-хронологічного принципу, оскільки лише за такої умови відкривається можливість для з'ясування внутрішньої логіки становлення й еволюції державної ідеї, динаміки боротьби за її реалізацію.

Не зупиняючись докладно на історіографії проблеми (це тема окремого монографічного дослідження), все ж відзначимо, що створення цієї праці стало можливим завдяки творчому доробкові науковців не однієї генерації, як вітчизняних, так і зарубіжних.

Це насамперед дослідження М. Андрусяка, О. Апанович, В. Борисенка, І. Борщака, С. Величенка, Л. Винара, М. Возняка, З. Вуйцика, В. Гарасимчука, В. Голобуцького, В. Горобця, М. Грушевського, О. Гуржія, Я. Дашкевича, Д. Донцова, Д. Дорошенка, В. Дядиченка, В. Ейнгорна, О. Єфименко, О. Замлинського, Я. Качмарчика, М. Кордуби, М. Костомарова, І. Крип'якевича, Б. Крупницького, Л. Кубалі, Р. Лашенка, В. Липинського, Т. Мацьківа, Л. Мельника, Ю. Мицика, О. Оглоблина, Л. Окиншевича, Я. Пердені, М. Петровського, Н. Полонської-Василенко, О. Путра, П. Саса, Г. Сергієнка, В. Сергійчука, Ф. Сисина, С. Соловійова, М. Стахіва, К. Стецюк, О. Струкевича, О. Субтельного, О. Терлецького, Ф. Уманця, Я. Федорука, Т. Хеннель-Хинчевської, Т. Чухліба, Ф. Шевченка, С. Шелухіна, Д. Яворницького, Т. Яковлевої, А. Яковліва, автори яких зробили чимало для з'ясування політичних програм гетьманів Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепи та П. Орлика, їх боротьби за реалізацію державної ідеї, відверто антиукраїн-

ського характеру політики урядів Росії* та Польщі.

Джерельну базу монографії становлять документальні (актові) та нарративні (розповідні) джерела. Основне фактичне навантаження несуть документальні джерела, інформація яких дозволяє висвітлити в головних рисах увесь спектр питань з досліджуваної проблеми. Нами вивчено і введено до наукового обігу значну частину матеріалів, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України (м. Київ), архіві Інституту історії України НАН України, Центральному державному архіві давніх актів Росії (м. Москва), Архіві головному актів давніх (м. Варшава, Польща), Воєводському державному архіві (м. Краків, Польща), а також у відділах рукописів Національної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського (м. Київ), Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, Варшавського університету (Польща), Польської академії наук у Кракові і Курнику, Національного інституту ім. Оссолінських (м. Вроцлав, Польща), Ягеллонського університету та Музею Чарторійських (м. Краків, Польща), у відділі мікрофільмів Бібліотеки національної (м. Варшава, Польща).

Серед використаних археографічних публікацій документальних джерел найціннішими є багатотомні видання: «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», «Архив Юго-Западной России», «Воссоединение Украины с Россией», «Генеральных

* Термін "Росія" як географічна назва централізованої держави, що складається на теренах Московського князівства в XIV-XV ст., вперше фіксується джерелами в XV ст. Поступово він утверджується в офіційних документах XVI ст. поряд з назвою "Російське царство", яка вже на цей час не повністю ототожнюється з назвою "Московська держава" (під останньою розуміється лише частина російської території). Паралельно обидві назви продовжують існувати до середини XVII ст., після чого топонім "Росія" стає загальноновизнаним в російських офіційних джерелах і писемності. Своєї подальшої трансформації в "Російську імперію" він набуває на початку XVIII ст. Варто зазначити, що історіографія кінця XIX - початку XX ст. повертає в історичні праці назву "Московська держава", застосовуючи її й до періоду XVII-XVIII ст.

слідств маєтності», «Джерела до історії України-Руси», «Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов». Надзвичайно цінні відомості містять матеріали таких збірок, як «Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.», «Документи Богдана Хмельницького (1648–1657)», «Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг.», «Коденська книга судових справ». Автори залучили також документи археографічних видань польських науковців А. Гельцеля, А. Грабовського, Ф. Ключицького.

Окрім документальних джерел, використовувалися й нарративні матеріали: літературно-публіцистичні твори, щоденники і мемуари, літописи і хроніки. З-поміж них першорядне значення мають українські літописи (С. Величка, Г. Граб'янки, Самовидця, Ф. Софоновича), а також «Історія Русів». Відзначимо цінність такого виду джерел, як пам'ятки усної народної творчості: історичні пісні й думи.

У цілому використані джерела вирізняються різноманітністю і дозволяють з'ясувати суть досліджуваної проблеми. Разом із тим відсутність архіву Української держави другої половини XVII – початку XVIII ст., щоденників, мемуарів і хронік патріотів цього часу вкрай ускладнює вивчення процесів формування державної еліти, її ментальності, політичних програм старшинських угруповань, а відтак і еволюції державної ідеї.

Пропонована праця – це перша спроба узагальнюючого висвітлення основних аспектів проблеми формування української державної ідеї, її еволюції та боротьби за реалізацію. Виносячи її на суд читача, автори далекі від думки, що цим вичерпується дослідження цього складного феномена життя українського суспільства XVII–XVIII ст. Цілком імовірно, що не всі погодяться з трактовкою тих чи інших подій і фактів, викладених у монографії. Автори це розуміють і тому залишають поле і для подальшого обміну думками, і для дискусій. Адже науковцям ще належить провести величезну роботу з вивчення національної самосвідомості українського народу та її ролі в історичному поступові української нації.

Розділ перший

Утвердження наріжних
принципів державної ідеї
в період найвищого розвитку
національної революції
(1648–1657 рр.)

Після розпаду Київської Русі українській еліті не вдалося ні об'єднати в межах національної держави етнічно українські землі, ні зберегти їхню незалежність. Традиційно низький рівень розвитку в її ментальності монархічної ідеї (князя Русь з XII ст., по суті, становила собою конфедерацію князівств), превалювання в ній особистих і регіональних інтересів над національно-державними, вкрай слабка внутрішня політична консолідація зумовили неспроможність панівної верстви організувати й очолити боротьбу українців за створення незалежної держави. Мало того, по катастрофі під Вількоміром (1435 р.) вона відмовляється навіть від захисту політичної автономії українських земель у складі Великого князівства Литовського, яка, звівшись нанівець, остаточно ліквідується 1470 р.

Відтепер еліта перестає бути виразником і провідником політичних інтересів України (повстання 1508 р. князя Михайла Глинського, спрямоване на поновлення «Київської держави», не знайшло підтримки з її боку й зазнало поразки¹). Замкнувшись у колі соціально-економічних інтересів своїх уділів, князі цілковито втрачають зацікавленість у розбудові національної держави. До середини XVI ст. ідея поновлення Українського князівства в їхній свідомості перестає відігравати будь-яку роль (якщо не щезає зовсім). Вважаємо, що саме втрата елітою національної монархічної ідеї спричинилася до того, що вона, задовольнившись гарантіями збереження соціально-економічних і мінімальних релігійно-культурних (православної віри та української мови) інтересів, не висунула програми відрубного устрою для України-Руси, ідеї тріалістичної концепції унії між нею, Польщею і Литвою².

Розпочався заключний період денационалізації й водночас полонізації князів і шляхетської верхівки. Ці процеси в другій чверті XVII ст. стали охоплювати середню й дрібну шляхту, міський патриціат, верхівку

православного духівництва, козацьку старшину. Вони супроводжувалися відмовою од вживання української мови, культури, православної віри (1606 року з 29 сенаторів «руського» (українського і білоруського) походження лише 1 був православним, решта сповідувала протестантську (7) і католицьку (21) віру³, традицій побутового життя тощо. Брак ідеї українського монархізму сприяв консолідації національної еліти з польсько-литовськими феодалами в єдиний правлячий стан Речі Посполитої й дозволив безболісно визнати іноземного володаря (польського короля) своїм сюзереном.

Відчуваючи себе повноправними мешканцями Речі Посполитої, українські князі й шляхтичі швидко перейнялися «ідеєю політичного патріотизму»⁴, який, по суті, являв собою польський патріотизм і стрижневою ідеєю якого була «теорія виняткових расових прав польського шляхетського народу»⁵ і, що характерно, палкими патріотами Речі Посполитої (нової Вітчизни), ревними захисниками її територіальної цілісності виступали не лише ополячені та окатоличені феодала, а й, за незначним винятком, православні шляхтичі (за даними досліджень З. Анусіка, О. Мальчевського та Н. Яковенко, вони переважали в шляхетському стані на терені Волинського, Брацлавського і Київського воєводств)⁶, котрі усвідомлювали свою приналежність до українців і зберігали пам'ять про княжу Русь та Київ як її столицю⁷. Так сталася національна катастрофа: український народ втратив економічно найсильніший, політично найвпливовіший, найосвіченіший стан, який у тогочасній Європі «звичайно здійснював політичне керівництво, ставив певні політичні цілі, сприяв культурі та освіті, підтримував церкву й живив відчуття етнополітичної самобутності суспільства»⁸.

В умовах відсутності незалежної держави і втрати елітою ролі виразника й захисника національно-політичних інтересів українського народу його самосвідомість протягом XIV–XVI ст. розвивалася досить повільно (слабко усвідомлювалася етнічна окремішність від білорусів і московитів, а етнічноукраїнська територія не мала своєї чітко визначеної власної

назви). «Мала Русь», «Україна», «Русь» – у всіх цих випадках ішлося про землі не лише українські, а й білоруські. Тільки з кінця XVI ст. внаслідок поширення реформаційної ідеології (хоча в ній переважали соціальні мотиви)⁹, культурно-освітньої діяльності князя Костянтина Острозького, братств, письменників-полемістів, сеймової боротьби частини шляхти на захист православної віри та української мови й виходу на арену національно-політичного життя козацького стану започатковується період «лавиноподібного піднесення національної свідомості»¹⁰. В чому це виявлялося?

По-перше, набуває поширення назва «руський народ» (у значенні український), яка раніше, за даними І. Крип'якевича, не вживалася¹¹. До всього, він здебільшого розглядається як такий, котрий зазнає національного гноблення з боку поляків. Так, львівський єпископ Гедеон Балабан у одному з листів 1598 року писав про переслідування «ненависних ворогів і супостатів наших – ляхів, які пильно стараються про це, щоб наш руський бідний народ унівець повернути і зовсім викоринити»¹². Джерела вперше фіксують висловлювання про «вітчизну», «рідну землю» тощо. Як підкреслювали львівські ремісники в заяві 1599 р., «...ми не пройдисвіти, але на Руській, рідній землі на підставі унії живемо спільно з поляками...»¹³. Львівське братство в проекті промови до короля, який на початку 1609 р. був поданий до інструкції на сейм, звертало увагу на те, що «утяжені єстесьмо ми, народ руський, от народа польского ярмом над египетськую неволю, же нас леч без меча, але горій ніж мечем з потомством вигублять, заборонивши нам пожитков і ремесел, обходов вшеляких, чим би только чоловік жив бити могл, того неволен русин на приржожной землі своєї руськой уживати, в том-то руськом Львові»¹⁴.

По-друге, в перебігу боротьби за розвиток української культури та збереження православної віри представники патріотично налаштованої шляхти, вищого духовництва й інтелігенції розвивають ідею спадкоємності й неперервності життя українського народу з часів Київської Русі, підкреслюють факт існування

в минулому на українських землях сильної держави – княжої Русі з центром у Києві. У «Протестації» від 28 квітня 1621 р. київський митрополит Іов Борецький, захищаючи козаків перед польським урядом, відзначав, що вони походять з «плем'я славного народу Руського, з насіння Яфетового, що воювало Грецьке царство морем Чорним і сухопуть. Се з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моносілах (човнах – авт.) по морю й по землі (приробивши до човнів колеса) плавало і Константинополь штурмувало. Се ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Се ж їх предки разом з Володимиром хрестилися, віру християнську від Константинопольської церкви приймали, і по сей день в сій вірі родяться, хрестяться і живуть»¹⁵

По-третє, в суспільно-політичній думці (Памво Беринда, Захарія Копистенський, автор «Перестороги») дедалі виразніше окреслюється розуміння українцями себе як окремішньої від сусідніх етнічної спільноти. Наприклад, П. Беринда, усвідомлюючи себе «русином», розрізняє великоросів, білорусів, болгар і сербів, бачить різницю між мовою "словенською", тобто церковнослов'янською, і своєю рідною «словеноруською». Він писав: «Противо сему, а не прерікуйте великоросси, болгар и серби і прочіи подобні нам в православіи; сотворися се ревностію и желанієм рода нашего Малои Россіи»¹⁶ Щоправда, не можна не погодитися з міркуванням Ф. Сисина, який підкреслював, що українці й білоруси і далі вважали себе культурно-історично-релігійною єдністю чи Руссю, а Вільно, Львів і Київ становили три вогнища єдиної культурної сфери¹⁷

По-четверте, вперше з'являється ідея єдності всіх українців незалежно від їх конфесійної приналежності. Переконаючи 1629 р. православне духовництво, шляхту, козаків і міщан в необхідності розпочати дискусію з уніатами, православний пан Адам Кисіль ремствував: «А ми однієї нації, одного народу, однієї релігії, однієї святобливості, одних обрядів не є єдиними. Навпаки, розриваємося і так занепадаємо»¹⁸

По-п'яте, українська шляхта формує погляд на себе як на «руський народ політичний», який добровільно прилучився до Польської Корони, зберігаючи свої права та привілеї. Вона започаткувала також процес творення руської «партії» у Волинському, Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводствах¹⁹

По-шосте, як справедливо відзначав Я. Дашкевич, точилася боротьба за збереження історичних традицій нації, котра протиставлялася націям-мігрантам, за державні права української мови і впровадження народної мови до літератури, а також формувалося поняття «національне ренегатство»²⁰

Важливим чинником розвитку національної самосвідомості стає позиція козацтва, що його 1621 р. верхівка київського духівництва проголосила «за репрезентанта державних, національних і культурних традицій руських, руської слави і сили...»²¹ Заявивши 1610 р. про готовність свою за «грецьку віру» накласти головами²², козацтво, на відміну від патріотично налаштованої шляхти, не обмежувалося протестами й скаргами з приводу переслідувань православної церкви, а діяло рішуче, без вагань застосовуючи зброю. Як визнавав 1622 р. папський нунцій Каміло Торрес, подолати схизму на Русі дуже важко, бо її підтримує козацтво – «люд войовничий і сміливий, який стає на оборону її часом з проханням, часом з загрозою на устах, але завжди зі зброєю в руках», до всього, від загрози воно готове будь-якої миті перейти до дій, а «козацькі війни – це жахлива річ»²³. Саме козаки зіграли вирішальну роль у поновленні ієрархії православної церкви в 1620–1621 рр., а разом з православною шляхтою добилися 1632 р. її юридичного визнання польським урядом²⁴

Важко переоцінити роль козацтва в боротьбі з експансією католицизму, спрямованою на реалізацію ідеї створення всесвітньої католицької держави під егідою Габсбургів і Ватикану (ці намагання призвели до спалаху в Європі Тридцятирічної війни 1618–1648 рр.). Суттєво, що йому доводилося мати справу з польською моделлю католицизму, яка ґрунтувалася на ідеї форпосту християнства проти антихристиянства й ан-

тихристиянського варварства. У поєднанні з «теорією виняткових расових прав польського шляхетського народу»²⁵ ця ідея приховувала в собі для українського народу реальну загрозу втрати етнічної самобутності. Отже, боротьба козацтва та інших верств українського населення являла собою складову частину боротьби країн антигабсбургського блоку проти Католицької ліги. Відомо, що на початку 30-х рр. шведський король Густав-Адольф спорядив до козаків посольство з пропозицією укласти союз і взяти участь у боротьбі проти Габсбургів на терені Німеччини²⁶

Надзвичайно важливе значення для розвитку національної самосвідомості українців мав процес творення козацтвом підвалин державності в південному регіоні Наддніпрянщини (на південь від Білої Церкви). Внаслідок становлення тут самоврядування, судочинства, військової організації влада польського короля набуває формального характеру. Цей державотворчий процес спричинив глибоке занепокоєння в правлячих колах Речі Посполитої. Так, 1616 р. один із політиків звертав увагу сейму на факт невизнання козаками «ні магістратів у містах, ні старост, ні гетьманів; вони самі встановлюють собі право, самі обирають урядників і ватажків й наче створюють у великій Речі Посполитій іншу Республіку» й висловлював побоювання, щоб козаки не проголосили цезарівське «Розділяй і володарюй!»²⁷ 1625 р. король Сигізмунд III змушений був визнати, що, «зовсім призабувши віру й підданство, козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою. Вся Україна в їх руках, шляхтич невільний у своєму домі, у містах і містечках й(ого) к(оролівської) м(илості) все управління, вся влада у козаків, вони привласнюють юрисдикцію, встановлюють закони»²⁸. З кінця XVI ст. в середовищі козаків виношуються ідеї встановлення власного адміністративно-територіального устрою²⁹ Щоправда, до укладення Куруківського договору (осінь 1625 р.) ми не знаходимо в джерелах інформації про його існування. Лише під час складання козацького реєстру гетьман Михайло Дорошенко оформлює 6 полків як військово-територіальні одиниці з центрами в Чигирині, Переяславі, Білій Церкві, Корсуні, Каневі та Черка-

сах. У першій половині 30-х рр. розпочалося становлення Полтавського, Миргородського, Лубенського і Яблунівського полків³⁰

І все ж до середини XVII ст. державотворчий процес не справив істотного впливу на самосвідомість козацького стану та його верхівки. Пріоритет у ній і далі залишався за соціальними становими інтересами (з початку XVII ст. старшина домагається зрівняння її в правах із шляхтою)³¹. Гадаємо, що С. Лепявко мав рацію, коли висловлював думку, що козацьке повстання 1591–1596 рр. мало здебільшого соціальний характер (національно-релігійні аспекти виявлялися порівняно слабо) і засвідчило відставання свідомості козацтва від його можливостей³². З другого десятиліття окреслилася тенденція до посилення захисту інтересів «всього народу руського». А під час повстання 1637–1638 рр. козацька старшина вперше висунула програму, в якій робилася спроба поєднати гасла боротьби за «віру християнську» і козацькі «золоті вільності» з гаслами боротьби за ліквідацію панування ляхів і панів на території «всієї України» (малася на увазі територія середньої і південної частини Київського воєводства – авт.)³³. Вона знайшла цілковиту підтримку з боку мешканців даного регіону, внаслідок чого боротьба набула виразного національно-визвольного характеру. І все ж ми не виявили даних, які засвідчували б наявність у старшини політичних планів добиватися бодай автономного статусу етнічно українських земель у складі Речі Посполитої, не кажучи вже про створення незалежної національної держави. Доводиться констатувати, що їй бракувало навіть чітко сформульованої ідеї про надання козацькій Україні політичної автономії. Знаходимо хіба що невіразні натяки на подібні прагнення. Так, 1630 р. перед польським командуванням ставилася вимога про відведення війська «за Білу Церкву»³⁴. В універсалі від 4 листопада 1637 р. до «козаків і черні» полковник Карло Скидан титулував себе «опікуном всієї України»³⁵. У щоденнику литовського канцлера Альбрехта Станіслава Радзивілла є дані (свідчення полонених восени 1648 р. козаків), що під час таємної зустрічі зі старшинами навесні 1646 р. король Владислав IV на-

дав їм «привілей, аби наші корогви не просувалися за Білу Церкву»³⁶

У зв'язку з цим постає питання про роль і місце в еволюції державної ідеї проектів київського католицького єпископа (вихідця з українського шляхетського роду) Йосипа Верещинського та одного з керівників козацького повстання 1591–1596 рр. Семерія Наливайка* Справді, Й. Верещинський уперше в історії української суспільно-політичної думки висунув програму створення васального стосовно до Речі Посполитої Задніпровського козацького князівства (на території від Лубен до Мстислава в складі 15 полків як адміністративно-територіальних одиниць), підґрунтям економічного устрою якого мала стати земельна власність, що закріплювалася за Військом Запорозьким³⁷. Отже, було зроблено суттєвий крок до вироблення програми козацького автономізму, але зроблено лише в теоретичному плані, бо цей проект правлячі кола Польщі відхилили, і він потрапив до архіву, залишившись невідомим козацькому загалу. Його слабкою стороною було те, що бракувало безпосереднього зв'язку з національною ідеєю, яка вже формулювалася патріотично налаштованими колами інтелігенції та православного духівництва. Адже задумане козацьке князівство не розглядалося автором як часткова реалізація (нехай і в обмеженій формі) національно-політичних інтересів українського народу. Разом із тим Верещинський уводить до політичного словника назву «український народ», наповнивши її етнополітичним змістом, вмотивовує історичну категорію «народу українського християнського»³⁸. Що ж до пропозиції С. Наливайка про створення в межиріччі Дністра й Південного Бугу опорного пункту з козацькою залогою для несення прикордонної служби та боротьби з утікачами на Низ³⁹, то, на нашу думку, навряд чи є

* Сучасні дослідники на підставі новознайдених джерел доводять, що справжнім ім'ям Наливайка було Семерій (Семерин), а поширене Северин є його пізнішою трансформацією (Див.: Лепявко С. Як звали Наливайка? //Середньовічна Україна. –Вип. 2.–К., 1996).

підстави розглядати її як предтечу ідеї козацького автономізму.

В історичній літературі першої половини 90-х рр. окреслилася тенденція до ідеалізації «демократичності» республіканської форми правління Запорозької Січі, під якою часто-густо ховалася класична охлократія, вкрай небезпечна для розбудови держави. Справді, демократичний принцип виборності на загальних («чорних») радах своїх старшин з часом розвинувся в ніким і нічим не обмежене всевладдя (а відтак і свавілля) мас. Адже обране керівництво «християнської козацької республіки», по суті, було заручником доброї чи злої волі, хвилинного спалаху позитивних або ж негативних емоцій козацького загалу і постійно відчувало над собою загрозу втрати не лише посади, а й самого життя.

З цього погляду звертають на себе увагу свідчення іноземців, котрим доводилося знайомитися з практикою даної форми політичного життя Січі. Так, австрійський посол Еріх Лясота, побувавши влітку 1594 р. на одній із рад, занотував у щоденнику: «Обговоривши все між собою, чернь ухвалила своєю звичайною акламацією податися на службу до його цісарської величності, на знак чого кидала вгору шапки, після чого побігла до другого, старшинського, кола і пригрозила, що, коли хтось буде проти, вони його втоплять у воді. Але старшина відразу ж погодилася, бо не могла перечити черні, котра є сильнішою й могутнішою, коли розлютовується...»⁴⁰ Маємо також визнання французького інженера й картографа Гійома Левассера де Боплана: «Гетьмани дуже строгі, але нічого не чинять без військової ради. Неласка, якої може зазнати гетьман, примушує його бути надзвичайно розважним у військовому поході... Бо коли трапиться йому виявити свою малодушність, то його вбивають як зрадника і відразу ж обирають іншого гетьмана, як я вже це описав. Управляти ними і вести їх у похід – нелегка справа, і нещасний той, хто невдало це зробить. За сімнадцять літ, які я провів у цьому краї, усі, хто займав цю посаду, трагічно закінчили свої дні»⁴¹

Подібна практика розв'язання найважливіших питань створювала сприятливу атмосферу для інтриг і відкритої боротьби за владу як окремих осіб, так і старшинських угруповань. Незрідка «чорна» рада перетворювалась у зняряддя в руках досвідчених політиків або ж спритних демагогів для досягнення ними своїх цілей. Стає традиційною нестабільність позицій козацтва. Міжусобна боротьба, зміна політичного курсу вкрай негативно позначалися на процесі консолідації козацького стану (постійно існували гострі суперечності між запорозькими й городовими козаками), на результатах боротьби з Річчю Посполитою. Не можна нехтувати згубний вплив охлократично-демократичних принципів політичного життя на формування козацької ментальності. Насамперед вони призводили до превалювання в шкалі морально-соціальних цінностей особистої свободи над обов'язком перед владою, виробляли стереотип спротиву будь-яким заходам з боку старшинської адміністрації, спрямованим на її обмеження (що є неминучим у процесі становлення механізму державної влади). З цього погляду цілком слушним є тонке спостереження сучасника національної революції німецького історика Еразма Франціска, який відзначав, що козаки понад усе цінували свою «дику свободу»⁴² Тож не випадково в очах козаків гетьмани виступали не представниками чи носіями єдиної законної влади, а лише слухняними виконавцями їхньої волі. Мало того, виробляється жадлива практика в скрутні часи ведення військових дій проти польської армії (від повстання С. Наливайка до повстання під проводом Дмитра Гуні) рятувати своє життя ціною видачі ворогові своїх старшин. Виправдання цій аморальності знаходили в простій, але дуже прагматичній формулі: «Нехай твоя голова (буде) за всі наші голови»⁴³

Розглядаючи самосвідомість українського суспільства, мусимо відзначити існування в ній ідеї монархізму, згідно з якою польський король вважався єдиним джерелом легітимної влади і справедливості. Особливо міцне становище вона посідала в ідеології шляхти⁴⁴ Важливе значення відігравала вона і в житті ко-

зацького стану, на що слушно звернув увагу канадський історик С. Величенко⁴⁵ і все ж не варто перебільшувати міцність коренів монархічних настроїв поміж козаків, селян і міщан, оскільки далеко не завжди особа короля була для них священною, а його влада – владою від Бога. Наприклад, 1636 р. один із бунтівних галицьких селян заявив: «Король – лях, гетьман – лях, коли б ще Бог був лях, тоді б усім нам був кінець». Красномовним з цього погляду виглядає визнання ксьондза Симеона Окозького (перебував у складі польського війська під час битви 16 грудня 1637 р. під Кумейками), що під час атаки ворог (тобто козаки) «гучним криком, богохульством, лихослів'ям, непристойними і лайливими словами ганьбив і ображав шляхту, жовнірів, гетьманів і самого короля»⁴⁶. Каральна експедиція польської армії 1637 р. породила серед сокальських міщан розмови про жорстокість Владислава IV, за яку той мав би поплатитися⁴⁷.

Отже, в цілому рівень національної свідомості напередодні 1648 р. залишався низьким. Важко погодитися з міркуваннями відомого дослідника О. Оглоблина про формування в суспільно-політичній думці кількох концепцій* державного політичного устрою українських земель. Перша, так званий «ягеллонський легітимізм», допускала можливість і доцільність подальшого існування українських земель у складі Речі Посполитої, але як окремішньої автономної одиниці (А. Кисіль, П. Могила, С. Косів). Друга, вироблена українськими протестантами (аріанами), передбачала створення Руського князівства чи Великого князівства Руського за межами Речі Посполитої. Третя – про можливість утворення держави «козацького панства» на старих теренах Наддніпрянщини і земель нової української колонізації – виникла в провідних козацьких колах⁴⁸. Аналіз виявлених нами джерел дозволяє говорити про появу серед нової еліти, яка формувалася переважно з козацької старшини, лише елементів політичної автономії для козацького регіону України.

* Оскільки нам не вдалося опрацювати відповідні праці історика, подаємо їх за текстом статті В. Батюка.

Це відставання розвитку національно-політичної свідомості від процесу державотворення в козацькому регіоні не було випадковим. Ментальність старшини віддзеркалювала типові риси ментальності народу, найхарактернішою з-поміж яких виступало абсолютне переважання в її структурі соціальних, групових і приватних інтересів над національними й суспільними. Не можна нехтувати те, що впродовж віків свідомість пересічного українця формувалася виключно на побутовому, культурному й релігійному рівнях при майже повній відсутності впливу національно-державних чинників (через відсутність національної держави), що призводило до утвердження в ній стереотипу соціально-психологічної поведінки егоцентричного спрямування (це знайшло відбиток у відомому прислів'ї: «Моя хата з краю, я нічого не знаю»)⁴⁹

У розвитку українського суспільства 30–40-х рр. XVII ст. спостерігалось стрімке наростання суперечностей національного і соціального характеру, що тісно перепліталися. Дедалі важливішу роль відіграло козацтво, яке стало виконувати «історичну місію національного речника українського народу», набувати функцій «носія української державності»⁵⁰. Опустивши «ідею свободи з небес на землю»⁵¹, воно, освоюючи землі південного регіону, перетворювалося в типових фермерів, тобто ставало носієм буржуазних відносин, якими вже вагітною була Західна Європа. Заможніші з-поміж них вдавалися до використання вільнонайманої праці⁵². Отже, козацький стан на практиці реалізував споконвічні мрії європейських селян на території від Португалії до Московської держави. І саме інтереси козацького типу господарства, який був найпереводішим у тогочасній Європі, чимраз більше заходили в гостру суперечність із наступаючим найбільш відсталим у Європі фільварково-панщинним типом, що ґрунтувався на кріпацтві (Польща була оплотом панщинно-кріпацького ладу)⁵³

Подих нового устрою в Україні виявлявся також у розкладі цехового ремесла й зародженні мануфактурного виробництва, зокрема у виплавлянні металу, солеварінні, виготовленні паперу, гармат, поташу, селітри, горілки, пива тощо⁵⁴. Основною перешкодою

для розвитку буржуазних відносин були фільварково-панщинна система господарства та політика польського уряду в економічній сфері. На відміну від Нідерландів, де сформована в містах торговельна й промислова буржуазія очолила в часи революції (1566–1609 рр.) боротьбу за незалежність від Іспанії, проти феодальних відносин, в Україні міська національна буржуазія була вкрай слабкою. Тому національно-визвольну й соціальну боротьбу могло очолити лише козацтво – стан дрібних землевласників, що до певної міри нагадувало ситуацію в Англії.

До речі, у вітчизняній історіографії чомусь утвердилася традиція зображувати причини національної революції у відриві від процесу визрівання й розвитку в 40-х рр. XVII ст. соціально-політичної та національно-визвольної боротьби на європейському континенті. Так, 1640 р. вибухнула революція в Англії; того ж року в Каталонії спалахнуло Сагадорське повстання («війна женців») проти іспанського абсолютизму за збереження автономії; 1647 р. розпочалася антиіспанська боротьба в Південній Італії та Сіцилії, в ході якої Неаполь було проголошено республікою. Високого ступеня досягла соціально-політична напруга в Португалії, Данії та Нідерландах; визрівали Фронда у Франції і масові селянські повстання в Австрії, Московії, Швеції, Швейцарії тощо. Не применшуючи впливу на ці події Тридцятирічної війни та Англійської революції, все ж гадаємо, що головна їх причина була глибшою: середньовічна Європа вступала в новий період свого розвитку, який характеризувався створенням національних держав і утвердженням буржуазних відносин. Не стала винятком з цього історичного процесу «пробудження» Європи і Україна.

Незважаючи на окремі регіональні особливості і стану специфіку, в Україні інтенсивно формувалася атмосфера масового невдоволення існуючим режимом польського колоніального панування. Особливо дошкуляли населенню нестримне зростання соціального гніту з боку українських і польських панів (на південні й східні регіони накочувалися панщина та кріпацтво), посилення національно-релігійного гноблення, страхітливе свавілля й численні зловживання

з боку місцевої адміністрації та орендарів, серед яких було чимало євреїв.

Чигиринський сотник Богдан Хмельницький, вловивши основні тенденції розвитку суспільства, з 1646 р. розпочав підготовку нового козацького повстання. Звертає на себе увагу той факт, що під час проведення таємних рад зі своїми однодумцями він відзначав посилення не лише соціального гніту, а й національно-релігійного⁵⁵. Повстання спалахнуло на початку 1648 р., і в його подальшому перебігу відразу окреслилися відмінності від аналогічних виступів 20–30-х рр. По-перше, ставши гетьманом Війська Запорозького, Б. Хмельницький зумів заручитися підтримкою реєстрового козацтва, тобто добився консолідації козацького стану. По-друге, врахувавши гіркі уроки поразок минулих повстань, він рішуче відмовився від традиційної оборонної тактики ведення воєнних дій проти польської армії. По-третє, гетьман ефективно використав суперечності між Кримським ханством і Річчю Посполитою й домігся укладення з ханом Іслам-Гіреєм військово-політичного союзу. Все це у сукупності й забезпечило здобуття українським військом блискучих перемог у боях під Жовтими Водами та Корсунем (травень 1648 р.).

Зазначені успіхи відіграли вирішальну роль у подальшому розгортанні повстання, яке в червні-липні переросло в загальнонаціональне, оскільки йшлося вже не про задоволення інтересів козацького стану, а про звільнення народу від іноземного поневолення. Розпочався інтенсивний процес ліквідації органів влади і адміністративно-територіального устрою Речі Посполитої й творення натомість українських державних інституцій. Враховуючи зміст, цілі та характер боротьби, ми вважаємо за правомірне характеризувати її як національну революцію, що тривала до 1676 р. Вона спрямовувалася на розв'язання двох найважливіших завдань: створення незалежної соборної держави в етнічних межах України й запровадження в ній нової моделі соціально-економічних відносин, в основі якої лежала б дрібна (фермерського типу) власність на землю.

На початковому етапі революції (січень-травень 1648 р.) Б. Хмельницький та його соратники не висували програми боротьби за незалежність України, а спромоглися сформулювати лише ідею політичної автономії для козацької України, що однаково було помітним успіхом у становленні національної державної ідеї. Її основні положення були оприлюднені в першій половині березня під час переговорів керівників повстання з послами коронного гетьмана Миколи Потоцького Миколаєм Хмелецьким і Станіславом Михайлом Кричевським. Від імені козацької ради Б. Хмельницький поставив такі вимоги: поновити козакам давні права і вільності; усунути з полків полковників та інших старшин-«ляхів», щоб при владі були «лише [люди] з їх народу»; дозволити козакам вчинити морський похід; вивести польське військо із Задніпров'я та України й скасувати тут «управління Речі Посполитої»⁵⁶. На питання щодо повноважень органів самоврядування козацької України певною мірою проливає світло лист коронного гетьмана до короля від 31 березня, в якому підкреслювалося, що повстанці «хочуть також **абсолютно панувати в Україні, укладати договори з іноземцями й зарубіжними володарями і робити все, що лише забагнеться їхній волі і бажанню** (підкреслення наше – авт.)»⁵⁷.

Не виключено, що ідею автономності Б. Хмельницький хотів донести до мешканців козацького регіону. В одному з джерел є дані, що, виступаючи із Запорожжя в похід проти польського війська, він звернувся до них з універсалом, закликаючи підніматися на боротьбу, обіцяючи відібрати «у ляхів всю Україну»⁵⁸. Після здобуття перемог під Жовтими Водами та Корсунем гетьман передав через свого перекопського союзника Тугай-бея полоненому М. Потоцькому програму вимог до польського уряду. Вона передбачала: по-перше, створення по Білу Церкву та Умань удільної, з визначеними кордонами держави; по-друге, поновлення «давніх вільностей»; по-третє, скасування прав воєвод і старост щодо міст, замків та королівських володінь; по-четверте, підпорядкування Війська Запорозького «лише одному королю»⁵⁹. Так уперше в українській суспільно-політичній думці було

сформульовано ідею необхідності витворення, хоча й на обмеженій території, автономної козацької (а по суті, Української) держави.

Характерно, що її поява викликала серед державної еліти й шляхти Речі Посполитої велике занепокоєння перспективою можливого витворення Української держави як спадкоємиці княжої Русі. Приголомшений М. Потоцький спробував переконати Тугайбея в тому, що висунуті Військом Запорозьким вимоги не можуть бути прийнятими Польщею, бо вона не піде на такі поступки⁶⁰. Серед шляхти наприкінці травня – в першій половині червня стали поширюватися чутки про наміри Б. Хмельницького поновити Українську державу й проголосити себе її монархом. Так, у кількох «новинах» і листах знаходимо повідомлення про прагнення гетьмана створити «вільне козацьке князівство» й очолити його⁶¹. Трохи згодом маршалок сейму Богуслав Лещинський не приховував обурення тим, що «невиданий козачок, останній виродок Речі Посполитої, у своєму задумі хотів заснувати Руську монархію»⁶². Брацлавський воєвода А. Кисіль та інші пани передавали відомість, що Б. Хмельницький проголосив Київ столицею «нового князівства»⁶³. У листі холминського єпископа до поморського підкоморія читаємо: «Він уже іменує себе князем київським і руським, просуваючись далі, хоче центр війни заснувати під Володимиром». При цьому єпископ звертав увагу на страшну загрозу, яка нависла над Річчю Посполитою: «Єдина надія лише на шляхту і на іноземців. Прошу милосердя Божого про підкріплення, бо якщо його не буде, тоді Республіці кінець. Зрадник, не зустрічаючи опору, прийде й до Кракова. Безперечно, цього не уникне жоден закуток Польщі»⁶⁴.

У зв'язку з появою ідеї Української держави постає низка запитань. Насамперед, чи справді мав під собою підстави страх польської еліти щодо можливості поновлення Української держави? Як сприймалася ця ідея українським панством? Чи були готові реалізувати її Б. Хмельницький та його соратники? Хоча теперішній стан джерел і не дозволяє дати на них вичерпні відповіді, дещо все-таки можна з'ясувати. Насамперед відзначимо, що бурхливий розвиток рево-

люції вже на цю пору засвідчував її яскраво виражений національний характер. Саме він породжував гостре занепокоєння серед панівного стану, оскільки надавав вимогам Б. Хмельницького реальної сили. Листи, повідомлення й «новини» його представників протягом другої половини травня – першої половини червня переповнені інформацією про масовий характер повстання українців, їх розправи над поляками, католицьким духівництвом та євреями. Анонімний автор з Ритванів (?) повідомляв наприкінці травня, що «руські міста йому (Б. Хмельницькому – авт.) самі добровільно й охоче піддаються», тому «вже тепер надія вся на людей наших, католицьких. Лише їм можемо вірити, яких козаки і чернь переслідують різними способами і над ними чинять найбільші тиранства. А Русі не може бути жодної довіри, бо дихають одним лише фанатизмом схизми й одночасно, будучи ненаситними шляхетської крові, раді б шляхту викоренити»⁶⁵ Таку ж думку висловив підчасий коронний Микола Остророг у листі від 26 травня до канцлера Єжі Оссолінського⁶⁶ Подібних прикладів можна навести чимало.

Джерела зафіксували певну відмінність у ставленні повстанців до польських і українських шляхтичів, зумовлену, як на нашу думку, політичним курсом українського гетьмана. Ксьондз Старовольський у середині червня констатував, що «...козаки, упіймавши кого-небудь із шляхти, відрубували йому голову, якщо він був лях, і залишали у живих якщо – русин»⁶⁷ Білоцерківський підстароста Зигмунт Чорний писав на початку червня з Білої Церкви канцлеру, що Б. Хмельницький «шкоди в містах не чинить, лише польську шляхту і жидів у пень стинає»⁶⁸ Відповідно до угоди з Кримським ханством татарам заборонялося брати в ясир українців («людей віри грецької»), в той час як поляків – дозволялося⁶⁹ Така політика гетьмана дає підстави припускати, що він прагнув знайти порозуміння з українською шляхтою, аби залучити її до визвольної боротьби.

Здавалося б, ідея поновлення Українського князівства, яка виринула на поверхню політичного життя Речі Посполитої, а також спалах національно-визволь-

ного повстання викличуть у православної шляхти вибух патріотичних почуттів і послужать сильним імпульсом для пробудження національної самосвідомості в сполонізованих і покатоличених князів та панів, зрештою, спонукають їх перейти на бік свого народу й очолити його боротьбу. Ймовірно, що саме з таких міркувань Б. Хмельницький розпочав пошук контактів із руським воєводою князем Ієремією Вишневецьким, київським воєводою Янушем Тишкевичем, а згодом із сандомирським воєводою князем Владиславом Домініком Заславським, коронним стражником Самійлом Лашцем та з іншими особами⁷⁰

Однак ці сподівання виявилися марними. Абсолютна більшість українських князів і шляхтичів (за винятком незначної частини збіднілої шляхти) вкрай негативно сприйняла ідею виникнення Української держави, реалізація якої неминуче призвела б до розпуду Речі Посполитої. Подібний розвиток подій уявлявся цілковитою катастрофою навіть такому відомому своїми поміркованими поглядами на розв'язання козацького питання панові, як єдиний православний сенатор А. Кисіль. Дуже красномовними є його листи, написані наприкінці травня до Б. Хмельницького та гнізненського архієпископа Мацея Лубенського. Так, у першому з них він намагався переконати гетьмана в тому, що «Вітчизна для нас усіх є одна, в якій родилися і заживаємо вільностей наших; і не має справді в усьому світі другої такої держави подібної нашій Вітчизні у вільностях і свободах, до яких ми всі одностайно звикли, матері нашої Вітчизни – Корони Польської (підкреслення наше – авт.)», і що, втративши «цю нашу Вітчизну, ніде другої такої не знайти, а ні в християнстві, а ні в поганстві; всюди сама неволя, лише Корона Польська вільностями на увесь світ славиться». А. Кисіль настійливо схилив гетьмана до негайного припинення «домового замішання»⁷¹

У листі до М. Лубенського сенатор акцентував увагу на трагічному становищі Речі Посполитої у зв'язку з перемогами «нечестивого Тамерлана (Б. Хмельницького – авт.): «...настали нечувані лоразки і (на жаль) вічна погибель, бо Вітчизна наша, яка була непереможною перед могутністю турецького

султана і багатьох інших монархів, переможена одним козаком-зрадником, котрий вступив у змову з частиною невірних. Раби тепер панують над нами, за-
сновують з ним нове князівство (підкреслення наше – авт.). Він гірко нарікав з приводу того, що «так раптово і так сильно цей ворог розтоптав славу поляків і любиму нашу Вітчизну», умовляв ужити рішучих заходів для її врятування від загибелі: «Зів'яла квітнуча миром Вітчизна! А що робиться в прикордонних королівствах панам від хлопів? Що зробила у Римі війна з рабами? Як Константинопіль був опанований кількома тисячами піратів-турків? Мусить це все тепер спадати на думку завбачливого патріотові... Потурбуйтеся про Вітчизну і якнайшвидше, щоб з нею не трапилося (від чого нехай береже Бог) того ж, що з Римською імперією»⁷²

Що вже говорити про інших панів, котрі, геть сполонізувавшись, завжди виявляли непримиренність щодо поступок козацтву? Один із них, І. Вишневецький, стає ідеологом і вождем найзатятіших ворогів повсталих українців у Речі Посполитій. У листі від 21 червня до А. Кисіля він підкреслював, що коли «...будуть задовільнені вимоги Хмельницького і він залишиться разом з тим гультайством при давніх вільностях, тоді я не хочу жити у цій Вітчизні. Нам краще померти, ніж щоб поганство та гультайство мали панувати над нами»⁷³. Не дивно, що українська шляхта в своїй переважній більшості відразу ж і без жодних вагань зі зброєю в руках рішуче виступила на захист Речі Посполитої. Характерним з цього погляду стало рішення шляхти Київського воеводства на Житомирському сеймику 25 червня: ті, «...котрі відрізняються релігією грецькою чи римською повинні помиритися і не проливати крові з-за різниці віри грецької і латинської. І коли б хто під цим виглядом захотів її пролити, ми повинні виступити спільно, як дружні брати»⁷⁴. Зрозуміло, що за такої позиції українського панства намагання гетьмана створити широкий національно-патріотичний фронт були приречені на цілковитий провал.

Торкнемося тепер таких важливих аспектів проблеми, як рівень усвідомлення Б. Хмельницьким та

його соратниками необхідності поновлення Української держави, їхня спроможність спрямувати енергію мас на виборення цієї мети. Джерела засвідчують, що, рухаючись з-під Корсуня до Білої Церкви, гетьман звертався з універсалами до населення й закликав його братися до зброї⁷⁵. За визнанням А. Кисіля, гетьман «розсилав свої листи всюди по містах, де лише перебували руські»⁷⁶. Джерела переконують також, що українці з великою радістю (із знаменами й музикою) зустрічали переможця, благословляли його, називали «своїм визволителем і рятівником віри» й визнавали його владу («віддаючи йому підданство»)⁷⁷. Є свідчення львівського адвоката (синдика) Самійла Кушевича, що Б. Хмельницький та його однодумці розглядали «Вкраїну, як свою вітчизну»⁷⁸. Відзначимо також намір гетьмана продовжити похід углиб України, а в разі відмови польського уряду прийняти вимоги – дістатися до Варшави та Кракова⁷⁹.

І все ж немає достатніх підстав стверджувати, що програма про визнання Річчю Посполитою державно-політичного статусу козацької України, по-перше, являла собою ідею створення Української держави як спадкоємиці Київської Русі і, по-друге, передбачала поновлення ідеї українського монархізму. Гетьман, як і переважна більшість старшин і козаків, і далі вважав Річ Посполиту своєю Батьківщиною, а короля – її єдиним законним володарем, із зміцненням влади якого пов'язував реалізацію своїх планів. Наведемо кілька фактів. Так, полковник Максим Кривоніс на одній із рад виступив проти залучення до боротьби татар, вказуючи на необхідність апелювати про свої кривди «до короля плана нашого»⁸⁰. За словами красноставського старости Марека Собеського, котрому довелося пробути майже тиждень в оточенні Б. Хмельницького і кілька разів з ним зустрічатися, гетьман нарікав на те, що «ви планове! поляки, короля не слухаетесь і з ним не рахуетесь, кожен з вас керується лише своєю головою і нічого не робите». Чув Собеський також висловлювання козаків, що «король буде єдиним головою, якого ви і ми всі слухатимемо»⁸¹. Тому зовсім не випадково гетьман цікавився питанням обрання нового короля (Владислав IV помер 20 трав-

ня). У листі від 13 червня до А. Кисіля Б. Хмельницький прохав повідомити, «кого Річ Посполита королем мати хотіла б»⁸². Існування прокоролівських настроїв серед повстанців засвідчує визнання одного з них, узятого поляками в полон: ...король не помер, а живий і прибув з Литви до нашого війська і є три намети у війську: один для Бога та для війська; другий для короля йогої милості, до якого ніхто не заходить, а лише плані гетьман наш коронний пан Хмельницький; третій намет для самого плані гетьмана»⁸³. З огляду на сказане можна зробити такий висновок: протягом березня-травня лише формулюється автономістська ідея, закладаються основи політики, яку В. Липинський слушно назвав політикою козацького автономізму⁸⁴.

Як показали наступні події, національно-політична свідомість більшості старшини й козацтва ще не «доросла» до сприйняття навіть ідеї автономізму козацької України. Вони виступали лише за поновлення станових прав і привілеїв, збільшення чисельності козацького реєстру тощо. 30 травня полковник Хмеленко писав до Я. Тишкевича, що козаки в жодному разі не хочуть «привласнити держави йогої королівської милості», а прагнуть тільки жити «згідно давніх привілеїв, наданих польськими королями»⁸⁵. Відомо також, що влітку 1648 р. на бік польського уряду перейшли кілька старшин, поміж них полковник Іван Ганжа і Семен Забузький. За визнанням останнього, в таборі українського війська перебувало близько 1 тис. козаків, готових залишити його⁸⁶. Ця поміркованість позицій старшини і козацтва послужила однією з причин (поряд із відмовою хана продовжувати наступ та загрозою вторгнення московського війська), які змусили Б. Хмельницького припинити похід і спорядити 12 червня посольство до Варшави. Вручена послам інструкція не містила навіть натяку на те, що слід домагатися автономії для козацького регіону, а торкалася лише задоволення соціально-економічних вимог козацтва та повернення православним захоплених уніатами церков у Любліні, Красному Ставі, Сокалі та в інших містах. Щоправда, у виявленій нами у фон-

дах рукописного відділу бібліотеки музею Чарторийських (м. Краків, Польща) копії «Інструкції» є згадка про нерівноправність становища українців у Речі Посполитій: «...найостанніший має нас за найпідліших, народ від віків вільний, а полякам приязний і корисний»⁸⁷.

Важливо з'ясувати позицію правлячої еліти Речі Посполитої щодо розв'язання українського питання, контури якого проступили досить виразно. Насамперед відзначимо факт формування двох угруповань, одне з яких польська дослідниця С. Охманн умовно назвала «мирним» (його очолювали канцлер Є. Оссолінський та А. Кисіль), а друге – «воєнним» (ідеологи – І. Вишневецький та В. Д. Заславський). Ми поділяємо її міркування стосовно того, що відмінність між ними виявлялася хіба що в тактичних діях. Так, прибічники канцлера хотіли поступками схилити на свій бік козаків і домогтися розгрому татар, а однодумці І. Вишневецького, навпаки, прагнули залучити на свою сторону татар, придушити повстання і знищити козацтво як стан⁸⁸. Не слід, однак, перебільшувати розбіжності між ними. Ні канцлер, ні брацлавський воевода не відкидали можливості застосування сили для придушення виступу, якби для цього виникли сприятливі умови, а Б. Хмельницький не прийняв запропонованих йому умов угоди. У листі до підчашого коронного М. Остророга від 8 липня Є. Оссолінський запевняв його, що не варто турбуватися з приводу переговорів із козаками, позаяк воєнні дії тепер «можуть лише привести до загибелі Вітчизну»⁸⁹. Зі свого боку, А. Кисіль не приховував ненависті до повстанців, підкреслюючи, що, незважаючи на однакове віросповідання, він «радий би сьогодні настромити на палі усіх бунтівників»⁹⁰.

Вкрай важливо мати на увазі, що обидва угруповання політичної еліти, засліплені шовіністичною ідеологією, відмовлялися офіційно визнавати боротьбу українців як національно-визвольну, намагаючись звести її зміст лише до «домової війни» – боротьби козацтва за свої соціальні права. Вони виявляли дивовижну однакостайність у несприйнятті навіть у зародковому стані ідеї українського автономізму. Невипадково під час обговорення 24 липня на сеймі «козацького

питання» литовський канцлер А. С. Радзивілл звернув увагу присутніх на необхідність особливо ретельно дбати про збереження цілісності Речі Посполитої, не забуваючи прикладів Нідерландів та Неаполітанського повстання 1647 р. Цю думку підтримав Є. Оссолінський, закликавши парламент рішуче протистояти можливим домаганням козаків відірвати «від тіла Речі Посполитої провінції чи якогось володіння», не зупиняючись перед війною⁹¹. Під час вироблення пунктів «Інструкції» комісарам на переговори з Б. Хмельницьким 29 липня їх застерігали, щоб вони в жодному разі не пішли на поступки, «коли б козаки хотіли відірвати від Королівства якусь частину землі»⁹². Тому до її змісту було внесено суворе застереження не дозволяти ні створення «особливого уділу з володінь Речі Посполитої», ні анулювання її влади над ними⁹³.

Тим часом за сприяння розісланих з-під Білої Церкви козацьких загонів, очолюваних досвідченими ватажками, повстання в Україні надзвичайно швидко охоплювало чимраз нові й нові райони. До зброї взяли сотні тисяч козаків, селян і міщан Київського, Брацлавського, Чернігівського, східних районів Волинського і Подільського воєводств. 20 липня литовський підстолий повідомляв: «Повстала вся Україна, лється шляхетська кров, хлопства незліченні натовпи знесли вже майже все Брацлавське воєводство»⁹⁴. За даними десятків різноманітних джерел, відбувалося масове винищення шляхти (незалежно від національного походження та віросповідання), поляків, католицького духовництва і євреїв. Незважаючи на яскраво виражені деструктивні аспекти боротьби і її надмірну жорстокість, в ній все-таки переважала творча спрямованість. Ліквідація польського панування й засилля католицького духовництва та євреїв-орендарів, що його супроводжувало, виступає одним із домінуючих мотивів участі в боротьбі. У самосвідомості мас визріває ідея необхідності розгрому Речі Посполитої та створення власної держави на території, що вочевидь виходила за межі козацького регіону.

З цього погляду особливу цінність мають свідчення активних учасників національної революції. Узяті в полон на початку червня в Кам'янці-Подільському

опришки під час тортур зізнались, що, не маючи жодного зв'язку з козаками, самі добровільно, «з огидою ставлячись до рабства, не стерпівши польського панування, підняли зброю проти тих, хто вдавався до зловживання»⁹⁵ А захоплений під Чернівцями (Поділля) козак із власної волі заявив кам'янецькому старості, що «вже держава від вас ляхів перейшла до нас козаків». За його словами, козаки вирішили відвоювати Поділля, стати на р. Горинь і лише тоді розпочати переговори з польським урядом «про давні вільності»⁹⁶ Полонені під Старокостянтиновом (кінець липня) козацькі ватажки Кулька, Казименко і Кнороз повідомили І. Вишневецькому, що за наказом Б. Хмельницького мають «до самого Володимира відбирати замки»⁹⁷ На початку вересня кілька повстанців призналися після тортур, що не хочуть «втихомирюватися аж до Вісли»⁹⁸ Згадуваний уже С. Кушевич не приховував занепокоєння тим фактом, що «неприятель підкоряє руську землю, власність Речі Посполитої, прагнучи й законно (що безчесно задумав, не зважаючи на жодні трактати, які розуміє в цей час лише як прикриття) зробити її своєю»⁹⁹

Яскраво виражений національно-визвольний характер боротьби змушені були зрештою визнати й окремі представники польської еліти. Так, анонімний автор «Дискурсу про сучасну війну козацьку чи хлопську» (осінь 1648 р.) підкреслював: «Здавна народ руський мав віковичну ненависть проти ляхів чи поляків і в ній аж до цього часу вперто перебуває... Такої розлюченості проти нас, ляхів, і тепер зазнаємо». Він застерігав урядові кола, що ця боротьба українців може призвести до того, що вони «повністю виб'ються з підданства Корони Польської і собі створять нову козацьку Річ Посполиту чи Руське князівство (підкреслення наше – авт.)»¹⁰⁰ Антипольські позиції більшості повстанців виявлялися і в несприйнятті ними ідеї можливого замирення гетьманського уряду з Річчю Посполитою. Наприкінці серпня полонені козаки засвідчували, що «чернь проти того (щоб укласти мир)»¹⁰¹ 10 вересня з обозу польської армії повідомляти: «Дуже б були раді сам Хмельницький із старшиною і реєстровим козацтвом вчинити мир (ця інфор-

мація не зовсім точна – авт.), але чернь на це не хоче дозволити й слова промовити, одне лише – битися...»¹⁰²

Така рішучість народних мас ліквідувати польське панування зіграла надзвичайно важливу роль у творенні українських державних інституцій: центральних і місцевих органів влади, території, судових установ, армії, нової соціальної структури. Внаслідок цього до кінця 1648 р. вже існувала республіканська за формою правління Українська держава, до речі, унітарна за своїм устроєм. Щоправда, заміна польського адміністративно-територіального устрою українським полково-сотенним відбувалася в різних районах неодноразово і не з однаковою інтенсивністю. Насамперед це сталося на території козацького регіону. Протягом літа він утверджується в Лівобережній Україні, на Київщині, Чернігівщині та Брацлавщині. Повільніше (протягом серпня-листопада) – формується в північній частині Правобережжя (Київське воєводство), південно-східній Волині, східній і центральній частині Подільського воєводства, на півдні Галицької землі Руського воєводства. На решті етнічної території України адміністративний устрій перебував у зародковому стані¹⁰³

Однією з найважливіших особливостей розвитку національної революції було тісне поєднання національно-визвольної боротьби з соціальною, яка з липня набула характеру потужної селянської війни. Ця, за словами М. Стахівця, єдність «національно-соціальної програми»¹⁰⁴ справила серйозний вплив не лише на формування державної ідеї, а й на процес становлення державних інституцій. Як засвідчують джерела, відбувалося масове покаяння селян і міщан («хлопство, збунтувавшись, у козацтво пішло»¹⁰⁵), оскільки генератором соціальної активності цих верств населення виступав козацький ідеал. У їхній самосвідомості існувало стійке уявлення про козака як людину вільну від будь-яких обов'язків перед паном і державою (окрім військового): котра володіє особливим імунітетом (особиста свобода, права власності на землю, своя юрисдикція тощо). Саме тому боротьба за здобуття козацького імунітету

(«покозачення») стала всеукраїнським явищем: селяни і міщани запроваджували «козацький присуд» і «козацькі порядки», що означало не що інше, як створення власних органів управління, котрі лягали в основу адміністративних структур національної держави¹⁰⁶. Попри виразно окреслені розбійницькі елементи соціальної боротьби, неминучу жорстокість, все ж її головний зміст полягав зовсім не в цьому. Йшлося насамперед про ліквідацію існуючої системи соціально-економічних відносин, виборення особистої свободи, права власності на землю, тобто про становлення нової моделі соціально-економічного ладу. Водночас у свідомості мас визріває думка про те, що реалізація соціальних ідеалів можлива лише за умови ліквідації польського колоніального режиму («панування ляхів») й утвердження козацьких (національних) органів влади, тобто за умови здобуття національної незалежності.

Ще одне зауваження. Грандіозний розмах визвольної і соціальної боротьби в Україні 1648 р. збігся в часі з початком другої громадянської війни в Англії, яка завершилася стратою на початку 1649 р. короля Карла Стюарта, спалахом сильного антиабсолютистського руху (Фронди) у Франції й повстанням австрійських селян. Польський підканцлер Геронім Радзейовський говорив своєму співрозмовникові французу: «Ми бачили Данію і Англію на один крок від загибелі, потім зараза перекинулася до Франції і ваші заворушення ще не були заспокоєні, як вони вже перекинулися до Польщі». Шведський уповноважений на Вестфальському конгресі Сальвіус повідомляв урядові: «Здається якимось великим дивом, що в усьому світі чути про повстання народу проти правителів, як-от у Франції, Англії, Німеччині, Польщі, Московії, Турції, Великій Татарії, Китаї»¹⁰⁷.

Важко переоцінити роль Б. Хмельницького в творенні державних інституцій (насамперед органів влади, армії, судових установ) та виробленні підвалин внутрішньої і зовнішньої політики уряду. Їстотного значення набуває проблема співвідношення влади гетьмана з повноваженнями «чорної» ради. Відомо, що обрання Б. Хмельницького відбулося на «чорній»

раді відразу ж після захоплення повстанцями Січі приблизно в першій половині лютого¹⁰⁸ і перші кроки в зносинах із польською стороною йому доводилося робити лише за згодою загальної козацької ради. Так, вона скликала в середині березня з нагоди прибуття послів М. Потоцького М. Хмелецького і С. М. Кричевського для обговорення змісту вимог до коронного гетьмана. Доволі складним було становище Б. Хмельницького у військовому таборі під Білою Церквою, де зібралися десятки тисяч осіб. У середині червня з Полонного (на основі змісту листа, одержаного від білоцерківського намісника) повідомляли, що гетьман «жодним чином не може вгамувати свавілля черні»¹⁰⁹. За свідченням іншого джерела, він не міг мати серед повстанців міцної влади, бо вони «навчилися топити своїх гетьманів»¹¹⁰. Вкрай напружено проходила «чорна» рада 10–12 червня, і лише з великими труднощами Б. Хмельницькому вдалося її переконати в доцільності припинення наступальних дій і спорядження посольства до Варшави¹¹¹. До речі, тоді ж було вирішено, що після двотижневого перебування в домівках усі знову зберуться до війська, щоб заслухати «реляцію, яку привезуть послы»¹¹². 29 червня в Чигирині знову збирається «чорна» рада для заслухання листа від А. Кисіля та підготовки відповіді¹¹³. Отже, «чорна» рада протягом першої половини 1648 р. цілковито контролювала прийняття гетьманом рішень із найважливіших політичних питань.

Як засвідчують джерела, Б. Хмельницький, будучи противником відверто охлократичних традицій Війська Запорозького, став обережно, але послідовно й неухижно проводити курс на зміцнення гетьманського (потенційно монархічного) начала в політичному розвитку України. Насамперед він став на шлях підпорядкування собі створюваних полкових і сотенних органів влади та їх перетворення в знаряддя своєї політики, добиваючись точного і вчасного виконання ними розпоряджень і указів. Як повідомляв наприкінці червня в Посольському приказі в Москві стародубець Григорій Климов, коли він повертався від гетьмана, то по дорозі згідно з одержаним від нього «проїжджим листом» «кругом давали йому харч і підводи без непо-

слуху»¹¹⁴ Оскільки в руках місцевої адміністрації поєднувалося виконання цивільних і військових функцій, важко переоцінити значення для зміцнення гетьманської влади й діяльності державного апарату розроблених ним і прийнятих у червні «Статей про устрій Війська Запорозького». Деякі джерела (на жаль, їх небагато) дають підстави припускати, що настанови «Статей» виходили за межі суто військового статуту й охоплювали інші царини життя козацької України.

Спираючись на цей документ, Б. Хмельницький намагався взяти під контроль бурхливу стихію національно-визвольної і соціальної боротьби, залучити на свій бік православне духовництво й панство. Невипадково протягом червня-липня виходить низка універсалів, спрямованих на захист їхніх соціально-економічних інтересів. Так, 12 липня гетьман наказав прилуцьким сотникові й отаманові покарати учасників нападу на Густинський монастир «ведлуг їх заслуги і декрету от нас в войску виданого»¹¹⁵ 20 липня з'явився універсал про заборону чинити шкоду в маєтках князя В. Д. Заславського: «А якщо ж стане відомо полковникові, що хто-небудь з його полку чи який-небудь його загін вчинить несправедливість, то такі винуватці за найменшої скарги (на них повинні будуть покарані згідно статей про устрій Війська Запорозького (підкреслення наше – авт.). Полковники таких полків повинні застерегти кожного про це. А якщо ж полковник не вчинить належної справедливості, тоді він сам відповість [за таке] своєю головою»¹¹⁶

Ці кроки гетьмана породили невдоволення й спротив з боку частини повстанців. Посланець А. Кисіля Петроній Ласко, повернувшись на початку липня з Чигирина, розповідав про намір окремих загонів «вибрати собі іншого старшого»¹¹⁷. Є в джерелах і згадка про те, що в другій половині липня наказний гетьман черкаський полковник Максим Кривоніс, котрий очолював радикальне крило в національно-патріотичному таборі, відмовився виконати одне з розпоряджень Б. Хмельницького під тим приводом, що «ти не є нашим присяглим гетьманом, так і я ним можу бути, як і ти (підкреслення наше – авт.)»¹¹⁸ Цілком імовірно, що саме ця опозиція М. Кривоніса

зміцненню прерогатив гетьманської влади (в даному випадку наказний гетьман виступав носієм демократично-республіканської ідеї) стала однією з головних причин конфлікту між ними. Виявивши волю і рішучість, Б. Хмельницький не лише добився відкликання М. Кривоноса до свого табору, а й близько 10–12 серпня наказав прикувати його разом із 4-ма полковниками (однодумцями наказного гетьмана) до гармати (до речі, це було найлегшим покаранням за непослух гетьманові). Усвідомивши, що гетьман своїм не поступиться, М. Кривоніс, очевидно, вибачився й після виплати відповідного «штрафу» (викупу) був звільнений на поруки¹¹⁹. Ця перемога Б. Хмельницького безперечно сприяла зміцненню авторитету гетьманської влади.

Ще один суттєвий момент. При розв'язанні важливих питань розгортання національної революції протягом липня-серпня гетьман відмовляється од практики скликання «чорних» рад, обходячись нарадами зі старшиною. На цей новий аспект політичного розвитку Української держави звернув увагу посланців А. Кисіля сам Б. Хмельницький: «... не так у нас тепер іведеться справа, як (це було) здавна у Війську Запорозькому, бо я з черню не раджуся і з нею не спілкуюся (підкреслення наше – авт.)»¹²⁰. За свідченням шляхтича Кордиша (28 серпня), полонені козаки повідомляли, що тепер гетьман з черню ради не має, «чого перед цим не було, бо завжди чернь домагалася того, що з ними радилися, а тепер лише з самою своєю старшиною має раду»¹²¹. Сказане, однак, зовсім не означає, що Б. Хмельницький дозволяв собі легковажити позицію основної маси війська, яка з другої половини серпня все настирливіше вимагала припинити переговори з Польщею. Гадаємо, що А. Кисіль мав рацію, коли саме в цих настроях «черні» вбачав одну з причин зриву на початку вересня мирних переговорів¹²². Як зазначав польський історик другої половини XVII ст. В. Коховський, «влада Хмельницького не завжди була незалежною, часом змушений був те чинити, що бунт говорив»¹²³.

Певна річ, бурхливі події національної революції не могли не вплинути на процес розвитку Б. Хмель-

ницьким своїх поглядів на проблему розбудови держави. Нами вже згадувався факт існування серед частини повстанців ідеї необхідності звільнення західноукраїнського регіону. Переймається нею і гетьман. Так, у листі до свого брата в Сосницю, написаному після здобутої 23 вересня блискучої перемоги над польською армією під Пилявцями, він повідомляв, що вирушає до Варшави¹²⁴. Полонений семчанський козак, який перебував у таборі українського війська під Старокостянтиновом, наприкінці вересня розповів полякам, що Б. Хмельницький «думає відняти польські володіння до Вісли, лише за Віслу йти не хоче. Зимувати хоче обов'язково тут, у Польщі, і стоянку свою хоче мати під Замостям»¹²⁵. Інший козак, Мартин, у своїх зізнаннях повторив думку про намір гетьмана прибути до Замостя¹²⁶. Заходи, вжиті під час походу до Львова, а згодом – Замостя (жовтень–листопад) — направлення в різні куточки західноукраїнських земель полків і сотень для звільнення краю, тісні зв'язки з його населенням, створення в містах органів влади¹²⁷, — дозволяють висловити міркування, що гетьман став розглядати ці землі як складову частину створюваної ним держави.

І все ж доводиться констатувати: ні він, ні старшина на цей час ще не спромоглися глибоко перейнятися ідеєю створення незалежної держави в етнічних межах України, а відтак і висунути відповідну політичну програму. Мав рацію С. Томашівський, стверджуючи, що в Б. Хмельницького не могло ще бути думки «про повну державну самостійність України»¹²⁸. Не помилимося, певно, й ми, коли відзначимо, що для значної частини старшини і далі залишалася чужою навіть ідея автономності козацького регіону. Б. Хмельницький та його однодумці, найімовірніше, намагалися добитися того, щоб майбутній король Польщі став також «королем руським», а Україна (щонайменше в складі Київського, Брацлавського, Чернігівського, Подільського і Волинського воєводств, де «козаков много»¹²⁹) отримала статус чи то автономії, чи то суб'єкта федерації за зразком Литви (схоже, саме в зв'язку з цим в оточенні гетьмана мали місце якісь розмови про утворення Руського князівства¹³⁰).

В який спосіб Б. Хмельницький сподівався реалізувати дану програму? Його подальші кроки наводять на думку, що гетьман прагнув досягти мети шляхом реформування державного устрою Речі Посполитої, яке за підтримки козаків мав здійснити, зміцнивши свою владу, монарх не католик (першим звернув на це увагу В. Липинський¹³¹). З цього погляду стають зрозумілими наміри Б. Хмельницького звести на польський трон московського царя. «Зичимо єго царському величеству того, штоби он, – теперь час має, – на ляхи ішол воевати, – писав гетьман 21 липня до путивльського воєводи Никифора Плещеева, – азали би дал Бог, штоби он ляхом и нам паном і царем бил (підкреслення наше – авт.)...»¹³² Подібні настрої мали місце й серед частини старшини та козацтва. Корсунський полковник Олексій 11 серпня розповів на тортурах полякам, що, з'єднавшись з росіянами, «ми заженемо поляків за Віслу і посадимо на королівство Польське царя московського»¹³³ Визнання аналогічного змісту зробив 28 жовтня і козак Онисько¹³⁴

Оскільки Олексій Михайлович не квапився розпочинати військові дії проти Речі Посполитої, Б. Хмельницький, очевидно, вже у вересні, пішов на встановлення контактів з трансільванським князем Дьєрдем I Ракоці, котрий готував 30 тис. військо до можливого походу в Польщу, щоб звести на її трон сина Сигізмунда¹³⁵. З огляду на це можна припускати, що на чільне місце серед планів гетьмана висувається завдання домогтися розгрому польської армії, який мав підштовхнути володарів Трансільванії чи Росії зробити вирішальний крок на шляху до оволодіння троном. Гостро стояло в цей час і питання збереження військово-політичного союзу з Кримом, доля якого значною мірою залежала від позиції Порти. Тому, ймовірно, в серпні, Б. Хмельницький спорядив посольство до Стамбула, яке мусило добиватися схвалення укладеної з Кримом угоди, а в разі необхідності мало також натякнути на можливість прийняття Україною протекції султана¹³⁶

Звертає на себе увагу ще один аспект діяльності гетьмана – намагання вплинути (з вигодою для України) на хід боротьби всередині Польщі між претенден-

тами на корону Яном Казиміром і Каролем Фердинандом (брати Владислава IV). Дякуючи добре організованій розвідці, для нього не був таємницею факт відчутної переваги в цій боротьбі протягом липня-вересня Кароля Фердинанда¹³⁷. Чому ж тоді Б. Хмельницький вирішив підтримати кандидатуру Яна Казиміра? Відповісти на це питання важко. М. Кордуба та Л. Кубаля висловили припущення, що стосунки між ними зав'язалися ще в серпні¹³⁸. Гіпотетично можна уявити, що гетьман керувався кількома міркуваннями: по-перше, для реалізації його задумів більше підходила постать «вихованого за кордоном» і «чужого польсько-шляхетським традиціям» Яна Казиміра, ніж короля Фердинанда – «завзятого ворога іновірців»¹³⁹; по-друге, підтримка слабкішого претендента за певних обставин могла стати приводом до безпосереднього втручання у внутрішньополітичну боротьбу в Польщі; по-третє, прийшовши до влади за підтримки українців, Ян Казимір реформує політичний устрій Речі Посполитої, надавши українським землям автономію.

З огляду на сказане вважаємо, що Я. Федорук цілком слушно поставив під сумнів поширений в історіографії погляд С. Томашівського про похід Б. Хмельницького в Галичину після здобутої перемоги під Пилявцями як про такий, що відбувся під тиском татар¹⁴⁰. Він здійснювався з ініціативи Б. Хмельницького з метою реалізації програми автономії козацької України. До того ж гетьман пов'язував її в кращому варіанті зі зведенням на престол трансільванського князя, в гіршому – Яна Казиміра. Як переконливо засвідчують джерела, Б. Хмельницький діяв одночасно в обох напрямках і наприкінці вересня – на початку жовтня не приховував намірів взяти участь у виборах короля¹⁴¹. Під час облоги Львова, за свідченням С. Кушевича, він кілька разів висловлювався про готовність припинити військові дії, якщо королем стане Ян Казимір¹⁴². На початку листопада Романовський на основі визнань українського вояка та інформації, що надходила з інших джерел, повідомляв анонівному адресатові про очікування Б. Хмельницьким на рішення сейму та його намір прибути під Замостя¹⁴³.

Оскільки відомостей про вступ у війну трансильванців не надходило (Д'єрдь І Ракоці помер у першій половині жовтня), з кінця жовтня гетьман почав рішучіше виступати на користь Яна Казимира. Не виключено, що в цей час через Юрія Ермоловича він отримав від претендента обіцянки задовольнити вимоги Війська Запорозького¹⁴⁴. Маємо пізніше в часі свідчення українського посла до Москви Силуяна Мужилівського, що, будучи некоронованим, Ян Казимір «писал лист до єго милости пана гетмана і до всего Войска Запорозского, просечи Богом [живим], аби уже болш не воевали обещуючисе бити руским королем і що през шаб/лю узяти, аби тоє моцно держали...»¹⁴⁵. Тому, прибувши в околиці Замостя, 6 листопада в листі до шляхти і міщан гетьман звертав їхню увагу на своє бажання бачити на троні Яна Казимира¹⁴⁶. У подальшому листуванні з ними він не приховував готовності добиватися поставленої мети рішучими діями. «Не думайте, – підкреслювалося в листі від 7 листопада, – що ми тільки під Замостя прийшли... нас Вісла з Божою поміччю ласкаво через себе перенесе»¹⁴⁷.

Щоб вплинути на роботу елекційного сейму, 15 листопада гетьман відправив до Яна Казимира посольство Андрія Гонцеля Мокрського з листами до королевича та сенаторів. Майже всі дослідники відзначали надзвичайну поміркованість висунутих політичних вимог, особливо якщо зважити на вражаючі успіхи визвольної боротьби. Справді, загальноукраїнський характер носили лише пункти про захист православної церкви, ліквідацію унії та амністію учасникам повстання. Переважна більшість вимог торкалася інтересів Війська Запорозького: збільшення числа реєстрових козаків до 12 тис. осіб і збереження чинності привілею, одержаного від покійного короля за підписом чотирьох сенаторів; дозволу козакам самим обирати гетьмана й підлягати лише владі короля; можливості судитися «правом литовських татар», котрі «судяться таким правом, як шляхта»; ліквідації кварцяного війська, оскільки козаки «самі оборонятимуть Річ Посполиту»; надання Б. Хмельницькому в Україні староства, «яке він собі вподобає, а до цього староства

20 миль землі»; дозволу здійснювати морські виправи. Окрім цього, гетьман висловлювався на підтримку кандидатури Яна Казимира і намагався переконати його в необхідності зміцнити королівську владу, щоб «не було тих побіжних короликів», а він сам «зволив бути самодержцем, як і інші королі, а не як св[тої] пам'яті їх м-ті предки вашої королівської м-ті, що самі були в неволі...»¹⁴⁸

Як бачимо, лише з великим перебільшенням можна говорити про наявність у документах ідеї щодо створення національної держави, не кажучи вже про ідею автономії козацької України. Чому ж висувалася така обмежена програма? Гадаємо, не слід розглядати її як таку, що концентрувала в собі політичну мету гетьмана та його найближчого оточення. Найімовірніше, вона переслідувала розв'язання завдань суто тактичного характеру. По-перше, маючи обіцянки Яна Казимира, важливо було домогтися його обрання на трон і дати зрозуміти, що він знайде їхню підтримку в справі зміцнення королівської влади; по-друге, за відсутності наступу трансільванців, наближення зими (несприятливого часу для воєнних дій українців) та неухильного погіршення становища армії (звідси прагнення уникнути зимової кампанії¹⁴⁹) гостро відчувалася потреба в укладенні перемир'я. Зрозуміло, що саме ця політична поміркованість вимог Війська Запорозького відкривала шляхи їх досягнення.

З іншого боку, поразка польської армії під Пилявцями і поява українців на польських землях сприяли зміцненню позицій поміркованого крила верхівки Речі Посполитої. Шалька терезів у боротьбі за корону стала схилитися на користь Яна Казимира. Певну роль у цьому зіграло поширення відомостей, що його підтримує також Б. Хмельницький. За таких обставин 14 листопада членів сейму було повідомлено про зняття Каролем Фердинандом своєї кандидатури на користь брата. Останній, не чекаючи юридичного акту обрання себе королем (це сталося на сеймі 17 листопада), негайно направив до гетьмана з листом секретаря Якуба Смяровського, котрий 15 листопада залишив Варшаву і 19 листопада прибув до українського табору. В ході складних переговорів козацька рада

21 листопада схвалила рішення старшинської ради про припинення воєнних дій і відведення війська «в Україну». 24 листопада останні українські підрозділи залишили околиці Замостя¹⁵⁰

Оцінюючи політичні наслідки розвитку революції 1648 р., важливо пам'ятати, що укладене перемир'я розглядалося Б. Хмельницьким як тактичний крок (зумовлений впливом конкретних обставин) на шляху до мети. Не можна не погодитися з міркуванням Я. Федорука, що гетьман не планував завершувати ним боротьбу проти Речі Посполитої¹⁵¹ (звичайно, за умови, що та відмовиться визнати українську автономію). Про це свідчать дані окремих джерел. Так, у листі до Д'єрдя І Ракоці від 17 листопада (через день після відправлення посольства А. Г Мокрського до Варшави) гетьман висловлював бажання бачити його «опікуном і королем Польщі» й радив князеві наказати «війську якнайшвидше наступати на Польщу», обіцяючи приєднатися до нього «з усім нашим військом і силою»¹⁵². А після завершення переговорів з Я. Смяровським сповістив Іслам-Гірея, що ошукав короля, бо порізнив його з сенаторами й добився того, чого найбільше прагнув, – уникнув війни взимку¹⁵³. Цілком імовірно, що наприкінці листопада гетьман спорядив нове посольство до Порти. Як видно з копії листа (щоправда, настільки спотвореного змісту, що частина дослідників ставить під сумнів його автентичність), Б. Хмельницький повідомляв султанові про взяття під свою владу України, Білої Русі, Волині, Поділля «з усією Руссю, аж по Віслу» й висловлював бажання прийняти його протекцію¹⁵⁴. Але точно відомо, що на початку січня 1649 р. він доручив ерусалимському патріархові Паїсію сповістити московський уряд про бажання Війська Запорозького прийняти протекцію царя, яка, до речі, пов'язувалася з наданням військової допомоги козацькій Україні в її боротьбі з Річчю Посполитою¹⁵⁵.

Разом із тим відзначимо, що коли відмова продовжувати наступ углиб Польщі взимку засвідчила величезний талант гетьмана як полководця (А. С. Радзивілл не без підстав у своїх мемуарах висловлював з цього приводу жаль, оскільки українська армія ряту-

валася від катастрофи¹⁵⁶), то його згода на відведення війська щонайменше з території західного регіону (принагідно зауважимо, що полковники М. Кривоніс та Петро Головацький виступали проти залишення звільнених районів¹⁵⁷) стала однією з найбільших політичних помилок у всій кар'єрі гетьмана як державного діяча. Український уряд втрачав величезну територію з високорозвиненим виробництвом, а Польща отримувала напрочуд вигідний стратегічний плацдарм для зосередження й утримання тут (за рахунок місцевого населення) своєї армії, готової в сприятливий момент розпочати наступ. Крім усього іншого, в разі поновлення воєнних дій вони велися б виключно на українських землях, що прирікало останні на спустошення й руйнацію продуктивних сил. Ця трагічна за своїми наслідками помилка насамперед зумовлювалася браком у свідомості молодій українській еліті ідеї незалежності, її прихильністю до автономізму.

Уже під час відходу із західного регіону стали виявлятися серйозні розбіжності між планами Б. Хмельницького та можливими поступками з боку новообраного короля. Річ у тім, що вже при зустрічі з Я. Смяровським гетьман висунув вимоги, аби польське військо не просувалося далі Костянтинова (вочевидь, Старокостянтинова), магнати («панята») не з'являлися далі Білої Церкви, а все Лівобережжя залишалося під козацькою юрисдикцією¹⁵⁸ 12 грудня, перебуваючи в Острозі, він звернувся з універсалом до шляхти, повідомляючи про припинення воєнних дій і попереджаючи її, щоб не мала «ніякої злоби ні до своїх підданих, ні до руської релігії... І не дай Господи, щоб до нас дійшла звістка про те, що хтось впертий і злобливий знову почав проливати християнську кров і вбивати бідних людей, чим порушив би спокій і мир, встановлений його королівською м-тю, і напевно привів би до ще більшого знищення Речі Посполитої...» Для ширшого ознайомлення з його змістом універсал також посилався до Львова та Кам'янця-Подільського¹⁵⁹ Отже, залишаючи західний регіон, Б. Хмельницький певною мірою вважав себе відповідальним за долю місцевого населення й залишав

за собою право в разі необхідності виступити на його захист.

У середині грудня, ведучи переговори з королівським посланцем Станіславом Холдаковським, гетьман дав йому зрозуміти, що може погодитися на проведення «комісії» (переговорів) лише після повернення посольства з Варшави¹⁶⁰. Водночас він став масово розташовувати українські залоги в містах на схід від лінії р. Горинь - м. Кам'янець-Подільський. На початку 1649 р. А. Кисіль не приховував свого обурення: «Хто-то чув коли раду Запорозького Війська у Зв'ягелі!.. Почавши від Случі до Чигирина перебуває військо Хмельницького»¹⁶¹. Ці кроки Б. Хмельницького засвідчували його наміри залишити під своїм контролем якомога більшу частину території України, а не обмежуватися теренами традиційного козацького регіону, як це передбачалося умовами укладеного перемир'я.

З іншого боку, Ян Казимір у листах до гетьмана наполегливо домагався повернення полків на визначені «здавна» місця розташування, розпуску з війська поспільства до домівок, направлення універсалів до загонів повстанців з наказом розійтися, а також відіслання татар до Криму¹⁶². Повідомивши універсалом від 12 грудня населення Речі Посполитої про закінчення «козацької війни», король водночас наказав селянам і міщанам Руського воеводства негайно припинити бунти, повернутися до домівок і виконувати «звичайне підданство», попереджаючи, що непокірних суворо покарає М. Остророг, котрий направляється у воеводство для поновлення польського панування¹⁶³. У січні 1649 р. Ян Казимір наказав полковникові Миколі Зацвіліховському направити корогви для «придушення того свавільства» на теренах Волині та Поділля¹⁶⁴.

Робота коронаційного сейму показала, що верхівка Речі Посполитої не готова визнати політичну автономію козацької України, хоча Є. Оссолінський і висловлював побоювання щодо можливості втрати цієї території, як свого часу сталося в Іспанії з Нідерландами. Приймається лише рішення про доцільність продовжити переговори з Військом Запорозьким¹⁶⁵.

Отже, з кінця 1648 р. чітко окреслилася тенденція до розбіжності позицій гетьмана та новообраного короля в підході до розв'язання українського питання. Якщо Б. Хмельницький, переосмислюючи наслідки національно-визвольної боротьби, прагнув домогтися автономії для Української держави в складі більшості воєводств, то Ян Казимір виявився неспроможним зробити бодай один крок до визнання обмеженої автономії для козацького регіону, що приховувало небезпеку зриву переговорів і поновлення воєнних дій.

Аналіз політичної діяльності Б. Хмельницького протягом кінця 1648 – першої половини 1649 рр. дає підстави стверджувати, що якраз тоді відбувається вироблення ним основних принципів української державної ідеї. З'ясуємо головні аспекти цього вкрай важливого для розвитку національної революції процесу. Відомо, що, прибувши до Києва (27 грудня), він провів чимало часу в розмовах з патріархом Паїсієм. Не виключено, що саме під їх впливом близько 8 січня 1649 р. гетьман відправив до Москви посольство полковника С. Мужилівського з клопотанням перед царем про надання воєнної допомоги та прийняття Війська Запорозького (у складі Брацлавського, Київського, Чернігівського, Подільського, Волинського воєводств і Мозирського повіту) «під свою руку». Він також доручив Паїсію порушити перед Олексієм Михайловичем питання, щоб той «зволив Військо Запорозьке тримати під своєю государевою рукою, а вони, черкаси, йому, государю, будуть як є кам'яною стіною; і щоб він, государ, їм допомогу вчинив ратними людьми, а вони, черкаси, йому, государю, у майбутньому будуть потрібні»¹⁶⁶. Отже, тільки нині, уперше від початку революції, Б. Хмельницький звернувся до царя з проханням прийняти козацьку Україну під московське «підданство», що розглядалося ним лише як протекція при збереженні самостійності українського уряду в проведенні внутрішньої і зовнішньої політики.

Велику увагу гетьман приділяв зміцненню взаємин з Трансильванією, володар якої, Д'єрдь II Ракоці, надіслав йому проект договору (на жаль, його зміст залишається невідомим). У 20-х числах лютого він спорядив туди нове посольство з листами до братів-

князів. Аналіз цих листів засвідчує прагнення гетьмана залучити правителя Трансільванії до спільної рішучої боротьби з Річчю Посполитою. В них ставиться вимога точно назвати час, «коли ясновельможний гетьман, найясніші князі Трансільванії і ясновельможний князь Радзивілл (литовський польний гетьман Януш Радзивілл – авт.) – кожний зі свого боку, з усіма своїми силами, – вторгнуться в Польщу й виконають свій намір». Б. Хмельницький радить братам якнайшвидше послати листа до Я. Радзивілла «і литовців та дисидентів», аби досягти остаточної домовленості, що вони «з своїми силами прийдуть на допомогу не полякам, а нам; інакше не буде згоди для задуму їх високостей»¹⁶⁷

Намагання гетьмана отримати військову підтримку з боку Росії й Трансільванії свідчили про те, що він не покладав надій на переговори з поляками як на такі, котрі здатні будуть задовольнити його політичну програму, зміст якої тепер виходив далеко за принципи автономізації чи навіть федералізації. Окремі її положення були схвалені старшинською радою, що відбулася, ймовірно, 12 лютого 1649 р. Польські комісари, просуваючись до Переяслава (місця переговорів), не приховували занепокоєння чутками, нібито український гетьман добиватиметься для Війська Запорозького та Тугай-бея виділення «удільних провінцій»¹⁶⁸. Однак перебіг трактатів, які розпочалися 20 лютого, буквально приголомшив їх якісно новим підходом Б. Хмельницького до розв'язання української проблеми.

Кілька слів про соціально-політичну ситуацію, що склалася в Україні на час переговорів. Наступ польських королів на терені західного регіону, повернення до маєтків панів із загонами озброєних слуг супроводжувалися жорстокою боротьбою, оскільки селяни і міщани стали на захист своїх завоювань. Незважаючи на їхній опір, «вогнем і мечем» до лютого жовнірам і шляхті вдалося окупувати територію по лінії м. Бар – м. Меджибіж – межиріччя Горині й Случі. Але спроби поляків і шляхти проникнути далі від неї на схід і південь зазнали цілковитої невдачі. М. Голинський занотував у лютому до рукопису «новину»:

«Хлопи... не хочуть згоди і їх священники не дозволяють на неї, бо хлопи не бажають бути підданими панів, а [прагнуть] бути собі вільними»¹⁶⁹ Враховуючи силу опору покозачених мас, гетьман відмовився (за винятком окремих випадків) від надання будь-якої допомоги шляхтичам, котрі наважувалися повернутися до маєтків на теренах Української держави. Водночас він визнав козацькі права за тими селянами і міщанами, які й надалі перебували в складі армії¹⁷⁰

Оскільки хід переяславських переговорів добре з'ясований в історичній літературі, торкнемося лише положень нової політичної програми Б. Хмельницького в поєднанні з їх подальшим розвитком під час переговорів з московським послом Григорієм Унковським (кінець квітня).

По-перше, в розмовах з комісарами було чітко сказано про право українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання. Реалізацію цього права гетьман усвідомлював як основну мету своєї діяльності. Так, 23 лютого він заявив: «...виб'ю з лядської неволі народ весь руський... Досить нам на Україні і Подолю і Волині; тепер досить достатку в землі і князстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте ляхи»¹⁷¹. С. Мужилівський розповідав у Москві, що тепер Україна «стала вже їх козацька земля, а не польська і не литовська» і що «козаки будуть далі наступати в польські землі і для визволення християнської віри будуть з неприятелями своїми поляками боротися всією силою, щоб їм всі ті місця, де живуть люди православної християнської віри, від поляків визволити, щоб люди православної віри були вільні, а полякам щоб до цих міст не було діла»¹⁷²

По-друге, гетьман наголосив на ідеї незалежності утвореної держави від влади польського короля, що знайшло своє логічне завершення під час квітневих українсько-московських переговорів. На думку Б. Хмельницького, яку він висловив А. Кисілю 21 лютого, «лядська земля згине, а Русь ще в цьому році панувати буде». Наступного дня гетьман звернув увагу співрозмовників на той факт, що «мі то Бог дав, жем

єсть єдиновладцем і самодержцем руським; не счотет король королем вольним бити – як ся видит». Дізнавшись про захоплення Петром Потоцьким Бара, 24 лютого він повідомив комісарам: «Потоцький нехай тут почекає брата свого старосту каменецького, котрий заволодів моїм містом і проливає кров християнську в моїй Подолії»¹⁷³ Згодом Г. Унковський дізнався, що польських послів відправили з Переяслава, бо «гетьман і військо Запорізьке і вся Русь Київська під владою польського короля і панів бути не хочуть»¹⁷⁴. Йому ж Б. Хмельницький повідомив: «...а нас Бог від них (Польщі і Литви – авт.) увільнив – короля ми не обирали і не коронували і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не прислали, і ми волею Божою цим від них стали вільними (підкреслення наше – авт.)»¹⁷⁵ Так, на думку О. Оглоблина, було перекреслено «стару Ягеллонську ідею співіснування трьох народів – польського, литовського й руського [українського та білоруського] в єдиній Речі Посполитій»¹⁷⁶

По-третє, гетьман сформулював положення про соборність Української держави. Маємо свідчення члена польської комісії на переговорах львівського підкоморія Войцеха М'яковського, що Б. Хмельницький неодноразово наголошував на намірах «відірвати від ляхів усю Русь і Україну, звільнити «з лядської неволі... народ всієї Русі» тощо»¹⁷⁷

По-четверте, в квітні він став розглядати козацьку Україну як спадкоємицю Київської Русі. Так, під час розмови з московським послом було наголошено на можливості замирення України з Річчю Посполитою лише за умови визнання польським урядом незалежної Української держави «по тим кордонам, як володіли благочестиві великі князі, а ми у підданстві і в неволі бути у них не хочемо»¹⁷⁸

Отже, переосмислення результатів і уроків боротьби дозволило Б. Хмельницькому впродовж першої половини 1649 р. вперше в історії української суспільно-політичної думки сформулювати національну державну ідею, що стала визначальною у визвольних змаганнях народу протягом наступних століть аж до сьогодення (кінця ХХ ст.) і передбачала створення

незалежної держави в етнічних межах України. Відтоді, як справедливо писав О. Оглоблин, «головною метою діяльності Богдана Хмельницького було вдержати й розбудувати Українську Козацьку державу, оборонити її мілітарно й правно-політично й забезпечити дальший розвиток української нації шляхом поширення української державної влади на всі етнічно-українські землі й охоплення українським політичним та економічним впливом цілого простору між Балтикою й Чорним морем»¹⁷⁹

За таких обставин польському посольству з великими труднощами вдалося домогтися лише укладення угоди про перемир'я, що передбачала залишення під владою гетьмана більшої частини території України. Лінія розмежування мусила проходити по ріках Горинь і Прип'ять, а на Поділлі – по м. Кам'янець-Подільський і через неї не мали права переходити ні польсько-литовські, ні українські війська. До скликання нової комісії (кінець травня) шляхті заборонялося повертатися до маєтків, розташованих у козацькій Україні. Прощаючись з комісарами, гетьман висловив сумніви щодо можливості успішного завершення майбутніх трактатів: «Не знаю, як відбудеться друга комісія, якщо козаки не погодяться на 20 чи 30 тисяч реєстрового війська і якщо не задовольняться утворенням удільної держави. Побачимо»¹⁸⁰

Не можна замовчати й такий важливий аспект політичної діяльності Б. Хмельницького, як проведення курсу на зміцнення прерогатив гетьманської влади, що суперечив традиційному республіканству Війська Запорозького. Уже в другій половині 1648 р. він дедалі частіше відмовляється од практики скликання «чорної» ради, прагнучи зміцнити владу гетьмана. На військовій нараді під Замостям він заявив: «Панове полковники! Тут на війні мій один голос – усім наказ! До послушенства всі і ждати моїх наказів!»¹⁸¹ З іншого боку, доводилося діяти дуже обачно, остерігаючись можливого виступу у війську. За визнанням А. Г. Мокрського, котрий неодноразово зустрічався з Б. Хмельницьким, хоча гетьман «деспотично керує своїм військом з 300 тис. осіб (дані вочевидь перебільшені – авт.), проте він не може бути спокійним за

своє життя, яке піддається небезпеці при всякому незначному випадку і при всякому заколоті цієї ниці черні...»¹⁸²

Успіхи в боротьбі проти Польщі сприяли стрімкому зростанню його авторитету в різних колах українського суспільства. Під час прибуття до Києва мешканці міста влаштували йому надзвичайно урочисту зустріч. Студенти й викладачі Києво-Могилянської колегії вітали його «як Мойсея, рятівника і визволителя народу від польського рабства». Єрусалимський патріарх надав йому титул «світлішого князя». У день народження Б. Хмельницького (6 січня 1649 р.), коли він причащався в церкві, стріляли з гармат на його честь як «визволителя, господаря великого гетьмана». Одно слово, вперше після загибелі Галицько-Волинського королівства українцям надавалися почесні як руському (українському) монархові¹⁸³

На початку 1649 р., водночас із утвердженням національної державної ідеї, відроджується й ідея українського монархізму, носієм якої стає Б. Хмельницький. Він прямо чи опосередковано висловлює думки про свою владу не як владу виборного гетьмана, а самодержавну владу володаря Української держави (князівства). 22 лютого він без натяків заявив польським послам: «Правда то єсть, жем лихий і малий чоловік, але мі то Бог дав, жем єсть єдиновладцем і самодержцем руським (підкреслення наше – авт.)». Наступного дня, говорячи про українські землі, назвав їх «своїм князівством». Коли мова зайшла про дії гетьманської адміністрації в Києві, підкреслив: «Я можу розпоряджатися в цьому краї. Київ моє місто, я пан воевода київський»¹⁸⁴. Відомий дослідник національної революції Ю. Мицик виявив у Воеводському архіві Кракова свідчення членів польської комісії про те, що у вузькому колі старшин Б. Хмельницький наказував звертатися до нього як до «володаря і князя Русинських провінцій (підкреслення наше – авт.)»¹⁸⁵. Цю інформацію можна було б знехтувати, але анонімний автор «Історії про панування нещасливе Яна Казимира короля польського» (кінець XVII ст.) наводить дані, що під час переговорів з посольством Д'єрдя II Ракоці гетьман

обіцяв допомогти правителю Трансільванії захопити польську корону за умови визнання його (Богдана) «князем всієї Руської землі» з столицею в Києві¹⁸⁶ Врешті маємо свідчення Г. Унковського, згідно з яким Б. Хмельницький наголошував на тому факті, що «волею Божою послідному в чоловіцях мені звелено над Військом Запорозьким і над Білою Руссю у війні цій начальником бути і над ляхи і над Литвою перемогу мати»¹⁸⁷

Цей, за влучним висловом В. Липинського, «прояв самодержавних, монархічних устремлінь Б. Хмельницького»¹⁸⁸ не лише позначається на політичному розвитку Української держави, а й формує в свідомості її населення зародок ідеї монархізму. На початку 1649 р. було остаточно покинено з практикою скликання «чорної» ради, місце якої посідає старшинська рада. Є дані джерел, що в травні гетьман своєю владою замінив частину полковників, котрим начебто вийшов річний термін їх регіментарювання¹⁸⁹ Однак, як свідчать інші дані, ця заміна відбувалася не механічно, а з огляду на лояльність того чи іншого полковника до гетьмана. Звертає на себе увагу винятково важлива роль Б. Хмельницького в мобілізації війська. Згідно з розісланими в травні-червні від його імені універсалами всім, хто спробував би ухилитися від неї, загрожувала смертна кара¹⁹⁰

Навесні утверджується практика вшановування Б. Хмельницького як монарха. За свідченням посланця А. Кисіля П. Ласка, котрий у травні-червні побував у козацькій Україні, «в тих краях і церквах не має короля і не чути про іншу владу, окрім гетьмана з Військом Запорозьким»¹⁹¹ У свідомості населення зміцнюється харизматичність його постаті, прокидається розуміння влади гетьмана як окремишньої та незалежної від польського короля влади володаря України. За визнанням анонімного автора «Секретної реляції», «хлопство всієї України, своїм минулим щастям покладає надію на Б. Хмельницького, бо в тому залишається розумінні, що з такою великою його силою Річ Посполита ніколи не зможе зрівнятися. Тому стверджують, що якщо Б. Хмельницький захоче – того всього докаже і поза сумнівом їх з підданства

Речі Посполитої зможе звільнити»¹⁹². Характерним з цього погляду є звернення 21 серпня козаків до обложених у Збаражі жовнірів: «...ляхи, вже не стріляйте, бо вже мир (настав); наш гетьман з вашим королем їдуть в одній кареті (підкреслення наше – авт.)»¹⁹³

Проте гетьману доводилося, як і раніше, раз у раз зважувати на настрої поспільства, традиції звичаєвого козацького права, згідно з якими ті чи ті рішення сприймалися козацьким загалом як легітимні лише після їх схвалення радою (козацькою чи старшинською). У лютому під час розмови з посланцем Я. Радзивілла Б. Хмельницький між іншим зауважив: «...коли б тепер вчинив мир, так мене ж поспільство відразу ж вбило»¹⁹⁴. У листах і повідомленнях шляхти знаходимо інформацію про сильну протидію покозаченого населення мирним переговорам з Польщею. Так, в одному з них стверджується, що гетьман, можливо, й пішов би на переговори, але чернь, «засмакувавши собі вільність від робіт, на те не дозволить»¹⁹⁵. Польський полковник Олександр Незабитовський, характеризуючи настрої подолян у квітні 1649 р., в одному з листів писав: «Чернь одначе заявляє, що ляхів не впустить за Горинь і Хмельницький не буде гетьманом, а (буде) ним піп, котрий Бар взяв»¹⁹⁶. Під час переговорів з польським посольством у Переяславі Б. Хмельницький зауважував, що нині не має можливості завершити їх укладенням договору, бо «війська не зібрані в одне місце, полковники і сотники далеко, а без них я нічого не можу і не смію (підкреслення наше – авт.)»¹⁹⁷

Навесні стрімко наростала національно-визвольна і соціальна боротьба на теренах Подільського воєводства, межиріччя Случа й Стиру, Овруччини. В околицях Бара точилися запеклі бої подолян з полками підчасшого коронного М. Остророга та кам'янецького каштеляна Станіслава Лянцкоронського. Чисельність покозачених мешканців даного регіону Поділля становила кілька десятків тисяч осіб. До початку травня майже вся територія Летичівського повіту (за винятком Меджибожа) була звільнена від польсько-шляхетського панування¹⁹⁸. У другій половині травня

масового характеру набула боротьба на Волині. За визнанням А. Кисіля (тепер уже київського воєводи), «тут, від Дніпра до Стиру, все повністю покозачилося»¹⁹⁹

На початку травня, за відвертого небажання польського уряду йти на серйозні поступки, надії на продовження переговорів стають примарними. Гетьман розпочав мобілізацію армії, що знайшла цілковиту підтримку з боку народних мас. За словами Самовидця, «усе, що живо, піднялося в козацтво»²⁰⁰. Зі свого боку, правлячі кола Польщі завершили підготовку до початку воєнних дій, і 31 травня 10–12 тис. польське військо вторглося на південно-східну Волинь. Відбулися запеклі бої в околицях Ізяслава, в Сульжинцях, Зв'ягелі, Острополі та інших містах. Десятки поселень були цілковито знищені жовнірами. Основні сили польської армії на чолі з польним гетьманом Андрієм Фірлеєм зупинилися табором під Старокостянтиновом²⁰¹

Довідавшись про поновлення воєнних дій, Б. Хмельницький вирушив у похід, маючи на меті добитися створення незалежної держави на території від Перемишля до «Руських кордонів»²⁰². Невипадково, відповідно до нової угоди з ханом, татарам суворо заборонялося чинити грабежі й брати ясир на всіх українських землях аж до Вісли²⁰³. Коли б дійшло до переговорів з Річчю Посполитою, гетьман ставив на меті добитися визнання королем удільності Руського князівства²⁰⁴, покладаючи великі надії на проведення Д'єрдем II Ракоці наступу на Польщу в районі Кракова. Приймавши в першій половині травня трансільванське посольство, Б. Хмельницький у листах до братів Ракоці та їх найближчих сановників висловлював сподівання на підтримку ними його «наміру»²⁰⁵

Однак геополітична ситуація складалася вкрай несприятливо для реалізації державної ідеї. Її аналіз дає підстави стверджувати, що виникнення незалежної Української держави могло призвести не лише до серйозної зміни співвідношення сил у Східній та Південно-Східній Європі, а й до порушення зафіксованої наприкінці 1648 р. Вестфальським договором хиткої системи міжнародних відносин, яка утворилася

в Європі внаслідок Тридцятирічної війни. Наприклад, Росія, будучи зацікавленою в послабленні Речі Посполитої, все ж не наважувалася піти на конфронтацію з нею, оскільки відверто її побоювалася; окрім того, її зовсім не влаштовувала поява на власних південно-західних кордонах незалежної України, що перебувала у військово-політичному союзі з Кримським ханством. Д'єрдь II Ракоці для досягнення своїх політичних цілей став переорієнтовуватися з курсу на створення коаліції з Україною на пошук союзників у середовищі польських магнатів і в березні спробував завоювати прихильність І. Вишневецького, а згодом – коронного маршалка Єжі Любомирського та Г Радзейовського²⁰⁶. Все це прирікало виношуваний гетьманом план комбінованого удару по Речі Посполитій на провал.

Не менш важливими були відносини з Кримом. Хоч як парадоксально, але його володарі також виступали проти української незалежності. Чому? Вони добре усвідомлювали, що поява на північних кордонах ханства сильної держави означатиме крах традиційної політики Криму й покладе край найбільшому джерелу поживи – грабунку українських земель і торгівлі ясиром. Отож Іслам-Гірей вирішив проводити політику збереження «рівноваги сил» у боротьбі України з Річчю Посполитою, що, по-перше, обіцяло в перспективі їх взаємне виснаження; по-друге, дозволяло, граючи на суперечностях між ними, контролювати деякі сторони їх зовнішньополітичної діяльності; по-третє, відкривало шлях до реалізації заповітних планів розширення територіальних меж ханства за рахунок прилучення земель Астраханського й Казанського ханств і досягнення незалежності від Порту; по-четверте, давало чудову нагоду для пограбування українських та польських земель²⁰⁷. За браком інших союзників така позиція Криму приховувала в собі смертельну небезпеку для справи виборення Україною незалежності, що засвідчили, зокрема, політичні наслідки Збаразько-Зборівської кампанії українсько-кримських з'єднань у липні-серпні 1649 р.

Не зупиняючись на висвітленні подій кампанії, добре відомих із праць дослідників, відзначимо: навіть після блискучої перемоги над поляками 15 серпня під

Зборовом реалізувати державну ідею не вдалося. Рятуючи Річ Посполиту від неминучої воєнно-політичної катастрофи, хан пішов на переговори з королем і поставив гетьмана перед необхідністю укладення з польським урядом угоди, зміст якої аж ніяк не відповідав інтересам України. За визнанням А. С. Радзивілла, «важчою була справа з козаками. І якби татари їх не схилили, ніколи б не поступилися перед королівською повагою»²⁰⁸ У ніч на 17 серпня було розроблено проєкт угоди, що мав компромісний характер. Його аналіз засвідчує прагнення Б. Хмельницького зберегти максимум автономії для держави в територіальних межах Брацлавського, Київського, Чернігівського, східних районів Волинського і Подільського воєводств (кордон мав проходити, починаючи від Дністра, по лінії Берлінці – Бар – Старокостянтинів – р. Случ «і за Случ, що впадає в Прип'ять, по Дніпро, а від Дніпра, почавши від Любеча до Стародуба і аж до московської границі з Трубецьким»). Чисельність козацтва не встановлювалася, і за ним залишалися всі права і вільності, одержані раніше від польських королів. Шляхтичі отримували право повертатися до маєтків, однак заборонялося перебувати євреям, за винятком «купецьких справ». Велика увага приділялася розв'язанню питань національно-релігійного життя народу. Передбачалися зрівняння в правах православної шляхти з католицькою, (перша мала обіймати всі посади на теренах Київського, Чернігівського й, очевидно, Брацлавського воєводств), ліквідація унії, повернення православної церкви захоплених у неї володінь і зрівняння в правах православного духовництва з католицьким, надання київському митрополитові разом із двома владиками місць у сенаті й т. ін.²⁰⁹

Оскільки 17 серпня були узгоджені основні пункти польсько-кримської угоди (передбачалися «вічна приязнь» і надання взаємної допомоги проти ворога, згода польської сторони на виплату щорічних упоминків, випас татарами худоби над річками Інгул та Велика Віс'я, брання ясиру в українських землях і 40 тис. козацький реєстр)²¹⁰, Б. Хмельницький змушений був піти на серйозні поступки. Козацька Україна отримувала обмежену автономію лише в складі Брацлавсько-

го, Київського і Чернігівського воєводств (втрачалася територія Барського, Зв'ягельського, Любартівського, Миропільського, Остропільського й Могилівського полків), чисельність реєстру обмежувалася 40 тис. осіб, шляхта могла повертатися до маєтків, а селяни і міщани зобов'язані були виконувати дореволюційні повинності. Розв'язання питань ліквідації унії й повернення православної церкві захопленого в неї майна відкладалися до рішення сейму²¹¹

Не заперечуючи успішного розвитку Збаразько-Зборівської кампанії, мусимо визнати, що її політичні наслідки, по-перше, засвідчили цілковиту невдачу намірів Б. Хмельницького домогтися створення незалежної соборної держави, по-друге, продемонстрували ненадійність військово-політичного союзу з Кримом, відверте несприйняття його урядом української державної ідеї та рішучість добиватися збереження цілісності Речі Посполитої. Одним із найперших трагічних наслідків угоди стало жахливе пограбування татарами земель Волині, Галичини й особливо Поділля. За визнанням анонімного автора однієї з «новин», татари пішли «вогнем і шаблею все в ніщо обертаючи, беручи самих лише дітей і жінок»²¹² Було спустошено Острог, Ізяслав, Сатанів, Бар, Меджибіж, Ямпіль і багато інших міст (всього – близько 70)²¹³ Анонімний автор «Рифмованої хроніки», який жив у ту пору на Поділлі, стверджував: подільський край настільки збезлюднів, що не лише не було кому рятувати дітей-сиріт, а й мертвих ховати²¹⁴ Серед частини населення набуває поширення думка, що винуватцем цих безчинств орди є Б. Хмельницький, котрий начебто дозволив татарам грабувати міста й села та брати ясир. І на голову гетьмана посипалися прокляття.

В одній із народних пісень зустрічаємо такі слова:

Ой бодай Хмеля Хмельницького
 Перва куля не минула,
 Що велів брати парубки й дівки
 Й молодії молодиці.
 Парубки йдуть, співаючи,
 А дівчата, ридаючи,
 А молодії молодиці
 Старого Хмеля проклинаючи:
 «Ой бодай Хмеля Хмельницького
 Перва куля не минула...»²¹⁵

І все ж, незважаючи на велику політичну невдачу, одержана автономія дозволяла українському урядові продовжувати боротьбу за реалізацію державної ідеї. Невипадково в ситуації, що склалася, гетьман надавав першорядного значення зміцненню державних інституцій, виробленню підвалин соціально-економічної політики за нових умов. До початку 1650 р. він провів реорганізацію адміністративно-територіального устрою й сформував 16 полків, які впродовж усіх подій національної революції становили територіальне ядро козацької України (близько 180–200 тис. км²). Протягом цього року в основному завершується творення інших державних інституцій. Вся повнота влади на терені козацької України належала не польській, а національній адміністрації. Глухівський сотник у квітні 1651 р. слушно дорікав севському воєводі Тимофію Щербатову, що той, пишучи до «нас, у нашу землю», все ж «не до нас» пише, а пише «до старост да до подстаростих, которіє уже третій рок як за Вислу поуतेкали. А до господаря нашего... пана Богдана Хмельницького, гетмана всего Войска Запорозкого, і пана Мартина Небаби, полковника черниговского, также Войска Запорозкого» не пише. «Теди живіт з нами подружкий і знайте як писат»²¹⁶ Безперечно, створення національної держави (на жаль, лише на частині етнічноукраїнських земель), що виступала спадкоємицею княжої Русі, було «найбільшим політичним досягненням українського народу по довгих століттях бездержавности й національного поневолення»²¹⁷

Зауважимо, що в політичному житті України тривало зміцнення прерогатив гетьманської влади, розвивалися паростки монархічної ідеї, відбувалося їх утвердження в свідомості населення, зростав авторитет Б. Хмельницького. Як стверджував автор «Історії про панування нещасливе...», «вся Русь називала його рятівником»²¹⁸ Литовський канцлер у вересні 1650 р. звертав увагу на той факт, що гетьман мав «слухняних собі усіх Русинів, котрі завжди були готові виконувати його волю»²¹⁹ Ротмістр С. Чарнецький, побувавши, очевидно, наприкінці 1649 – на початку 1650 рр. у козацькій Україні, повідомляв хенцінському старості:

«Війни жодної із своїми не мав і мати не буде, бо всі його як Бога шанують (підкреслення наше – авт.)»²²⁰ Венеціанський дипломат Альберто Віміна, котрий вів переговори з Б. Хмельницьким, у своїх записках відзначив, що він тримав військо «в дисципліні суворими покараннями» й що саме йому «належало вирішення важливих справ», і зробив висновок: ...він – справжній володар»²²¹. Красномовним є визнання польського дипломата Бечинського (на жаль, воно збереглося лише фрагментарно), що «Хмель [є] якщо не монархом польським, то в крайньому випадку...»²²² Не можемо знехтувати й міркування М. Потоцького та Яна Казиміра щодо ролі гетьмана в житті України. Так, перший з них у жовтні 1650 р. підкреслював: «Панує собі той Хмельницький як володар і союзний монарх»²²³. А король у зверненні до сенаторів від 10 листопада не приховував обурення тим, що Б. Хмельницький, «не допускаючи панів до маєтків, робить себе володарем»²²⁴.

Справді, для подібних оцінок прерогатив влади гетьмана були всі підстави. Він вживав рішучих заходів для зміцнення суверенності України й неухильно проводив курс на зосередження в своїх руках усієї повноти державної влади. В одному з джерел є згадка, що наприкінці 1649 р. розпочалося карбування монети, на якій були «на одному боці – меч, а на другому боці його Богданове ім'я»²²⁵. Хмельницькому вдалося паралізувати дії королівської адміністрації по збиранню податків до скарбниці Речі Посполитої, що завдавало їй відчутних збитків²²⁶. Звертає на себе увагу рішучість, з якою гетьман добивався виконання прийнятих ним рішень. Для прикладу доцільно навести зміст наказів від 6 червня і 2 серпня 1650 р. чернігівському та білоцерківському полковникам. У першому з них гетьман підкреслював: «Грозно приказуем и пеняем полковнику черниговскому... Конечно приказую тебе приятством, чтобы еси старших заводчиков переимал и в Киев отослал, к чему приказал есми помочным быть и киевскому полковнику... А если того не учинеш оберегать и с ними заодно случать и шляхту и подданных обидить и во владеньях их волю от них отнимать, и ты и сам и с ними той же казни до-

стоен будеши. И тебе конечно все исполнять против нашего указа (підкреслення наше – авт.)»²²⁷ У другому суворо попереджалася адміністрація Білоцерківського полку: «Як тільки цей універсал потрапить до ваших рук, зараз же з одного міста до іншого його відсилайте, бо застерігаю кожного, хто затримає його хоч на годину і не пошле, я публічно заявляю, що такий буде визнаний неслухняним, а також, згідно з військовими артикулами для прикладу нагадування іншим, щоб не наважувалися в подібних випадках грішити, **буде покараний на горло (підкреслення наше – авт.)»²²⁸**

Джерела дозволяють стверджувати, що, приймаючи рішення, Б. Хмельницький дедалі менше зважав на думки тих чи інших полковників. За словами шляхтича Федора Некецького, котрий під Берестечком перейшов на бік поляків, у війську «радили не полковники, а гетьман»²²⁹ А. Кисіль у жовтні 1650 р. констатував: «...його авторитет такий (великий), що лише він скаже, мусять зробити»²³⁰ Без відома гетьмана полковники не мали права розв'язувати більш-менш важливі справи державного життя. Це засвідчує відповідь миргородського полковника Матвія Гладкого путивльським воеводам, які звернулися до нього з пропозицією створити суд для вирішення прикордонних суперечок (1650 р.): «Про що я не знаю і розпоряджень від його милості пана Богдана Хмельницького, гетьмана Війська... Запорізького, не маю. А так, о чом вам потрібно, пишіть до його милості пана гетьмана до Чигирина; коли мені розкаже його милість пан гетьман до вас зослати, відразу я зошлю людей розумних, письменних, а без наказу пана гетьмана не почну нічого»²³¹

Ще одне важливе спостереження: Б. Хмельницький вважав свою залежність від польської Корони суто формальною. 1 серпня 1650 р. він відверто сказав посланцям магнатів: «Я вільний підданий, кому захочу, тому й буду підданим»²³². У травні наступного року під час бесіди з посланцем М. Потоцького на докір: «Чому не пишеш до короля?» – гетьман відповів: «А чому король не пише до мене?»²³³ З літа 1650 р. він став замислюватися над питанням про встановлення ди-

настичного зв'язку з молдавським господарем Василем Лупулом шляхом одруження сина Тимофія на його доньці Розанді²³⁴

Відбувався процес утвердження в свідомості козацтва погляду на владу гетьмана як на владу, дану від Бога. Свідченням цього може служити зауваження, зроблене в середині жовтня 1650 р. членом українського посольства до короля чигиринським хорунжим Василем у розмові з М. Потоцьким. У відповідь на закид коронного гетьмана, що козаки «ніколи не притримувалися присяги нікому і своїх гетьманів скидали, вбивали, топили і це саме вчинете з Б. Хмельницьким, бо я вже їх кілька десятків пам'ятаю», Василь заперечив: «Правда, бувало те, що того гетьмана, котрого обирало військо, потрібно було скинути... Однак, **цей гетьман від Бога даний і (ним) гетьманом над військом поставлений; хіба що його і сам Бог скине (підкреслення наше – авт.)**»²³⁵

У справі реалізації державної ідеї надзвичайно важливе значення мало успішне розв'язання комплексу питань, пов'язаних із соціально-економічним життям козацької України. Чи не найскладніше було запобігти соціальному вибухові з боку селян і міщан, оскільки, відповідно до змісту Зборівської угоди, передбачалося поновлення старої моделі соціально-економічних відносин і вилучення з козацького реєстру десятків тисяч осіб з їх наступним поверненням до підданства панам. Вже у вересні 1649 р. розпочався потужний соціальний рух низів, котрі намагалися зберегти свободу й не мати «над собою дідичних панів»²³⁶ За таких обставин гетьман намагався проводити виважену політику. З одного боку, він розсилав універсали для «втихомирення поспільства», з іншого – домагався від А. Кисіля, котрий представляв інтереси польського уряду, «скромного» поведіння шляхти з підданими. Гетьман відмовився залучати панів до складання реєстру; заборонив представникам королівської адміністрації перебувати в державні володіння до затвердження сеймом умов угоди; дозволив залишитися у війську тисячам виписаних з реєстру осіб, котрі мали виконувати обозну службу; не послішав захищати маєткові інтереси магнатів²³⁷

Після затвердження на початку 1650 р. Варшавським сеймом Зборівської угоди розпочалося масове повернення шляхти до маєтків, що вимагало внесення коректив до соціально-економічної політики уряду. Тому в першій половині березня скликається старшинська рада, рішення якої підтвердили курс гетьмана на запобігання поновленню найгрубіших форм експлуатації поспільства й національно-релігійних утисків (заборонялося прибувати до маєтків панам-католикам; надсилати до володінь військові загоны; шляхтичі зобов'язані були «якнайскромніше поводитися з підданими» й задовольнятися в основному прибутками «з шинків і млинів» тощо)²³⁸ З іншого боку, ухвали ради також виявили намір державної еліти перетворити козацтво в привілейований стан суспільства, змусити селян і міщан визнати свою підлеглість шляхті й гетьманській владі. Від цього часу й до глибокої осені 1650 р. помітно зростає кількість виданих панам «захисних» універсалів, місцеві органи влади одержують розпорядження «жорстоко страчувати» учасників соціальних виступів²³⁹

У відповідь на ці утиски з березня стрімко наростає хвиля соціальної боротьби. Намагаючись «скинути із себе ярмо підданства», селяни й міщани йшли до «козаків джурами» або переселялися за Дніпро. Осереддям цієї боротьби (в поєднанні з національно-визвольною) була окупована поляками територія. За свідченням одного з магнатів, «хлопи від Львова, від Стрия, від Устя йдуть таборами між Прутом і Дністром через Волошську землю до Могильова, в Україну... ідуть щодня... Не думають нам хлопи біля Бара, а тим паче за Баром і в Подністров'ї жодних маєткових повинностей відбувати і панів своїх слухати чи у послушенстві панів залишатися»²⁴⁰ Влітку соціальні виступи набули гострого характеру на теренах Брацлавщини й Лівобережної України. З кінця листопада, коли стала реальною загроза наступу польського війська, Б. Хмельницький відмовляється од політики підтримки панів. Не без сприяння з боку гетьманської адміністрації на Брацлавщині спалахує антишляхетське повстання, яке набуло великих масштабів на початку 1651 р. Водночас на території По-

дільського воєводства розпочалося творення місцевих органів влади Української держави, масове покаяння населення. С. Лянцкоронський в одному із своїх листів підкреслював прагнення подолян «знищити ляхське ім'я»²⁴¹

Заслуговує на увагу ще один аспект політичного розвитку козацької України. Утвердження самодержавних рис влади Б. Хмельницького відбувалося зовсім не без труднощів. Як і раніше, йому доводилося зважати на сильний тиск з боку поспільства. Особливо складним становище гетьмана було в другій половині лютого – першій половині березня 1650 р., коли стався виступ запорожців, які проголосили гетьманом Худолія. А під час проведення старшинської ради в Києві мало не дійшло до скликання «чорної» ради. Щоб запобігти їй, Б. Хмельницькому довелося застосувати силу. Лише після схоплення Худолія й придушення повстання на Запорозжжі вдалося цілковито опанувати ситуацію²⁴². Щоправда, ці та інші виступи спрямовувалися не на обмеження прерогатив гетьманської влади, а проти соціально-економічної політики уряду.

З кінця 1650 р. Б. Хмельницькому довелося долати спротив з боку частини старшини його курсу на виборення незалежності від Польщі та зосередження в його руках, по суті, самодержавної влади. Про це говориться в низці джерел. За даними шведського дипломата Югана Майера, на одній з нарад полковник М. Гладкий начебто закинув гетьманові, що король у Польщі є і залишиться їхнім королем і володарем, а йому ніколи не стати їхнім королем; залишиться для них братом і товаришем²⁴³. Посол литовського гетьмана Мисловський, відвідавши в березні 1651 р. гетьмана, повідомляв у «реляції», що на старшинській раді більшість присутніх висловилося проти боротьби з Польщею²⁴⁴. Захоплені напередодні битви під Берестечком козаки також відзначали прагнення старшин замиритися з Яном Казиміром. Окремі з полковників нарікали на те, що гетьман їх «до думи не закликав»²⁴⁵. Щоб подолати цей опір, Б. Хмельницький (що видається дуже характерним), вдався до зібрання «чорної» ради. Вона відбулася 26 травня й рішуче вис-

ловилося на його підтримку. Після цього він змістив частину пропольськи настроєних полковників з посад²⁴⁶

Завдяки таким крокам Б. Хмельницькому вдалося добитися зміцнення міжнародного становища держави, зростання її ролі як суб'єкта відносин у Східній та Південно-Східній Європі. Гадаємо, що саме в другій половині 1650 р. укладається угода з Портою про надання українським купцям права вільного плавання по Чорному морю, безмитної торгівлі в портах імперії й перебування в Стамбулі резидента. Влітку 1650 р. Б. Хмельницький погодився на прийняття турецької протекції, наприкінці року султан взяв його «під крила і протекцію неосязної Порти». Справа тепер була за відповідною ухвалою з боку старшинської ради²⁴⁷. Вдалося також уникнути загострення відносин з Росією, зірвавши наміри Бахчисарая та Варшави втягнути Україну у воєнні дії проти потенційного союзника; домовитися з правителями Трансильванії про координацію дій проти Польщі; змусити молдавського господаря відмовитися од проведення ворожої політики; налагодити взаємини з Венецією; було розпочато пошук шляхів до порозуміння із Швецією.

Однак проблема нейтралізації негативних наслідків кримсько-польського договору залишалася нерозв'язаною. Кримська верхівка домагалася створення антимосковської коаліції (із залученням до неї України) для проведення війни за приєднання земель Астраханського і Казанського ханств. Оскільки загострення українсько-польських відносин наприкінці 1650 р. загрожувало зірвати ці плани й утягнути ханство в небажані для нього воєнні дії, кримський уряд намагався не допустити війни між Україною і Річчю Посполитою, а в разі її виникнення – уникнути активної участі в ній. Через це Іслам-Гірей протягом тривалого часу відмовлявся надати допомогу Б. Хмельницькому і лише під тиском султана направив наприкінці лютого 5–6 тис. татар з нурадин-султаном Казі-Гіреєм, наказавши їм уникати боїв з польськими підрозділами²⁴⁸. Після провалу лютого-березневого 1651 р. наступу польської армії польного гетьмана Марцина Калиновського гетьман переходить у контр-

наступ, маючи на меті розгромити Польщу й визволити всі землі до Вісли²⁴⁹

Проте вичікувальна тактика володаря Криму та його протидія самостійним наступальним операціям українців позбавили Б. Хмельницького ініціативи й прирекли на пасивність (близько місяця 100–110 тис. армія тупцювала на місці в районі Тернополя – Збаража). Це дозволило Яну Казиміру успішно завершити мобілізацію величезної армії (близько 200 тис. жовнірів та озброєних слуг) і привести її 19 червня під Берестечко. Звертають на себе увагу спроби Казиміра схилити гетьмана до замирення з королем, а також його переговори з правлячими колами Польщі щодо можливості кримсько-польського порозуміння²⁵⁰.

Після зустрічі близько 20–21 червня з 30–40 тис. ордою Б. Хмельницький подався до Берестечка, де 28 червня розпочалися бої. Вже перший день закінчився невдачею для кримсько-української кінноти, яка змушена була відступити. 29 червня вона атакувала противника значно більшими силами. Варто відзначити, що половину кінноти становили українці, котрі продемонстрували високі бойові якості. В жорстокому бою польська кіннота зазнала серйозної поразки й відступила до табору²⁵¹. Але хан хотів «домовитися про мир», тому відмовляв гетьмана від проведення генеральної битви. Є дані, що 29 червня Іслам-Гірей вступив у таємні стосунки з Яном Казиміром, пропонуючи посередництво в переговорах з українцями, а в разі відмови останніх прийняти «справедливі пункти» обіцяв допомогти їх утихомирити й видати Б. Хмельницького²⁵². Чим вони завершилися, нам невідомо, проте є підстави стверджувати, що хан вирішив не брати участі в майбутній битві. Джерела зафіксували пасивність орди 30 червня (лише опівдні вона зайняла позиції на схилах пагорбу, звідкіля, за свідченням шляхтича Якуба Міхаловського, Іслам-Гірей «приглядався, готуючи втечу»). Через деякий час хан відвів головні сили за пагорб, залишившись із кількома сотнями вершників спостерігати за розвитком битви, що розпочалася близько 16 год.²⁵³ Бездіяльність володаря Криму дозволила королю перехопити ініціативу й розпочати наступ силами центру

та правого флангу. Після гарматного пострілу по його ставці Іслам-Гірей «стрімко кинувся за пагорб» і, наче по сигналу, вся орда почала швидко відступати до Лешніва. Українська армія вмить потрапила в катастрофічне становище²⁵⁴. 10 липня вона зуміла, хоч і з великими втратами, вийти з оточення. Отже, Берестечкова трагедія стала закономірним результатом антиукраїнського курсу Криму.

Внаслідок наступу польської і литовської армій до початку вересня були окуповані північні, центральні та західні райони козацької України. Впав Київ. Лише завдяки організаторській діяльності Б. Хмельницького та самовідданості народних мас (вони розгорнули партизанську боротьбу), вдалося поновити боєздатність армії, зупинити під Білою Церквою просування ворога й змусити М. Потоцького погодитися на переговори. У цей критичний час змушена була пройти випробування на міцність віра українців у спроможність гетьмана очолити їхню боротьбу. Серед частини козацької голоти та повсталих селян і міщан наприкінці липня поширилися думки про доцільність скликання «чорної» ради на Масловому Ставі й обрання на ній іншого гетьмана замість Б. Хмельницького²⁵⁵. Проте останній з дивовижною оперативністю опанував військово-політичну ситуацію й не допустив спалаху міжособної боротьби, хоча змушений був вдатися до репресій проти повстанців, котрі в другій половині вересня виступили проти переговорів з М. Потоцьким (було страчено понад 100 осіб)²⁵⁶. Гетьман рішуче придушив спроби київського митрополита Сильвестра Косова втрутитися в керівництво полками, що захищали Київ. У листі до нього містилося суворе попередження вдруге не звертатися до полковників і козаків у справі, щоб «козаки за Київ не стояли», а також нагадування, що власне йому, митрополиту, «смерті боятися не годиться; хоча й за православну християнську віру і постраждає, то він від Господа Бога вінець отримає»²⁵⁷.

Про авторитет гетьмана та глибину поваги до нього козацтва говорить хоча б той промовистий факт, що рядові козаки й полковники, побоюючись розправи над ним, умовляли його 28 вересня 1651 р. не їхати

до польського табору для підписання Білоцерківського договору. За даними польських посланців, котрі перебували серед українців, вони прохали: «...наш володаря не йди до ляхів». Коли ж ці посланці спробували заспокоїти їх аргументом, що, мовляв, серед них залишаються заложниками особи з відомих у Речі Посполитій панських родин, то почули горду відповідь: «3000 Потоцьких і Собеських не варті нашого добродія п[ана] гетьмана»²⁵⁸.

Берестечкова трагедія поставила державу перед катастрофою. Щоб уникнути її, гетьман влітку 1651 р. намагається переконати російський уряд у доцільності якомога швидшого прийняття рішення про взяття козацької України під протекцію царя. До всього, цей політичний акт мав обов'язково знайти юридичне оформлення в статтях відповідного договору. Під час переговорів з московським послом Григорієм Богдановим (липень) Б. Хмельницький запевнив: «...всією Малою Руссю, духовного чину і світських усяких чинів люди, міщани і козаки, дамо на себе договірне листа за руками з великим затвердженням...» Генеральний писар Іван Виговський повідомив послу, що сподівається найближчим часом приїхати до Москви для укладення договору; «...і він про ті про всі статті розпочне домовлятися, на яких статтях тому бути, що їм перебувати під його государевою високою рукою»²⁵⁹.

Укладений 28 вересня Білоцерківський договір зводив нанівець автономію козацької України (її територія обмежувалася Київським воєводством, чисельність козаків скорочувалася до 20 тис. осіб, пани одержали право повертатися до маєтків, Б. Хмельницький підпорядковувався владі коронного гетьмана й т. ін.)²⁶⁰ Усвідомлюючи безвихідь, гетьман вирішив знову порушити перед Стамбулом клопотання про можливість прийняття турецької протекції. На початку грудня він звернувся з листом до Мухамеда IV, в якому, підкреслюючи, що метою боротьби з Польщею є звільнення «руського народу» «від польської неволі», повідомляв: «...вся Русь... хоче і могла б бути під владою вашої Царської милості...»²⁶¹ Звертає на себе увагу той факт, що в даному випадку йдеться не про терени

козацької України, а про всю Україну, за інтереси якої Б. Хмельницький виступає як гетьман Війська Запорозького.

Проти умов договору відразу ж виступили широкі кола народних мас, підтримувані радикальним угрупованням старшини. Незважаючи на заходи гетьманської влади, вкрай напружена ситуація склалася в Чернігівському і Київському воєводствах. Під час формування нового реєстру спалахнуло повстання Корсунського полку на чолі з екс-полковником Лук'яном Мозирею. Хоча наприкінці 1651 р. воно було придушене, в Лівобережній Україні почали один за одним з'являтися самозвані гетьмани: Вдовиченко, Бугай, Боданко, Дедюля, – дії яких сприяли зміцненню охлократичних тенденцій у соціально-політичному розвитку країни. Внутрішньополітичну ситуацію ускладнювала також серйозна опозиція гетьманові з боку полковників Івана Богуна, Степана Пободайла, М. Гладкого²⁶²

Намагання Б. Хмельницького стабілізувати ситуацію успіху не мали. Поява на початку березня 1652 р. на Лівобережжі підрозділів польської армії спричинила тут новий спалах боротьби. Розпочалося переселення мешканців Чернігівського воєводства на територію Миргородщини, Полтавщини, Гадяччини та Росії (на Слобожанщину). Серед радикального угруповання старшини визріває задум зміщення Б. Хмельницького. Хоча він був викритий, і за рішенням ради було страчено групу полковників і сотників, розвиток подій вочевидь виходив з-під контролю уряду. Виникла примара вибуху громадянської війни (за словами Б. Хмельницького, війни «Русі з Руссю»), що могла знищити молоду державу²⁶³

Гетьман вчасно зрозумів цю страшну небезпеку, тому з кінця квітня 1652 р. розпочав мобілізацію козацьких полків для наступу на 16–20 тис. польське військо, яке стояло табором під Батогом. На початку другої декади травня Б. Хмельницький вирушив у похід, заручившись при цьому підтримкою Криму, невдоволеного політикою Варшави. В бою 1–2 червня ворог був ущент розгромлений. За всю свою середньовічну історію Польща не зазнавала такої воєнної

поразки. Загинуло щонайменше 8 тис. жовнірів, у т. ч. половина гусарів Речі Посполитої²⁶⁴

Ця перемога спричинила масове повстання населення козацької України (в складі Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств), і до початку липня на її території цілковито поновлюється функціонування національних органів влади. Українська держава виборолала незалежність, яка створювала сприятливі умови для подальшої боротьби за возз'єднання в її межах усіх етнічноукраїнських земель. 1653 р. сотник Пилип Уманець повідомляв севському воєводі: «А тепер у нас за ласкою Божою... тут у всім краю сіверському ні воєводи, ні старости, ані писаря немає. Боже дай, здоров був пан Богдан Хмельницький, гетман усього Війська Запорізького! А пан полковник у нас тепер за воєводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю»²⁶⁵ До укладення договору з Московською державою (березень 1654 р.) жоден захід у суспільно-політичному житті держави не запроваджувався з волі котрого-небудь іноземного володаря.

Величезна заслуга гетьмана в розбудові держави полягала у визнанні ним соціально-економічних завоювань селянської війни, що ознаменувало її завершення.

На нашу думку, ця війна мала такі особливості:

- в період найвищого піднесення (літо-осінь 1648 р.) охопила всю територію України;
- розвиваючись у тісному взаємозв'язку з національно-визвольною боротьбою, відіграла визначну роль у ліквідації польського панування, розвитку національної ідеї, створенні держави;
- на території Української держави спрямовувалася не лише проти старої системи феодальних відносин, а й проти соціально-економічної політики українського уряду, коли вона скеровувалася на її поновлення;
- сприяла формуванню радикального угруповання старшини;
- справила помітний вплив на розвиток соціальної боротьби в сусідніх країнах;
- на відміну від інших європейських країн, на території козацької України завершилася перемогою;

- відіграла вирішальну роль у становленні нової моделі соціально-економічних відносин.

Цій моделі були властиві такі риси:

- відсутність (за окремими винятками) великого й середнього феодального землеволодіння, фільварково-панщинної системи господарства та кріпацтва;

- перехід у власність державного скарбу більшості земельного фонду вигнаних панів, королівщин і католицької церкви;

- зростання землеволодіння православної церкви;

- започаткування гетьманського і старшинського землеволодіння;

- утвердження козацької власності на землю;

- утвердження селянського землеволодіння, що являло собою окремішню від державної власність на землю.

Сталися істотні зміни в соціальній структурі суспільства: було ліквідовано стан великих і середніх світських землевласників; різко скоротилася чисельність дрібної шляхти, але зросла її політична вага в державі; керівна роль у політичному житті суспільства перейшла до козацької старшини; поліпшилося становище селянства, котре здобуло особисту свободу, право власності на землю і право вступу до козацького стану; зміцнився статус православного духовництва; провідну роль в житті міст стали відігравати українці; пришвидшився процес формування нової еліти²⁶⁶

Відтепер помітно посилюється процес зміцнення самодержавних рис гетьманської влади, чому сприяла харизматичність постаті Б. Хмельницького в очах населення країни. «Так вважала собі Русь, що той Хміль Богом даний, – писав один із польських панів приблизно в травні-червні 1652 р., – що то [він] від Бога даний для їх визволення»²⁶⁷ Протягом 1652–1653 рр. гетьман вживав заходів для зміцнення централізації влади. В окремих джерелах знаходимо дані, що він уже користувався правом відміни рішень старшинських рад. Так, улітку 1653 р. одна з рад винесла смертний вирок Данилу Виговському, але І. Виговський (його брат) «упросив у гетьмана від смерті»²⁶⁸ Знаходимо також інформацію, що восени 1652 р.

Б. Хмельницький «привласнив собі права» польського короля, бо розпорядився карбувати монету²⁶⁹. Враховуючи слабкі сторони козацького ополчення, він став задумуватися над необхідністю створення 50 тис. регулярного війська, яке утримувалося б за кошти скарбниці²⁷⁰. Активно діяв він і в напрямі реалізації потаємних задумів щодо володарювання в Україні династії Хмельницьких. Важливим кроком на цьому шляху йому уявлялося встановлення родинних зв'язків із представниками зарубіжних державних еліт. Не виключено, що мета шлюбу сина Тимофія з Розандою (серпень 1652 р.) «полягала не лише у претендуванні Тимоша на молдавський престіл, але й способі поєднання – шляхом посвоячення – з фактичним правителем Литви» Я. Радзивіллом²⁷¹. У джерелах є натяки на наміри гетьмана добитися для сина господарського престолу у Валахії (Мультяні)²⁷².

Гадаємо, що, йдучи на зближення з Портою, (уряд якої, до речі, надав Б. Хмельницькому титул «князя Руського»²⁷³), гетьман, крім усього іншого, сподівався (в разі прийняття її протекції) домогтися юридичного оформлення монархічного правління у формі спадкоємного гетьманства. Він не тому відкидав пропозиції іноземних володарів проголосити його князем, що не прагнув до встановлення монархічної влади (коли говорив, що «на господарстві бути не пристойть – не тієї природи людина»²⁷⁴, безперечно, лукавив), а тому, що усвідомлював відсутність соціально-політичної сили, яка виступала б носієм і опорою ідеї князівської влади, і розумів: отримання князівського титулу з рук іноземного монарха поставить під сумнів (в очах не лише поспільства, а й старшини) його легітимність. Тому обрав інший шлях: добиватися перетворення гетьманської влади, що виросла на національному політичному ґрунті й мала визнання та підтримку з боку більшості населення, в спадкоємну монархію. Однак і цьому протидіяла могутня сила – республіканські традиції Війська Запорозького та олігархічні устремління старшини. За відсутності соціальної опори для запровадження монархічного механізму влади Б. Хмельницький приділяє велику увагу формуванню її ядра – власного клану (кола осіб,

безпосередньо чи опосередковано об'єднаних родинними зв'язками), на що першим звернув увагу Я. Дашкевич²⁷⁵. Просуваючи родичів по службових щаблях у різних підрозділах державного апарату, гетьман розраховував на те, що вони підтримають ідею спадкоємного гетьманства.

Торкнімося й такого важливого питання, як ставлення Б. Хмельницького (як творця національної державної ідеї) до представників інших національностей і віросповідань, котрі проживали на теренах України. Іншими словами, чи не була українська ідея ідеєю шовіністичною, замішаною на православному фанатизмі? Відомо, що українські землі здавна були своєрідною контактною зоною, де перехрещувалися міграційні шляхи різних племен і народностей, представники яких тут часто осідали й здебільшого знаходили порозуміння з місцевим населенням. Проте не можна скидати з рахунку того, що нестерпний національно-релігійний гніт, який супроводжувався повсякчасним приниженням людської й національно-релігійної гідності, не міг не сприяти накопиченню в серцях українців глибокої ненависті до польського колоніального режиму та його носіїв: представників панівної нації, католицького духовництва, євреїв-орендарів, українців-ренегатів тощо. Мав рацію Я. Дашкевич, коли говорив, що «ступінь і характер пригноблення визначають рівень та інтенсивність боротьби пригноблених»²⁷⁶. Отож влітку-восени 1648 р., коли полум'я національної революції охопило всі українські землі, спресована ненависть вилилась у масові розправи над поневолювачами, що стало великою трагедією для тисяч людей, як безпосередніх винуватців, так і безневинних, котрі впали жертвами помсти доведених до відчаю українських селян, міщан і козаків.

Б. Хмельницького у вирі цих подій зображують або нейтрально, намагаючись замовчати цей аспект його діяльності, або безжалісним винищувачем поляків, католицького духовництва і запеклим антисемітом (переважно в польській та єврейській історіографіях). На жаль, теперішній стан джерел дозволяє лише вельми приблизно відповісти на поставлене запитання. Вони засвідчують, що в закличних універсалах до українців

у травні-червні 1648 р. лунали гасла підніматися на боротьбу проти «ляхів, ворожих до нашого народу, так [і] панів своїх, і слуг їхніх, жидів», польських урядників, державців, жовнірів²⁷⁷. Усі вони були причетні до польського режиму, виступали більшою чи меншою мірою виразниками й захисниками його соціально-економічної та національно-релігійної політики, носіями польської шовіністичної ідеї «виняткових расових прав польського шляхетського народу». Звертає на себе увагу також той факт, що ці універсали розсилалися здебільшого під час ведення воєнних дій з Польщею.

Однак є й інші свідчення. Так, довідавшись про вчинені М. Кривоносом погроми в ряді міст, Б. Хмельницький заборонив надалі їх чинити, як і страчувати шляхтичів та поляків. У листі до польських комісарів від 19 серпня 1648 р. він повідомляв: «...ми не дозволяємо йому (М. Кривоносу – авт.) ніякого свавілля чинити, міста палити й руйнувати... жоден з панів поляків, хто потрапив до наших гетьманських рук, не замордований, і всі живі, як старі, так і молоді, і ті, кого я тепер у полках застав... (підкреслення наше – авт.)»²⁷⁸. 19 лютого наступного року, звертаючись до Я. Радзивілла з вимогою припинити репресії проти повстанців, гетьман наголошував: «...карати і на палі садовити і нам було кого, бо ми мали в руках до чотирьох тисяч сенаторів і шляхти. Однак, знаючи, що за винних на невинних не можна помститися, я наказав випустити живими близько 5000 чоловік і ні один з тих, що потрапили до наших рук, не був страчений»²⁷⁹. Щоправда, маємо визнання члена польського посольства В. М'яковського від 24 лютого про опосередковану причетність гетьмана до винищення шляхти й ксьондзів у Києві (наводяться такі його слова: «Не наказував я вбивати невинних, а лише тих, які не хочуть пристати до нас чи хреститися у нашу віру»)²⁸⁰. Проте інших джерел, які підтверджували б цю інформацію, нами не виявлено. Навпаки, є дані, що ставлять її під сумнів. Наприклад, у переданих послам цього ж 24 лютого «Проханнях Запорозького Війська» до короля Б. Хмельницький дає згоду на залишення в Києві всіх монастирів і костьолів²⁸¹. Трохи згодом

у наказі білоцерківському полковникові Михайлу Громиці від 2 серпня 1650 р. він вимагає, щоб, «ідучи в ту дорогу (на Уманський шлях – авт.), ніде в жодному місці ані по містах, як руській шляхті, так і ляхам, які знаходяться тепер в наших краях, не наважилися заподіяти жодної кривди і промовити лихого слова (підкреслення наше – авт.)»²⁸²

Джерела спростовують також поширену в польській історіографії легенду, нібито після Батогської перемоги гетьман наказав знищити всіх полонених поляків (для цього, мовляв, навіть викупляли бранців у татар). За визнанням стражника коронного Станіслава Яскульського, коли українська армія після здобуття перемоги підійшла до Кам'янця-Подільського й узяла його в облогу (сам він перебував у місті), то «сила в'язнів від них (українців – авт.) повтікала до Кам'янця»; багатьох із них було викуплено, як-от: Гродзицького, Убальда, Сокольницького та інших²⁸³

Є всі підстави стверджувати, що, на відміну від багатьох тогочасних польських політиків, Б. Хмельницький не був релігійним фанатиком. Характерно, що обидва відомі його куми (С. Кричевський та Ян Францішек Лубовіцький) були римо-католики, хоча православна церква різко засуджувала кумування католиків у православних²⁸⁴. Послідовно й рішуче відстоюючи інтереси православ'я, гетьман разом із тим визнавав за католиками право на існування, вважаючи, що «є один Бог і одна християнська віра»²⁸⁵. У згаданих вище «Проханнях» до Яна Казимира він писав: «Насамперед просимо, щоб неволя, гірше турецької, якої зазнає наш руський народ, що додержується старовинної грецької віри, від унії, була скасована, тобто щоб як з давніх часів, так і тепер вся старовинна Русь додержувалась грецького закону... Назви унії щоб не було, а тільки римський і грецький закон, так як з'єдналася Русь з Польщею (натяк на Люблінську унію – авт.). А їх м-ті ксьондзи-владики, які бажають і далі додержуватися римського закону, нехай здорові залишаються...(підкреслення наше – авт.)»²⁸⁶

Принципово важливого положення, сформульованого 1650 р., що «непристойна й тяжка справа, коли хто приневолює неохочих до своєї віри»²⁸⁷ (в іншій

інтерпретації: «А з їх м[илостивих] панів, хто хоче і як хоче, хай вірить: ми не чужого, а свого вимагаємо»²⁸⁸), Б. Хмельницький дотримувався протягом наступних років життя. В універсалі про підтвердження прав населення Пінського повіту від 8 липня 1657 р. підкреслюється: «А щодо обрядів римської віри, з якою вони приєднуються до нас, то ми всі, Військо Запорізьке і наші нащадки, не перешкоджатимемо їм і не примушуватимемо жодного з них силою до православної, грецької віри»²⁸⁹. Що стосується греко-католицького віросповідання, то гетьман наполегливо добивався його заборони, керуючись при цьому не релігійними мотивами, а політичними (за його словами, «унія від давніх часів викликає між нами колотнечу і призводить до заворушень на Батьківщині...»²⁹⁰).

Толерантність Б. Хмельницького в національно-релігійному питанні дозволила йому заручитися у визвольній боротьбі підтримкою частини польських шляхтичів, міщан, селян (до речі, цьому аспектові порушеної проблеми серйозну увагу приділила польська дослідниця С. Лібішовська)²⁹¹. Частина їх потрапила до козацького реєстру 1649 р. (невипадково до змісту Зборівської угоди було включено статтю про захист інтересів шляхтичів-католиків, котрі перебували в складі українського війська²⁹²). Важливу роль відігравали поляки-розвідники. Наприкінці 1670 р., очевидно, відбулася зустріч Б. Хмельницького з польським шляхтичем Леоном Косткою-Наперським, з яким вдалося домовитися про організацію повстання в Підгір'ї. До польських селян гетьман звернувся навесні 1651 р. з окремим універсалом, обіцяючи в разі своєї перемоги звільнити їх «від повинностей і робіт» і перевести на виплату чиншу²⁹³. Навесні наступного року вийшов універсал «До козаків, поспільства і поляків, співчуваючих русинам»²⁹⁴.

Помітно менше збереглося джерел, які висвітлюють характер ставлення гетьмана до євреїв. Однак їх аналіз дозволяє стверджувати, що він вбачав у них таких же гнобителів, як і поляки («навіть і від жидів зазнавали нестерпних кривд і зневаги...» – писав він 13 березня 1648 р. М. Потоцькому²⁹⁵). Прибувши під стіни Львова на початку жовтня 1648 р., він зажадав,

аби магістрат видав І. Вишневецького, інших утікачів з-під Пилявець, а також євреїв як таких, котрі були «причиною війни». Втім, одержавши відмову, гетьман не наполягав на своїх вимогах і зняв їх²⁹⁶. Отже, політика щодо євреїв визначалася не антисемітизмом, не юдофобством, а тією роллю, котру вони відігравали в соціальному і національно-релігійному гнобленні українців протягом першої половини XVII ст. Не варто нехтувати й той факт, що від самого початку національної революції більшість євреїв виступила на підтримку польського режиму; відомо, що вони разом із польськими й українськими шляхтичами та жовнірами брали участь у боях проти повстанців у Тульчині, Полонному, Барі, Острозі, Замості, Комарному²⁹⁷.

Враховуючи складність внутрішньополітичної обстановки в козацькій Україні протягом першої половини 1649 р., Б. Хмельницький включив до змісту Зборівської угоди статтю про заборону повернення вигнаних євреїв на територію Української держави (могли приїжджати лише в торговельних справах)²⁹⁸. Їх поява за відчайдушної рішучості озброєних народних мас не допустити поновлення соціального й національно-релігійного гніту неминуче призвела б до нових повстань і жертв, а відтак і до звинувачень гетьмана в підступності (мовляв, дозволив повернутися, маючи лихі наміри знищити євреїв у майбутньому). До речі, щоб уникнути зайвого кровопролиття, Київська старшинська рада в березні 1650 р. заборонила також повертатися до маєтків панам-католикам, котрі могли направляти в них замість себе урядників православної віри²⁹⁹. З іншого боку, є дані джерел, що частина євреїв узяла участь у подіях національної революції на боці українців і потрапила до складу козацького реєстру 1649 р. Показово, що при цьому не всі з них приймали православну віру³⁰⁰.

Внаслідок виваженої політики гетьманського уряду не було серйозних конфліктів на етнічній основі з представниками інших народів, котрі проживали в Україні. Дослідники мають у своєму розпорядженні достатню кількість документів, аби стверджувати, що чимало з них брали участь у національно-визвольній боротьбі. У полки й сотні Війська Запорозького, як

засвідчує реєстр 1649 р., входили московити, молдавани, литовці, татари, вірмени, турки, чехи, серби, німці, представники інших національностей³⁰¹. Отже, українська державна ідея формувалася (попри всю складність відносин з поляками та євреями) не як шовіністична, а як національна.

Щоб уникнути продовження воєнних дій, Б. Хмельницький намагався схилити уряд Речі Посполитої до визнання самостійності козацької України, що, на його думку, дозволило б «і нам, і Речі Посполитій жити у спокої»³⁰². На думку І. Лисяк-Рудницького, визнання Польщею незалежності України було б корисним і для неї, бо новостворена держава «самим своїм існуванням захищала б Польщу від Османської імперії і від Росії. Якщо взяти до уваги внутрішній розвиток Польщі, ампутація українських провінцій підкопала б владу магнатів, володіння яких були розташовані переважно на східних окраїнах. Це могло б затримати процес внутрішнього розкладу Речі Посполитої і уможливити конечні реформи. Проте Польща вибрала протилежний курс і стреміла всіма доступними військовими і дипломатичними засобами до повернення втрачених українських земель»³⁰³. Під час переговорів восени 1652 р. король домагався визнання умов Білоцерківського договору, розриву відносин з Кримом і надіслання заручником гетьманського сина Юрія. За таких обставин Б. Хмельницький став добиватися поновлення чинності Зборівської угоди³⁰⁴. Даний крок слід розглядати не як відмову від ідеї незалежності, а лише як дипломатичний маневр для затримки наступу польсько-литовських армій. Це добре розуміли окремі польські політики й тому не без підстав підозрювали Б. Хмельницького в нещирості мирних пропозицій. За словами польного гетьмана Станіслава Потоцького, «цього чоловіка не нахилять до щирої покори й миру жодні докази»³⁰⁵. Досвідчений польський агент ксьондз Станіслав Щитницький у листі до канцлера чітко визначив політичну мету діяльності українського уряду: «Задум є у Хмельницького абсолютно й незалежно від жодного монарха панувати і всі ті землі мати у володінні, які починаються від Дністра, йдуть до Дніпра й далі до Москов-

ських кордонів... і більше того, ця удільність землі має бути визначена між ними кордоном»³⁰⁶

З весни 1653 р. стало ускладнюватися міжнародне становище України. Річ у тім, що Б. Хмельницький, намагаючись залучити Молдавію до антипольського союзу, домігся одруження сина Тимофія з Розандою (про інші аспекти цього політичного акту говорилося раніше), проте не передбачив негативних наслідків цього кроку. По-перше, Молдавія перебувала в складі Османської імперії, що протидіяла включенню її до сфери політичних інтересів України; по-друге, українсько-молдавський союз налякав володарів Валахії і Трансільванії й підштовхнув їх до зближення з Річчю Посполитою. А внаслідок нерозважливих дій Т. Хмельницького в Молдавії в травні 1653 р. з початку червня розпочалося оформлення антиукраїнської коаліції в складі Польщі, Валахії й Трансільванії, до якої згодом приєдналася (внаслідок державного перевороту) і Молдавія.

Погіршення геополітичного становища козацької України збіглося в часі з посиленням деструктивних тенденцій у її внутрішньому розвитку. Вкрай негативно на становищі економіки позначалися страхітливе спустошення Правобережжя внаслідок воєнних дій (було знищено понад 100 міст і містечок) і збезлюднення (через епідемії чуми та холери 1650-1652 рр.) Брацлавщини та Київщини. Розорення козацтва унеможливило виконання значною його частиною військової повинності, що підірвало боєздатність армії. Не слід нехтувати й психологічно-моральний чинник: довготривалість і виснажливість боротьби породжували в населення зневіру й розчарування в можливості досягнення перемоги, посилювали про-російські настрої³⁰⁷. Усе це в поєднанні з невдоволенням грабіжницькими діями татар і невдачами Тимофія в Молдавії спричинило близько 20 червня 1653 р. масовий виступ вояків проти політики Б. Хмельницького в таборі під Городком (Поділля), що примусило його відмовитися від продовження походу в Галичину й повернутися до Білої Церкви³⁰⁸. Влітку гетьман припустився нової помилки в молдавській політиці, внаслідок якої 6-8 тис. українське військо під проводом

Тимофія було оточене в другій половині серпня в Сочаві молдавсько-валасько-трансільвансько-польськими підрозділами. Ця помилка призвела також до погіршення відносин з Кримом і Портою.

Цією сприятливою ситуацією вирішив скористатися польський уряд, і 22 серпня армія, очолювана Яном Казиміром, вирушила з-під Глинян у наступ. Довідавшись про це, гетьман намагався якомога швидше завершити мобілізацію полків й одержати допомогу з Криму. Лише на початку жовтня, не знаючи про смерть сина (Тимофій помер від рани в середині вересня), він виступив у похід. Об'єднавшись дорогою з татарами, гетьман направив до Сочави авангард, який незабаром повернувся, оскільки обложені українці, добившись почесної капітуляції, вирушили на Батьківщину. Отримавши звістку про смерть сина, Б. Хмельницький наприкінці другої декади жовтня вирушив до Кам'янця-Подільського, щоб перехопити на марші польське військо. Останнє після двотижневого перепочинку під Кам'янцем 29 вересня попрямувало до Бара, плануючи подальше просування до Білої Церкви. Звістка про об'єднання українсько-кримського війська змусила короля повернутися й зупинитися біля м. Жванець у надії на підхід союзників. 8 жовтня жовніри зайняли позиції між ріками Дністер і Жванчик. 21 жовтня розпочалися воєнні дії³⁰⁹

Не зупиняючись на характеристиці Жванецької кампанії, зауважимо, що, потрапивши в катастрофічну ситуацію, король пішов на переговори з ханом, в яких українській стороні відводилася роль статиста. 15 грудня вони завершилися укладенням (в усній формі) Кам'янецької угоди. Щодо України вона передбачала не поновлення умов Зборівської угоди, а лише підтвердження забезпечуваних нею прав і вільностей козацтву; всі інші аспекти відкидалися. Невипадково Крим погодився на негайну окупацію козацької України польським військом, повернення туди шляхти й поновлення повинностей селян і міщан, які існували до 1648 р.³¹⁰ Отже, політичні наслідки Жванецької кампанії виявилися катастрофічними: не передбачалася навіть автономія для Української держави, не кажучи вже про незалежність.

У зв'язку з таким несприятливим перебігом подій гостро постала проблема пошуку «міцної, концентрованої військово-політичної допомоги зовні»³¹¹ За тодішніх обставин її можна було одержати або від Порту, або від Росії. Не можна не погодитися з міркуванням Я. Дашкевича: трагедія України полягала в тому, що як соборна держава вона могла виникнути й зміцніти лише під протекторатом одного з прихильних сусідів. У неї не було можливості здійснити перехід до незалежності без попереднього залежного періоду³¹² У червні 1653 р. прибуло турецьке посольство Магомет-аги, котре привезло атрибути влади й наполягало на складанні присяги султану. Нагально скликана старшинська рада відхилила протекцію Порту, однак гетьман приховав це рішення (щоб уникнути негативної реакції Стамбула) від посла, повідомивши йому про перенесення через початок воєнних дій акту присяги на майбутнє³¹³

Розбіжності між старшиною й гетьманом свідчили, що при виборі протектора перевага віддавалася московському цареві. Зумовлювалося це дією кількох чинників: приналежністю до одного й того ж віросповідання, наявністю в історичній пам'яті українського народу ідеї спільної політичної долі за часів княжої Русі, відсутністю в етнопсихології українців антиросійських настроїв, близькістю мови й культури, військово-політичною слабкістю Росії порівняно з Османською імперією, що давало надію на збереження Україною повнішої державної самостійності. Характерним із цього погляду є визнання українських послів (Василя Золотаренка та інших) у травні 1660 р., зроблене в листі до польських комісарів. Мала Русь, зауважували послы, визнала владу московського царя лише «з причини однієї православної віри й тієї причини, що і перед цим Мала і Біла Русь при Великій Русі перебувала під єдиновладцями Руськими»³¹⁴ За слушним зауваженням П. Феденка, «орда своїм грабіжництвом і зрадливістю, а Польща непримиренністю супроти української державності навіть на обмеженій козацькій території просто пхали Хмельницького шукати протекції московського царя»³¹⁵ Зрештою Росія, щоб запобігти небезпечному для себе

зближенню України з Портою і небажаному зміцненню Польщі в разі поразки України, вирішила на Земському соборі 11 жовтня 1653 р. прийняти Військо Запорозьке «під свою государеву високу руку» й розпочати війну проти Речі Посполитої.

Переговори в Переяславі 18 січня 1654 р. засвідчили прагнення української еліти «узаконити суверенітет Української Гетьманської держави, примусити царський уряд взяти на себе зобов'язання, які б гарантували незалежність України і здійснення рівноправного, передусім воєнного союзу з Московською державою, надання Україні військової допомоги перед небезпекою ворожого вторгнення»³¹⁶. Вони мало не зірвалися через відмову посольства Василя Бутурліна присягнути від імені Олексія Михайловича в тому, що цар не віддасть українців польському королеві й не порушить їхніх прав і вільностей. Лише усвідомлення цілковитої безвиході, неспроможності власними силами відстояти незалежність, довести до переможного кінця війну з Польщею й домогтися возз'єднання всіх українських земель у межах єдиної держави змусило гетьмана і старшину погодитися на односторонню присягу цареві як протектору. Адже в разі відмови від неї знесилена Українська держава залишалася сам на сам з Річчю Посполитою, яка відповідно до Кам'янецької угоди заручилася підтримкою ханства на проведення її негайної окупації. За таких обставин спроби українців протистояти цій акції польського уряду неминуче призвели б до початку воєнних дій не лише з Річчю Посполитою, а й із Кримом. Здобути в цій боротьбі перемогу не було найменшого шансу. Ми поділяємо міркування І. Лисяк-Рудницького, що гетьман «гостро відчував уразливість геополітичного становища України і його, як і Бісмарка, переслідував «кошмар коаліцій». Здається, головною турботою Хмельницького було бажання уникнути війни на два фронти»³¹⁷.

Не торкаючись перебігу подальших українсько-російських переговорів (вони добре з'ясовані в історіографії), обмежимося констатацією факту укладення наприкінці березня в Москві договору. Він передбачав цілковите збереження за Україною витворених форми правління й устрою інституцій політичної влади, тери-

торії, суду і судочинства, армії (в 60 тис. реєстрових козаків), фінансової системи, територіально-адміністративного поділу, нової моделі соціально-економічних відносин, цілковитої незалежності в проведенні внутрішньої політики. Важливе значення мала реалізація Б. Хмельницьким ідеї спадкоємного гетьманства, що повинно було сприяти стабілізації внутрішньополітичної ситуації. Суверенітет козацької України частково обмежувався в царині зовнішньополітичної діяльності (відносини з Річчю Посполитою і Портою), а також обов'язком виплачувати данину до московської скарбниці. За своїми формально-правовими ознаками договір нагадував акт про встановлення відносин номінального васалітету чи протекції. Проте, як відзначав С. Шелухін, «ні васальних, ні протекторатних відносин тут немає»³¹⁸. На нашу думку, за своїм змістом договір, найімовірніше, передбачав створення під верховенством корони Романових конфедерації двох держав, спрямованої проти зовнішнього ворога.

Як оцінити роль і місце Переяславсько-Московського договору, що проіснував до вересня 1658 р., в процесі реалізації державної ідеї? На думку О. Апанович, яку ми поділяємо, він не був «для України ні трагедією, ні ганьбою»³¹⁹. Син українського гетьмана в екзилі Петра Орлика Григор Орлик 18 лютого 1741 р. в листі до французького короля Людовіка XV писав: «Гетьман Хмельницький, передбачаючи, що могутність його нації, якої він був фундатором, не зможе триматися своїми власними силами проти своїх сусідів, вважав, що краще забезпечитись протекцією Росії, під яку він і став на умовах найкорисніших для своєї нації»³²⁰. Ми вважаємо, що значення договору полягало в наступному:

– по-перше, в царині міжнародних відносин він засвідчував юридичну форму відокремлення й незалежності козацької України від Речі Посполитої;

– по-друге, служив правовим визнанням Росією внутрішньополітичної суверенності Української держави, недоторканності існуючих державних інституцій і витвореної в ході революції системи соціально-економічних відносин;

– по-третє, відкривав перспективу в союзі з Московською державою довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою й завершити об'єднання земель у кордонах національної держави, а також протистояти натискові з боку Кримського ханства та Порту;

– по-четверте, виступав у свідомості національно-патріотичної еліти наступних поколінь «найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенності України...»³²¹

Досягнувши конфедеративного союзу з Росією, Б. Хмельницький основну увагу приділив розв'язанню двох кардинальних проблем: реалізації ідеї соборності держави та запровадження в ній спадкоємного гетьманства. Домогтися визволення західного регіону та його прилучення до козацької України без розгрому Речі Посполитої було неможливо, тому на чільне місце висуваються завдання, спрямовані на відрив від Польщі Придунайських країн, запобігання її подальшому зближенню з Кримом та координації дій української і московської армій проти ворога. Усвідомлюючи їх значущість, гетьман, починаючи з лютого 1654 р., прагне порозумітися з Молдавією, Валахією й Трансильванією за одночасного збереження дружніх відносин з Кримом і Портою. Ці його кроки наштовхнулися на дуже сильну протидію з боку Польщі, яка намагалася схилити до участі в антиукраїнській коаліції Крим, заручитися підтримкою Туреччини (лякаючи її зростанням впливу України на Балканах), зміцнити союзницькі відносини з Придунайськими країнами. Поряд із цим робилися спроби відірвати від гетьмана частину козаків, організувати виступ проти нього полковника І. Богуна й оволодіти Брацлавщиною³²²

Незважаючи на зусилля української дипломатії, розвиток міжнародних відносин складався невдало для України. Володарі Молдавії, Валахії й Трансильванії хоч і вагалися, проте залишилися в сфері польських інтересів; Туреччина, відмовившись від підтримки Б. Хмельницького, дозволила ханові надавати допомогу тій стороні, якій він вважатиме за потрібне. Кримську верхівку налякала військово-політична сила

створеної конфедерації, і вона, щоправда, після певних вагань, пішла на союз із Польщею. Спроби гетьмана не допустити укладення оборонно-наступального польсько-кримського договору зазнали невдачі, і влітку цей договір був підписаний. Новий хан Магомет-Гірей 22 листопада ратифікував договір з Річчю Посполитою³²³

Гетьман усвідомлював страшну небезпеку удару 30-40 тис. польського війська із заходу й 40-50 тис. орди з півдня, тому прагнув добитися від Московії надіслання військової допомоги, перегляду прийнятого нею плану дій, що відводив основну роль боротьбі за оволодіння Смоленськом і територією Білорусії. Однак даремно! Skorиставшись пасивністю українсько-московського командування (очікуючи на допомогу, Б. Хмельницький втратив кілька місяців, сприятливих для проведення операцій), 30 тис. польська армія в листопаді вторгнулася в козацьку Україну й «вогнем і мечем» стала поновлювати польсько-шляхетське панування. Після об'єднання на початку 1655 р. з татарською ордою польське командування поспішило до Умані. Лише дочекавшись 23 січня підходу 10-12 тис. московських вояків, гетьман виступив проти ворогів. Кровопробитна битва 29 січня – 1 лютого під Охматовом не виявила переможця. Зазнавши тяжких втрат, жодна із сторін не мала сил проводити наступальні дії. Польсько-кримське військо відходить на Брацлавщину, де коронний гетьман С. Потоцький дозволив союзникам (своєрідна платня за допомогу) брати ясир. До кінця березня край перетворився в суцільну руїну: за сприяння польських жовнірів було зруйновано 270 поселень, вбито щонайменше 10 тис. маленьких дітей та взято до неволі близько 200 тис. подолян³²⁴. Такий жахливий фінал воєнної кампанії приголомшив Б. Хмельницького, котрий почав втрачати надії на можливість отримання ефективної допомоги з боку Росії.

Довідавшись про відхід на початку квітня татар до Криму, він послав на Брацлавщину полки І. Богуна та Михайла Зеленського, які до середини травня звільнили її від поляків. Паралельно з підготовкою до визвольного походу в західний регіон гетьман і далі

активно діяв на міжнародній арені й зумів сповна скористатися позитивними тенденціями. Дипломатична гнучкість дозволила йому зіграти помітну роль у розвалі до літа 1655 р. антиукраїнської коаліції; було зроблено кроки на шляху до замирення з Кримом і координації дій разом із Швецією проти Польщі. Намагаючись нейтралізувати кримсько-польський договір, Б. Хмельницький повідомив турецькому посольству Шагін-аги про згоду прийняти протекцію султана, а також спорядив посольство до Стамбула, яке підтвердило цю позицію гетьмана. Мухамед IV дав згоду на протекцію і склав відповідну присягу. Магомет-Гірею було наказано утриматися від будь-яких ворожих дій проти України³²⁵

11 липня гетьман дочекався підходу московського війська Івана Бутурліна й виступив у похід, прямуючи до Кам'янця. В середині серпня місто вже було в облозі. Тут Б. Хмельницький прийняв шведського посла, з котрим провів переговори. Він погодився на пропозицію про спільні дії проти Речі Посполитої (18 липня розпочалася шведсько-польська війна), очевидно, діставши від шведської сторони запевнення, що її підрозділи не переходитимуть Віслу, а також згоду на включення до складу козацької держави західного регіону³²⁶. Після цього, не гаючи часу, гетьман вирушив до Львова й після розгрому польського війська під Городком розпочав його облогу. Оскільки становище Речі Посполитої стає катастрофічним (шведська армія взяла Варшаву й оточила Краків, а литовські магнати заявили про перехід Литви під протекцію шведського короля Карла X), створилася сприятлива ситуація для скоординування дій українсько-московської та шведської армій, щоб завдати противнику остаточного удару. На початку жовтня гетьман направив до західних кордонів Галичини корпус Данила Виговського і Петра Потьомкіна, щоб у такий спосіб засвідчити своє право на західноукраїнську територію. Невипадково в переговорах із посольством львівського магістрату 10 жовтня він підкреслив, що став володарем усієї Руської землі і нікому нею не поступить-ся³²⁷

На цей час помітних успіхів добилися українські полки, що діяли на північному сході, де їм вдалося прилучити до держави не лише всі українські, а й частину білоруських земель (Стародубський, Кричевський і Бихівський повіти), а також запровадити в їх межах полково-сотенний устрій. Узятий під контроль Дніпровський шлях аж до Могильова створював сприятливі умови для розвитку торгівлі з Балтійським регіоном³²⁸

Однак невдовзі сталися події, що перешкодили об'єднанню українських земель. І вкотре в поступові революції свою зловісну роль зіграв зовнішньополітичний фактор. По-перше, успішні дії армії Б. Хмельницького занепокоїли Карла X (король перебував у полоні ейфорії від здобутих перемог) та одного з його політичних радників, экс-підканцлера Речі Посполитої Г Радзейовського (за його посередництва велися українсько-шведські переговори). Керуючись власними інтересами, вони вирішили не допустити поширення влади гетьмана на західноукраїнські землі. Так, 16 жовтня Б. Хмельницький одержав від Г Радзейовського листа, в якому той від імені короля вимагав негайного відведення військ із Галичини. Через кілька днів з'явився гонець від Карла X, котрий, очевидно, повідомив про наміри короля включити до своїх володінь землі Белзького, Руського і Волинського воєводств. Є дані, що 30 жовтня володар Швеції послав гетьманові розпорядження зняти облогу Львова, куди направив було частину свого війська на чолі з Дугласом³²⁹.

По-друге, Магомет-Гірей, не бажаючи зміцнення Української держави й цілковитого розгрому Речі Посполитої, всупереч волі Стамбула в середині жовтня вдерся на українські землі, просуваючись у напрямі Львова, щоб добитися капітуляції гетьмана.

Б. Хмельницький усвідомлював, що потрапив у вкрай складну ситуацію. В переговорах із шведським посланцем він намагався відстояти українські інтереси. У листі до львів'ян від 20 жовтня говорилося: «...його милість шведський король нехай приймає те, що йому дав Господь Бог в його розпорядження, а що нам Господь Бог поміг визволити Україну

свою руську, при цьому я стою (підкреслення наше – авт.)»³³⁰ Одначе йти на воєнний конфлікт із Швецією було небезпечно, тому гетьман вирішив тимчасово відмовитись від реалізації своєї мети, сподіваючись домогтися її шляхом переговорів з Карлом X. У зв'язку з цим він наказав Д. Виговському і П. Потьомкіну повертатися, пришвидшив переговори про викуп із міською верхівкою Львова, а щоб запобігти можливій здачі міста шведам, під час зустрічі з керівником залоги Криштофом Гродзицьким обережно натякнув на перспективу замирення з Яном Казиміром. До речі, ще під час розмови з послом останнього С. Лубовицьким гетьман підкреслював, що готовий укласти мир із Польщею й надати їй допомогу, проте лише в разі, якщо її уряд відмовиться від претензій «до всього Руського князівства» та визнає його за козаками в кордонах по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль. Однак, на його думку, польська шляхта на це ніколи не погодиться, навіть якщо її залишиться в усьому королівстві лише сотня, а козаки, скільки їм вистачить сил, дотримуватимуться цих умов³³¹

31 жовтня надійшла тривожна новина про вторгнення Кримської орди, й Б. Хмельницький з-під Львова вирушає до козацької України. По дорозі українсько-російське військо двічі – під Заложцями (4–5 листопада) та Озерною (10–11 листопада) – наражалося на атаки татар, але в жорстоких боях завдало їм поразки, і Магомет-Гірей змушений був розпочати переговори. Вони завершилися укладенням 22 листопада договору, що передбачав нейтралітет Криму в боротьбі України з Річчю Посполитою та його зобов'язання не чинити нападів на українські і російські землі³³² Джерела засвідчують, що орда повернулася з походу без полону та здобичі й з великими втратами (близько 10 тис. осіб)³³³

З кінця 1655 р. виявляється ще один згубний для реалізації державної ідеї чинник – налякана успіхами Швеції в Прибалтиці, Москва вирішила піти на зближення з Річчю Посполитою, тим більше, що її урядові було підкинута спокусливу надію на можливе обрання царя на польський трон після смерті Яна Казимира. Шведському посольству в Москві було відмовлено

в подальших переговорах щодо укладення антипольського союзу. В такий спосіб були цілковито знехтувані успіхи на білоруському і литовському театрах воєнних дій, вигідні пропозиції потенційного союзника (Швеція), національні інтереси України. Наприкінці травня 1656 р., не заручившись підтримкою жодного із союзників у Європі й не уклавши вигідного договору з Польщею, Москва оголосила війну Швеції³³⁴

Б. Хмельницький дізнався про цю зміну зовнішньополітичної діяльності свого протектора на початку червня й відразу ж зрозумів, що російсько-польське замирення можливе лише за рахунок українських інтересів. У листах до царя він намагався переконати його в помилковості обраного курсу, поскільки королівський уряд лише прагне виграти час, аби згодом знову перейти в наступ; радив, якщо переговори все ж розпочнуться, добиватися від Польщі згоди на проходження лінії розмежування вздовж Вісли та Угорського кордону³³⁵. Для захисту інтересів Війська Запорозького в переговорах Росії та Речі Посполитої, що розпочалися в серпні у Вільно, гетьман направив посольство на чолі з Романом Гапоненком, котре, однак, не було допущене до участі в них. Це був тривожний симптом, який засвідчував появу принципово нових тенденцій у взаєминах між Чигирином і Москвою³³⁶. Укладене на початку листопада Віленське перемир'я не лише не передбачало визнання Варшавою українсько-московського договору, а й зафіксувало згоду російської сторони (після обрання царя польським королем) на залишення козацької України в складі Речі Посполитої. Статус козацької держави мав бути визначений переговорами російських, польських і українських комісарів³³⁷

З огляду на відверте нехтування Росією державних інтересів України гетьманський уряд, добиваючись прилучення західного регіону, вносить істотні корективи до своєї зовнішньої політики: розпочинається пошук шляхів до створення разом із Швецією й Трансильванією антипольської коаліції. При цьому гетьман пильнував, щоб їх володарі зафіксували в текстах відповідних угод відмову від претензій на західно-

українські землі та визнання їх складовою частиною Української держави. Як засвідчують джерела, намагаючись одержати військову допомогу з боку гетьмана, шведський і трансільванський володарі водночас прагнули не допустити перетворення України в сильну державу шляхом включення до неї Галичини, Холмщини і навіть західного Поділля. Є дані, що в травні 1656 р. Карл X погодився віддати Д'єрдю II Ракоці Галицьку і Львівську землі, а також частину Поділля в складі Великого князівства Галицького; в серпні – Сяноцьку, Перемишльську і Белзьку землі. Трансільванський князь повідомляв королеві, що протестує проти передачі Війську Запорозькому земель понад козацьку Україну. Розроблена у вересні інструкція шведському послу до Б. Хмельницького Готарду Веллінгу передбачала визнання України «повністю вільною державою» тільки в межах Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств. Щодо території західного регіону, то ця проблема замовчувалася. Невипадково укладений у Радноті шведсько-трансільванський договір передбачав входження її до складу володінь трансільванського князя³³⁸

Така позиція потенційних союзників, певна річ, не дозволяла вчасно скоординувати дії проти Польщі. Спершу вдалося укласти відповідний договір з Трансільванією. На початку вересня 1656 р. українське посольство повідомило їй про готовність піти на підписання угоди за умови отримання гетьманом «усієї Червоної Русі по Віслу»³³⁹. Оскільки князь погодився з цієї вимогою, в жовтні Україна ратифікувала зміст договору, за яким, відповідно до свідчень одного з джерел, «міста по Віслу ріку і в яких проживали руські люди благочестиві і церкви були, і їм бути до міст... Війська Запорозького»³⁴⁰. Згідно з досягнутою домовленістю в грудні український корпус, очолюваний наказним гетьманом Антоном Ждановичем, виступив на допомогу трансільванцям³⁴¹

Дещо складнішим виявився шлях до укладення договору з Швецією. Наприкінці січня 1657 р. гетьман прийняв шведського посла Г. Веллінга, котрий від імені короля виклав уже відому нам позицію її уряду. Вона явно не задовольнила Б. Хмельницького. Стар-

шинська рада, скликана ним, відмовилася підписати запропонований проект договору. Як повідомляв Карлу X його посол, старшина вирішила «не вступати з королем у жодні переговори, поки в[аша] кор[олівська] в[еличність] не визнає за ними права на всю стару Україну або Роксоланію, де є грецька віра та існує їхня мова аж до Вісли (підкреслення наше – авт.). Прагнуть утримати те, що зайняли за допомогою зброї, бо їх би висміяли, коли б за такої можливості не відібрали земель, які колись втратили»³⁴². Це визнання Г Веллінга для нас особливо цінне ще й тому, що проливає світло на деякі аспекти національної самосвідомості еліти. Вперше зустрічаємо констатацію того факту, що в її ідеологічному арсеналі існувало поняття «Україна», яке стосувалося території всіх етнічноукраїнських земель, а не лише Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств.

У джерелах зустрічаємо міркування, буцімто невдача шведського посла полягала в тому, що він прагнув залишити за королем Львів, Кам'янець і Поділля до Бара, в той час як козаки «жадали всієї Червоної Русі до Вісли (підкреслення наше – авт.)»³⁴³. Отже, місія посла, як справедливо відзначав М. Грушевський, розбилася об справу прилучення до козацької України західних земель по Віслу, де була «грецька віра»³⁴⁴. Ще один штрих цієї ж проблеми. Дізнавшись про намір Д'єрдя II Ракоці зайняти Львів, гетьман послав у середині березня до його магістрату львів'янина Теодосія Томковича з повідомленням про бажання мати місто та його околиці під своєю «обороною», недвозначно натякаючи мешканцям, щоб ті не приймали підданства Трансільванії чи Швеції³⁴⁵.

Незважаючи на тяжку хворобу (від початку 1657 р. був прикутий до ліжка), Б. Хмельницький з винятковою наполегливістю й цілеспрямованістю і далі боровся за реалізацію державної ідеї. При цьому він не пропускав жодної можливості, аби змусити польський уряд відмовитися від посягань на Україну. Ще навесні 1656 р. в Бахчисараї поширювалася думка, що невдовзі передбачається укладення договору Яна Казимира

з Б. Хмельницьким, згідно з яким гетьман мав володіти Черкаською землею «осібно»³⁴⁶ Після переговорів з австрійським посольством Петра Парцевича Б. Хмельницький повідомив імператорові Фердинанду III про згоду на його посередництво в налагодженні відносин із Польщею, але за умови, що «не буде заподіяна ніяка криада безпеці і цілості нашої держави (підкреслення наше – авт.)»³⁴⁷ У червні 1657 р. гетьман позитивно поставився до аналогічної пропозиції курфюрста Фрідріха Вільгельма, котрий борювався за незалежність Бранденбурга від Польщі.³⁴⁸ Саме ці заходи в сфері зміцнення підвалин незалежності держави найбільше непокоїли правлячі кола Польщі, які залякували сусідні держави зростанням могутності України. Так, ще на початку 1654 р. польське посольство в Стамбулі отримало інструкцію звернути увагу султана на небезпеку для Порти посилення впливу гетьмана в Молдавії та Валахії, що могло призвести до майбутнього переходу на його сторону Греції, Македонії, Болгарії та Сербії.³⁴⁹ У квітні 1656 р. польський посол до Криму Ян Шомовський мав застерегти Магомет-Гірея, щоб той «не вчинив собі сильного сусіда», оскільки Б. Хмельницький домагається «створення» з України «удільної держави»³⁵⁰

Водночас гетьман рішуче протидіяв найменшим спробам російського уряду обмежити суверенітет України та права її уряду. Так, під час переговорів з посольством Артамона Матвєєва та Федора Порошина на початку 1655 р. він відхилив домагання московитів надіслати до українських міст воевод, а також створити солдатські полки під проводом російських офіцерів.³⁵¹ Під час зустрічі з посольством Федора Бутурліна (червень 1657 р.) було захищено право гетьмана на ведення міжнародних відносин і піддано гострій критиці зовнішньополітичний курс Москви; гетьман також рішуче відмовився дозволити перебування воевод у Чернігові, Переяславі та Ніжині, заборонив роздавати землю стрільцям у Києві тощо.³⁵²

У червні 1657 р. Б. Хмельницький прийняв посольства з Швеції й Трансильванії, під час переговорів з якими знову постало як основне питання про долю

західного регіону України. Послу Карла X було відразу ж повідомлено про намір гетьмана «отримати всю країну між Віслою і тутешніми місцями», яку українці нікому, незалежно від того, хто володітиме Польщею і пануватиме в ній, не віддадуть. Трансільванського посла Франца Шебеші гетьманський уряд сповістив, що не може бути й мови про передачу земель на схід від Вісли у володіння Д'єрдя II Ракоці. Чув посол і запевнення старшин, що землі до Кам'янця і Львова їхні, бо «ми здобули їх нашою зброєю без чужої допомоги»³⁵³ Водночас Б. Хмельницький протягом першої половини 1657 р. вживав рішучих заходів для розширення території козацької України. За його розпорядженням козацькі підрозділи зайняли район між Случчю й Горинню з містами Полонне, Острог, Гоща, Степань, Межиріч, Корець, а також прикордонну смугу Подільського воеводства. У червні гетьман узяв під свою владу Пінський повіт³⁵⁴

Особливі надії покладалися на успіх походу в Польщу трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці та А. Ждановича. На перших порах союзники діяли досить успішно: пройшли від Перемишля до Кракова, а звідтіля до Береста, який зайняли 17 травня. Однак після залишення Карлом X Польщі справи стали погіршуватися, бо князь виявився поганим політиком і ще гіршим полководцем. Хоча було взято Варшаву, він, довідавшись про вторгнення поляків до Трансільванії, запанікував і став шукати порозуміння з Яном Казиміром. Зрештою було вирішено відступити в Україну. Джерела не підтверджують поширену в історіографії думку про вину українського командування в трагедії, що сталася з трансільванською армією. Відповідальність за неї несе сам князь, котрий, довірившись польському командуванню, підписав 22 липня акт капітуляції, а дізнавшись про наближення Кримської орди, кинув напризволяще своїх вояків і втік до Трансільванії³⁵⁵ Провал трансільвансько-українського походу означав крах планів Б. Хмельницького добитися перемоги в боротьбі з Річчю Посполитою в коаліції із Швецією й Трансільванією. На часі був пошук нових союзницьких комбінацій.

У політичному розвої України з 1654 р. чітко окреслилася тенденція до перетворення гетьманської форми правління в монархічну. Безперечно мав рацію О. Оглоблин, коли стверджував, що українсько-московський договір 1654 р. юридично визнавав Б. Хмельницького єдиним і повноправним володарем Української держави³⁵⁶. Так, шляхтич Олекшич у листі до І. Богуна від 16 березня 1654 р. звертав його увагу на зміну політичного статусу влади гетьмана: був раніше «вашим товаришем», а тепер «став вашим паном (у розумінні «володарем» – авт.)»³⁵⁷. Важливим для нас є також відгук київського митрополита С. Косова, зроблений влітку 1654 р. в листі до московського уряду, про Б. Хмельницького як про «їх країни начальника і володаря (підкреслення наше – авт.)»³⁵⁸.

У війську утверджується практика призначення гетьманом полковників, а полковниками – сотників³⁵⁹. Окремі джерела свідчать, що Б. Хмельницький володів правом на життя і смерть будь-якого мешканця держави (незалежно від посади, включаючи і представників генеральної старшини), якщо той дозволяв собі знехтувати його розпорядження. Так, А. Жданович, вислухавши докори московського посла Івана Желябужського (літо 1657 р.), чому, мовляв, старшина не повідомляла до Москви про плани гетьмана щодо зведення на польський престол Д'єрдя II Ракоці, відказав, що всі «супроти гетьмана говорити не сміли; а хто б де і промовив і той би живим не був»³⁶⁰. Таку ж думку російські дипломати почули влітку того ж самого року під час переговорів з українським посольством від його членів – переяславського полковника Павла Тетері та інших осіб, коли заікнулися про неправомірні дії гетьмана. Українські послы заявили, що нехай росіяни самі скажуть про це Б. Хмельницькому, а «ім всього цього гетьманові вимовити не можна»³⁶¹. Водночас московських дипломатів запевнили, що гетьман «володів усім один, що накаже, то всім військом і роблять»³⁶². Гадаємо, польський посол Станіславський мав усі підстави застерегти 1656 р. Д'єрдя II Ракоці щодо марності його сподівань поставити в залежність від себе українського гетьмана: «...чи зможе Хмельницький, котрий щасливо зміцню-

вався протягом дев'яти років і став володарем Русинських країв, повернутися до природнього стану і з володаря, з монарха, на заклик якого виступає 100 тис. військо, перетворитися у слугу і підданого в[ашої] кн[язівської] милості? (підкреслення наше – авт.)»³⁶³ Відповідним чином зазнає змін і титулування гетьмана. Наприклад, у листі до валаського воєводи Костянтина Щербана від 28 червня 1657 р. воно виглядає вже по-монаршому – «Божою милістю гетьман Військ Запорозьких»³⁶⁴

З іншого боку, як свідчать джерела, гетьман не відмовлявся од практики зібрання старшинських рад. Протягом 1656–1657 рр. вони скликалися щонайменше 5 разів. Б. Хмельницький розумів необхідність дотримання традиційних атрибутів, що надавали в очах козацтва легітимності прийнятим рішенням. З цього приводу в листі до С. Потоцького від 22 березня 1656 р. він писав: «Коли, за згодою всієї старшини, ухвалиться яке рішення, то його порушити нам приватним чином не можна», оскільки «в цих краях, якщо що-небудь робиться без спільних старших і молодших рад, то воно звичайно не буває сталим, бо такий (порядок) Військо обгрунтувало навіть звичаями»³⁶⁵ Подібну думку тоді ж висловлював І. Виговський у листі до короля: є «...такий старий звичай у нас, що старші без ради черні нічого робити не можуть»³⁶⁶ Інше питання, що роль старшинської ради чимраз більше зводилася до формального схвалення прийнятих Б. Хмельницьким рішень.

Відчуваючи наближення смерті, гетьман вирішив оформити, відповідно до козацьких звичаїв, факт передачі влади сину Юрію. Для цього наприкінці березня 1657 р. було розіслано універсали по полках, щоб на раду до Чигирина прибували не лише старшини, а й «війти і бурмістри». Рада відбулася в другій половині квітня. На ній гетьман, за свідченням українського посла в Москві генерального обозного Федора Коробки, «внаслідок старості і хвороби гетьманство своє здав за радою полковників і всього війська синові Юрію; а нині йому 16 літ, і булаву де йому гетьманську дали; лише де влади йому жодної не мати до тих пір, поки живим буде його батько. А володіти всім і геть-

маном називатися і писатися батьку його Богдану Хмельницькому»³⁶⁷ Отже, було зроблено вирішальний крок на шляху до утвердження козацької монархії у формі спадкоємного гетьманства, започатковано правління династії Хмельницьких.

Зауважимо, що нова форма правління не мала серйозної ні соціальної, ні політичної опори в тогочасному українському суспільстві; вона трималася переважно на титанічній постаті великого гетьмана та на підтримці вузького кола його однодумців. І річ не в тім, що новацію не сприйняли козацько-селянські маси. Нам не вдалося виявити джерел, які засвідчували б їхній активний спротив зміцненню влади Б. Хмельницького. Гадаємо, що в перспективі вони цілком могли б стати соціальною опорою спадкоємного гетьманства. Потрібен був лише час. Інша річ – позиція еліти, котра в своїй масі відкидала нові ідеї й прагнула домогтися утвердження республікансько-олігархічної форми правління. Побоюючись залізної руки Б. Хмельницького, вона не наважувалася відкрито виступити проти його політики, але потай інтригувала. В деяких джерелах є дані про те, що з кінця травня серед старшин розгорілася прихована боротьба за владу і що Б. Хмельницький, довідавшись про зазіхання на гетьманську булаву з боку І. Виговського та полковника Григорія Лесницького, мало не позбавив їх життя³⁶⁸ Чи справді це мало місце, сказати важко. Але те, що боротьба за владу велася, не викликає сумнівів. Як засвідчили наступні політичні події в Україні, політика Б. Хмельницького визначалася глибоким розумінням історичної перспективи реалізації державної ідеї. За тогочасних конкретно-історичних умов вона сприяла б консолідації еліти, розвитку національної свідомості, відкривала б шлях для запобігання міжусобній боротьбі за булаву.

Висловимо кілька міркувань з приводу становлення державної еліти на початковому етапі національної революції. На перших порах вона рекрутувалася з соратників Б. Хмельницького по організації повстання, трохи згодом – із козаків та старшин козацьких реєстрових полків, які перейшли на бік повстанців. У перебігу революції на терені України виникли десят-

ки козацьких полків, очолюваних представниками різних станів і груп. Визнання гетьманом козацьких прав за покозаченими селянами і міщанами зумовило включення їх керівників до складу старшини, що, безумовно, сприяло її консолідації.

Згуртування еліти протягом 1648 – першої половини 1649 рр. означало не зняття чи подолання суперечностей між її основними угрупованнями, а зближення між ними на основі висловлених Б. Хмельницьким ідей. Принагідно відзначимо, що, хоч як це дивно з першого погляду, ні більшість інтелігенції, ні більшість середнього та вищого православного духовництва не підхопили їх, не стали їх палкими виразниками й захисниками. Їхня пасивність зіграла вкрай негативну роль у розвитку національно-визвольної боротьби. Залежно від підходів до розв'язання питань державного будівництва, соціально-економічної політики й відносин з Річчю Посполитою серед старшини визначилося три угруповання: радикальне, національно-патріотичне й помірковане.

Неможливість реалізувати державну ідею протягом 1649–1653 рр., необхідність укладення договорів з польським урядом негативно позначалися на формуванні еліти й розвитку її політичної свідомості. Вище духовництво фактично відмовляє державній ідеї в підтримці. Невдачі в боротьбі за незалежність, з одного боку, посилювали сумніви в можливості розбудови самостійної держави й таким чином послаблювали вплив національної ідеї на розвиток самосвідомості еліти, з іншого – сприяли утвердженню в ній ідей автономізму, формуванню комплексу національно-політичної неповноцінності. А постійна загроза втрати (в разі поразки у війні з Польщею) свого соціально-політичного становища посилювала в ментальності старшини переважання приватних інтересів над державними.

Договір з Росією та вступ 1655 р. Швеції у війну проти Речі Посполитої дали шанс на реалізацію програми возз'єднання всіх українських земель у межах держави, що відкривало перспективу виборення цілковитої незалежності. Ці чинники в поєднанні з централізаторською політикою Б. Хмельницького та

курсом на встановлення спадкоємного гетьманства дещо послабили негативні тенденції минулих років. Окреслився підйом у розвитку національно-політичної свідомості еліти. Як ніколи раніше, протягом другої половини 1655 – першої половини 1657 рр. через політичні акції уряду неухильно проводилася ідея необхідності домогтися соборності Української держави.

І все ж не варто перебільшувати названі позитивні переміни, оскільки вони не набули необоротного характеру. Їм протидіяли деструктивні чинники величезної руйнівної сили. Назвемо найголовніші з них.

По-перше, еліта розпалася на кілька угруповань, що були на діаметрально протилежних позиціях у підході до створюваної моделі соціально-економічних відносин, політичної форми правління, а це приховувало в собі небезпеку спалаху громадянської війни.

По-друге, значна частина старшини, мріючи про владу, протистояла династичним планам гетьмана й очікувала на його смерть, щоб розпочати боротьбу за булаву.

По-третє, позбавлена контролю з боку державного апарату генеральна і полкова старшина, зосередивши в своїх руках виконавчу й судову (військову та цивільну) владу, дбала не стільки про національно-державні інтереси, скільки про особисті. За визнанням козацького літописця Самійла Величка, котрий прекрасно знав її настрої та традиції, поміж старшин чимало було таких, які «задля золота та срібла не тільки кожен із них дав би виколоти око, але й брата, й батька свого не помилював би...»³⁶⁹ При послабленні гетьманської влади старшинське самовладдя могло вийти з-під контролю й призвести до паралічу центральної влади, до появи отаманства і, за словами В. Липинського, «тупого егоїстичного анархізму»³⁷⁰

Непомірне збагачення старшини (чимало її представників через голову Б. Хмельницького спромоглися одержати від московського уряду царські грамоти на маєтки), посилення її соціального егоїзму, нехтування на місцях соціально-економічних інтересів не лише селян, а й козаків (особливо виразно це стало виявлятися в період хвороби гетьмана) зумовлювали загострення соціальних суперечностей в українському

супільстві. Маса знедолених, скривджених і невдоволених людей стікалися на Запорозжя, яке ставало в соціально-політичну опозицію до городової України. В середині квітня 1657 р. з'явилися повідомлення про намір запорожців іти «на гетьмана і на писаря і на [пол]ковників і на інших начальних ...пограбувати і побити за те, що де вони гетьман і писар і полковники і інші начальні люди з усіх міст, з оренд, і сіл і селищ беруть собі побори великі і тим самим [збага]чуються, а їм козакам нічого не дають»³⁷¹. Є дані, що Б. Хмельницький направляв туди каральну експедицію для придушення виступу. Проте влітку розпочався рух козацьких низів у війську³⁷².

Отже, в державі зав'язувався складний вузол соціально-політичних проблем, котрі вимагали негайного вирішення. Ситуація ускладнювалася різким спадом через хворобу державотворчої діяльності Б. Хмельницького (важелі влади щораз більше зосереджувалися в руках генерального писаря І. Виговського). А його смерть 6 серпня стала тяжким ударом для молодого держави, реалізації національної ідеї. Відтепер усе залежало від політичного курсу його наступників.

Зазначимо, що буремні події першого періоду революції справили надзвичайно великий вплив на розвиток національної свідомості в широких колах української людності, послужили потужним імпульсом для розквіту усної народної творчості. Створені тієї пори пісні, думи, вірші пройняті духом історичного оптимізму, щирого патріотизму, впевненості в силах відстояти виборену в боях національно-релігійну й соціальну свободу. Звертає на себе увагу той факт, що в окремих із них проводилася ідея вигнання польських загарбників з Батьківщини в її етнічних межах («за річку Віслу», «в Польщу» тощо) й закріплення за нею назви «Україна»³⁷³. Щоправда, в пісні «Не дивуйтеся, добрі люди» зафіксувалося також поняття України в межах існування козацької держави (до р. Случ):

Ой, чи бач, ляше, що по Случ наше,
По Костянюю могилу,
Як не схотіли, забунтували
Та й утерали Вкраїну³⁷⁴

Не можна знехтувати й той факт, що в поетичних творах знайшло відбиток переплетення національної ідеї та соціального ідеалу переважної більшості українського населення. Так, у вірші анонімного автора, присвяченому Б. Хмельницькому, читаємо такі рядки:

Щедрий душею Богдан, що Марс його виховав грізний,
Волю жадану приніс, шляхту прокляту розбив,
Вождь, ясновидець, герой, отчизні дарований Богом,
Панство шляхетне навик вигнав із батьківських меж,
Ляхів, захланний народ, загарбників, лютих тиранів,
Він, переможець, розбив і з України прогнав,...
Що нечестивих панів вигнав із рідних земель,
Що розгромив їх ущент і гнав, гордовитих, до Вісли³⁷⁵

Особливо яскраво, можна сказати, з геніальною точністю й простотою, воно відбито в словах двох варіантів пісні:

- 1/ Та немає лучче, та немає краще, як в нас на Україні;
Та немає ляха, та немає пана, не буде зміни.
- 2/ Да не буде лучче,
Да не буде краще,
Як у нас да на Україні;
Що немає жида,
Що немає ляха,
Немає уні³⁷⁶

Маємо підстави стверджувати, що саме протягом 1648–1657 рр. у національній самосвідомості народу стався, по суті, революційний прорив: уперше після загибелі Київської держави в ній з'являється державна ідея, наріжні принципи якої були вироблені генієм великого гетьмана. Її утвердження (попри всі складнощі й суперечності цього процесу) зіграло вирішальну роль у розвитку свідомості від рівня етнічно-культурного ототожнення до національно-політичного самовизначення. Проте на шляху реалізації державної ідеї доводилося долати серйозні перешкоди: конфесійну роз'єднаність нації, силу традиційного егоцентричного спрямування соціально-психологічних стереотипів поведінки тих чи інших верств суспільства, територіальний розкол України, боротьбу угру-

повань серед еліти, пасивність верхівки православної церкви та інтелігенції, вкрай негативну роль геополітичного чинника, що штовхав до пошуків військово-політичної допомоги зовні. І все ж, дякуючи волі до боротьби за незалежність і політичному генієві Б. Хмельницького, вдалося добитися витворення держави, не були втрачені перспективи возз'єднання в її межах усіх українських земель і досягнення цілковитої незалежності. Саме на цьому етапі національної революції надзвичайно бурхливо розвивалися почуття українського патріотизму, національної гідності й гордості, за новоствореною державою утверджувалася назва «Україна», а її мешканці чимраз глибше усвідомлювали себе українцями.

Розділ другий

**Вплив соціально-політичної
боротьби та геополітичного
фактора на процес реалізації
державної ідеї
(1657–1676 рр.)**

Всоціально-політичній ситуації, що склалася після смерті Б. Хмельницького, стабілізуючим чинником, стрижнем внутрішньополітичної консолідації державної еліти, як на нашу думку, могла стати українська монархічна ідея, визнання легітимності акту переходу влади до рук Юрія Хмельницького (адже існувало рішення розширеної старшинської ради). Проте цього не сталося. В самому клані покійного гетьмана спалахнула боротьба за булаву. Угрупування І. Виговського відразу ж узяло курс на усунення юного володаря України. Не виключено, що саме з ініціативи генерального писаря наказний гетьман Григорій Лесницький, аби вивідати настрої старшини, запустив пробну кулю: протягом певного часу відмовлявся повернути спадкоємцеві гетьманської влади клейноди¹. Упевнившись у можливості усунення Ю. Хмельницького (в опозиції до молодого гетьмана перебували також полковники Григорій Гуляницький, Тимофій Носач, Григорій Нагоровський (?)),² І. Виговський на початку вересня зробив у цьому напрямі вирішальний крок – домігся на старшинській раді обрання себе гетьманом до повноліття Юрія³. З огляду на це у виданих ним універсалах він подеколи титулувався «чигиринським гетьманом». А в другій половині жовтня скликана в Корсуні старшинська рада обрала його повноправним гетьманом України⁴. Так із дотриманням зовнішніх ознак законності, по суті, було здійснено державний переворот, політичні наслідки якого втягнули Українську державу у вир Руїни.

По-перше, було зірвано процес становлення монархізму – єдиної форми політичного правління, яка за умов роз'єднаності еліти, відсутності в структурі її ментальності (не кажучи вже про інші стани і прошарки суспільства) домінанти національної ідеї, наявності міцних традицій охлократії та отаманства в козацькому стані, сталої смертельної загрози зовні могла б запобігти загостренню боротьби за владу (оскільки з авторитетом родини Хмельницьких не могла зрівнятися жодна інша з-поміж еліти) й сприяти консолідації суспільства. Усунувши від влади легітимного

спадкоємця, І. Виговський, образно кажучи, випустив із «пляшки» «злого духа» міжусобиць, оскільки чимало інших представників генеральної старшини й полковників вважали себе не менш гідними претендентами на володіння булавою й були готові поборотися за неї, спираючись на підтримку певних прошарків населення та допомогу зовні.

По-друге, на відміну од Б. Хмельницького, котрий всіляко сприяв зміцненню прерогатив гетьманської влади, І. Виговський обрав курс на розбудову нової форми правління – олігархічної республіки (як запевняв старшину на Корсунській раді, «без вашої військової ради жодних справ не буду робити»⁵), що вело до послаблення центральної влади, а відтак до посилення на місцях самовладдя старшин та охлократично-анархічних настроїв серед поспільства.

По-третє, прихід до влади І. Виговського означав докорінну зміну соціально-економічної політики уряду, оскільки він, як і старшинське угруповання, що його підтримувало (переважно вихідці з шляхти), був прихильником поновлення старої моделі соціально-економічних відносин, не розуміючи того, що вже перші кроки по цьому шляху спровокують вибух громадянської війни.

І справді, протягом перших півроку гетьманування І. Виговського внутрішньополітичне становище в країні катастрофічно погіршувалося. Насамперед це було пов'язано з різким загостренням соціальних суперечностей, які вже в листопаді вилилися в масовий рух запорожців і козацьких низів проти гетьмана і старшини. Цьому сприяли й заходи уряду: обмеження вільностей запорожців, повсюдне здирство, поширення оренд, спроби поновлення панського землеволодіння тощо. Так, намісник І. Виговського Тимофій на теренах Полтавського і Миргородського полків став забирати в міщан і козаків «маєтності», окремих із них страчував, а також «в усіх містах від себе було понаставляв панів»⁶. Водночас зростала політична опозиція владі гетьмана не лише з боку запорожців і частини козаків, невдоволених тим, що їх усунули від участі у виборах І. Виговського, а й старшин, які зберігали відданість Ю. Хмельницькому. На початку грудня

1657 р. козак І. Кравець повідомив російському посланцю, стряпчому Д. Рагозину, що козаки більше люблять Юрія і що «з ним заодно полковники, і сотники, і осавули, і козаки багаті, і хочуть в гетьмани Хмельниченка, і щонайбільше потерплять років три чи чотири, а тоді й оберуть Хмельниченка»⁷. Наприкінці 1657 р. з'явилися нові претенденти на булаву: полтавський полковник Мартин Пушкар та кошовий гетьман Яків Барабаш (обидва вони, до речі, не належали до «промосковського» угруповання старшини⁸), котрі намагалися використати для повалення влади І. Виговського соціальний рух.

За такої ситуації гетьман діяв украй невдало. Пішовши на послаблення гетьманської влади, не маючи серйозної опори серед козацтва й більшості старшини, він виявляв постійні вагання й надмірну обережність у підході до розв'язання питань, що вимагали негайних рішучих дій, і водночас брак політичної гнучкості й виваженості там, де вони були особливо необхідні. Вжиті заходи не пом'якшували обстановку, а ще більше її ускладнювали, внаслідок чого гетьман втрачав довіру і підтримку навіть серед своїх прихильників. Невипадково відомий польський дипломат Станіслав Казимір Беньовський, характеризуючи становище І. Виговського, повідомляв на початку 1658 р. до Варшави, що гетьман «в усіх у ненависті»⁹. Саме неспроможність самотужки розв'язати комплекс проблем, як на нашу думку, спонукала його шукати вихід в опорі на зовнішньополітичну силу, що обернулося великою трагедією як для України, так і для нього як політика.

Спочатку І. Виговський продовжував курс Б. Хмельницького, спрямований на реалізацію державної ідеї. Укладений у середині жовтня 1657 р. договір із Швецією передбачав визнання Карлом X незалежної України із включенням до її складу західного регіону по Віслу, а також територій Берестейського і Новгородського воєводств, що перебували в складі Великого князівства Литовського¹⁰. У листі до шведського короля наприкінці листопада дипломат Данило Колугер звертав його увагу на наміри козаків «розширити свої кордони до Пруссії...»¹¹. Під час переговорів із С.К. Бе-

ньовським було досягнуто домовленості про перемир'я, згідно з яким лінія розмежування між козацькою Україною і Польщею мала проходити по р. Горинь¹². Українські залоги зайняли Полонне, Старокостянтинів, Ізяслав, Острог, Гощу, Степань, Межириччя, Корець та Меджибіж¹³. Гетьман рішуче протестував проти захоплення литовськими жовнірами Пінського повіту¹⁴.

Державна еліта і далі успішно протидіяла намаганням російського уряду обмежити суверенні права уряду, передбачені договором 1654 р. На початку вересня старшини відмовилися обговорювати порушене російським послом, стольником Василем Кикініним питання про впровадження воєвод до українських міст¹⁵. Досить рішуче вони виступили проти «пунктів» Москви, спрямованих, очевидно, на обмеження чисельності козацького реєстру та надіслання воєвод до Ніжина, Переяслава й Білої Церкви¹⁶. На Корсунській раді було вирішено за вільності «стояти всім разом заодно, щоб нічого у них не відняти». А полковники І. Богун, М. Зеленський та ще один (невідомий) відверто висловили обурення діями Росії¹⁷.

Тим часом у зовнішній політиці з'являються нові тенденції, подальший розвиток яких міг призвести до відмови від головних засад державної ідеї та унеможливлення її реалізації. Так, І. Виговський, наштотувавшись на серйозну опозицію, замість того, щоб погасити в зародку «іскру громадянської війни»¹⁸, всупереч договору 1654 р. став схилити російський уряд до втручання у внутрішні справи України – намагався залучити його до розв'язання конфлікту й проведення «великої ради» для обрання гетьмана. Характерно, що до такої ж тактики вдався і його противник Я. Барабаш¹⁹. Цілком зрозуміло, що московський уряд не міг не використати чудову нагоду, граючи на внутрішньополітичних і соціальних суперечностях, зміцнити свою присутність в Україні, обмежити її суверенітет. Для досягнення мети обирається тактика виважених і обережних дій, спрямованих на подальший розкол еліти, загострення міжособної боротьби, влади гетьмана, формування «промосковської партії» серед різних прошарків населення, насамперед духів-

ництва, спекулюючи на спільності віри та захисті його інтересів.

Мало того, І. Виговський, аби домогтися дійовішої підтримки Москви в боротьбі проти Я. Барабаша та М. Пушкаря, став на шлях запобігливо-поспішних поступок, які істотно змінювали характер українсько-московських відносин і переводили їх із сфери конфедеративного зв'язку двох держав у сферу автономності України в складі Московської держави. Так, у лютому 1658 р. під час зустрічі на Корсунській раді з воєводою Богданом Хитровим він погодився на прибуття воєвод до Чернігова, Переяслава та Ніжина й передачу їм адміністративної влади, а також на включення до складу Росії Бихова і Чаусів. А після березневої старшинської ради направив до Москви посольство Григорія Лесницького з низкою прохань: вплинути на позицію М. Пушкаря; направити «доброго дворянина» на Запорожжя з грамотою, щоб «бунтівників і свавільників приборкати»; надіслати воєвод до «знатних міст»; прислати комісарів із військовими підрозділами для складання козацького реєстру та перепису міщан, млинів і оренд з метою налагодити збирання податків до московської скарбниці²⁰. Неважко здогадатися, що московський уряд обома руками вхопився за цю ініціативу, і вже в квітні було призначено воєвод до Білої Церкви, Корсуня, Ніжина, Полтави, Чернігова й Миргорода, а також видано наказ боярину Василю Шереметєву, котрий направлявся в Україну, як організувати складення козацького реєстру й перепис міщан і селян з їх повинностями, що мали місце до початку революції²¹. Отже, політична короткозорість гетьмана в стосунках із Московією дозволила останній навесні 1658 р. різко посилити своє втручання у внутрішні справи України, відіграти роль «троянського коня» в розколі еліти й суспільства в цілому.

Не можна залишити без уваги і зовнішньополітичну діяльність уряду І. Виговського, спрямовану на порозуміння з Річчю Посполитою. Аналіз джерел спростовує поширену в радянській історіографії тезу, нібито від самого приходу до влади він розпочав реалізацію задуманого раніше плану об'єднання з нею. Разом із тим не варто замовчувати існування в нього прополь-

ських симпатій. Вважаємо також, що слід віддати належне ролі у виробленні підвалин нового курсу щодо Польщі відомого високоосвіченого шляхтича Юрія Немирича, котрий ще за життя Б. Хмельницького (хтозна з яких причин) перейшов на бік України, але і далі підтримував дружні стосунки з польськими сановниками й виступив ініціатором залагодження відносин з Річчю Посполитою²². Постає запитання: на яких правових основах українська сторона мала намір домагатися порозуміння: на визнанні з боку польського уряду незалежної Української держави (цього вперто добивався Б. Хмельницький) чи, навпаки, на відмові від реалізації національної державної ідеї й поверненні (з певними правами автономії) до складу Польщі? Вивчення листування й змісту переговорів гетьмана з королем і сановниками дозволяє говорити про його готовність (принаймні на словах) наприкінці 1657 р. визнати своє «підданство» польській Короні, тобто повернутися до складу Речі Посполитої. Така поступливість виявилася настільки несподіваною для С. К. Бенювського, котрий вів з ним переговори, що він запідозрив гетьмана в нещирості й попередив про це Яна Казимира²³. Однак подальший перебіг переговорів розвіяв ці побоювання. Познанський воєвода Ян Лещинський, котрий непогано орієнтувався в політичних намірах І. Виговського, в лютому 1658 р. заспокоював коронного маршалка: все то байка, що «козаки хочуть собі бути Голландією чи Швейцарією»²⁴. Щоправда, на думку Я. Лещинського, Ю. Немирич намагався переконати гетьманське оточення в необхідності добиватися для козацької України статусу незалежної держави за зразком названих країн і вести переговори з Польщею не про підданство, а про союз²⁵. Звертає на себе увагу й новий аспект у взаєминах України з Кримським ханством. Укладений наприкінці лютого 1658 р. договір передбачав надання гетьману воєнної допомоги проти внутрішньополітичних противників, що відкривало перед Кримом можливості впливати на політику українського уряду²⁶. Карач-бей, котрий їздив для укладення угоди, розповідав: «...писар де з ним договір вчинив, що йому бути з кримським царем

у дружбі. І котрі черкаси хочуть поза ним, писаря, вибрати собі гетьманом Хмельницького сина і якщо деякі черкаси від цього, писаря, відокремляться, щоб над тими черкасами йому, писарю, промисл вчинити з кримським царем. А він де писар, хоче бути у підданстві у кримського царя, так само як Богдан Хмельницький». І. Виговський повідомив також «перекопському князеві», що московський цар присилає до міст воєвод, а він у них «під керівництвом бути не хоче, хоче тими черкаськими містами володіти сам, так само, як володів гетьман Богдан Хмельницький»²⁷.

Отже, зовнішньополітична діяльність І. Виговського з вересня 1657 р. по березень 1658 р. визначалася не стільки національними інтересами, скільки пошуками підтримки в боротьбі з внутрішньою опозицією. Дипломатичне маневрування здійснювалося настільки незграбно, що правлячі кола Росії, Речі Посполитої й Криму без особливих труднощів зрозуміли непевність політичного становища гетьмана й постаралися скористатися цим для зміцнення своєї присутності в Україні, підпорядкування її своїм геополітичним інтересам. Мав рацію С. К. Беньовський, коли наприкінці лютого писав королеві, що гетьман не знає куди повернути: і полякам цілковито не довіряє, і втратив надію на московську приязнь, а відчуваючи віроломство запорожців і городових козаків, тулиться під орду й оглядається на турків²⁸.

Тим часом соціальний рух охоплював все нові райони Лівобережної України і в березні переріс у громадянську війну. В ролі політичного керівника виступила Запорозька Січ, яка, вперше з 1648 р., перетворилася в серйозну політичну силу. Відтепер вона відіграє в розвитку революції далеко не завжди конструктивну державотворчу роль, оскільки, по-перше, часто очолює охлократично-анархічні виступи козацьких низів, по-друге, претендує на політичну гегемонію в житті козацької України й домагається державної автономії, по-третє, досить часто виступає слухняним знаряддям у руках іноземних володарів у їх боротьбі проти Української держави.

Дочекавшись підходу в другій половині квітня татар, гетьман у середині травня виступив проти голов-

ного оплоту повстанців – Полтави. На цей час створилася ситуація, що дозволяла мирним шляхом урегулювати конфлікт. Полтавський полковник відмежувався від дій «свавільників» — загону Івана Донця. Є свідчення самого гетьмана, що М. Пушкар із старшиною й козаками присилав до нього посланців з листами, «прохаючи про милосердя»²⁹. Однак І. Виговський горів жадобою помсти, тому відхилив також мирні пропозиції російського посла Петра Скуратова, заявивши: «Приборкаю його вогнем і мечем»³⁰. Військо гетьмана, безжалісно спустошуючи околиці Полтави, оточило місто. 4 червня М. Пушкарю надсилається ультиматум – визнати гетьманську владу і взяти участь у військовій кампанії проти Росії. Полковник засвідчив готовність скласти зброю, але за умови відіслання орди й відмови від нападу на Московську державу. Тоді І. Виговський пригрозив узяти місто штурмом і всіх його оборонців знищити.

У запеклому бою 10 червня в околицях Полтави повстанці зазнали поразки (полягло близько 15 тис. осіб). М. Пушкар був схоплений і за наказом гетьмана страчений. Є дані, що І. Виговський розпорядився розстріляти 7 тис. полонених, а інших віддав татарам. Увійшовши до міста, «полтавських де козаків велів всіх вирубати, а жінок і дітей і міщан і мужиків усіх віддав татарам». Останнім було дозволено пограбувати міста й села аж до Лубен і р. Сула, а їх мешканців узяти в ясир. Щоб довершити розгром опозиції, гетьман наказав стратити групу полковників і сотників. Цей лютий терор, за словами овруцького полковника, «в людях вчинив страх великий»³¹. Проте, і тут ми поділяємо міркування Ю. Мицика, розправа над М. Пушкарем та його прихильниками зовсім не означала розгрому опозиції, котра почала одержувати дедалі зростаючу підтримку з боку царського уряду³².

Після повернення до Чигирин І. Виговський очікував на результати переговорів посольства Павла Тетері (відправленого, очевидно, наприкінці травня — на початку червня з-під Полтави)³³ з С. К. Беньовським. Не може не викликати здивування надмірна поміркованість статей запропонованого ним проекту договору з Річчю Посполитою. Всупереч позиції Ю. Немирича,

його зміст засвідчував цілковиту відмову од програми створення незалежної соборної держави й повернення до ідеї вкрай обмеженої автономії в складі Польщі. Головні статті передбачали: визнання гетьманом і Військом Запорозьким на вічні часи підданства королю і Речі Посполитій; призначення гетьмана рішенням короля; збереження за Військом Запорозьким усіх «давніх вільностей і звичаїв» (чисельність Війська мала визначатися польським урядом); призначення в Брацлавському, Київському і Чернігівському воєводствах на сенаторські та інші посади лише православної шляхти; залишення православної релігії при давніх «правах і прерогативах» і повернення їй у Польщі й Литві захоплених уніатами церков, майна, єпископств, ігуменств, архімандритств; зрівняння в правах православних міщан з католицькими «у всіх прерогативах»; амністію підданам, котрі брали участь у визвольній боротьбі; повернення вигнанцям їхньої власності; відкриття академій (однієї в Києві, другої – у Литві) тощо. Навіть незброєним оком видно, що багатьма аспектами цей проект поступався навіть Зборівській угоді, не кажучи вже про українсько-російський договір 1654 р. Він практично знищував основи Української держави, вибореної в надзвичайно кровопролитній боротьбі. На середину липня він був схвалений польською стороною³⁴. Щоправда, в перебігу подальших переговорів І. Виговський намагався добитися розширення автономії. На початку вересня Я. Лещинський у листі до короля нарікав на гетьмана за те, що той знову вимагає статусу на зразок Литви, а також права набирати в Польщі німецьких вояків, якого і Литва не мала. На його думку, українці «хотіли б швидше бути незалежними союзниками, ніж з'єднаними з Річчю Посполитою в єдиний державний організм»³⁵.

Заключний етап українсько-польських переговорів у першій половині вересня неподалік Гадяча показав, по-перше, небажання значної частини старшини (з різних причин) йти на розрив договору з Росією, по-друге, прагнення прихильників угоди з Річчю Посполитою домогтися реалізації ідеї соборної України (у вигляді Великого князівства Руського) як її складової

частини. Наштовхнувшись на сильний спротив з боку групи старшин, а також розуміючи, що польське посольство не піде на такі великі поступки, І. Виговський серйозно завагався в доцільності укладення угоди. І лише під неприхованим тиском керівника союзного татарського війська Карач-бея (підтримкою якого, до речі, заручилися поляки), гетьман зрештою погодився піти назустріч пропозиціям С. К. Беньовського³⁶

16 вересня скликається козацька рада для вироблення умов угоди. Українці наполегливо домагалися створення удільного Руського князівства в складі Белзького, Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського, Руського й Чернігівського воєводств, Пінського й Мстиславського повітів Литовського князівства (тобто, по суті, в етнічних межах України), ліквідації унії та повернення православній церкві відібраних храмів, монастирів і володінь. Польська комісія погоджувалася визнати існування Руського князівства лише на терені Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств. Після тривалих дискусій рада зрештою прийняла польську пропозицію, й угода була укладена. Щодо свого правового оформлення, то вона характеризується відсутністю чіткої фіксації волевиявлення обох сторін (існує кілька автентичних примірників тексту трактату, які мають відмінності в змісті статей і на яких чомусь стоїть підпис тільки І. Виговського)³⁷

Отже, що передбачала угода? У політичному аспекті козацька Україна у вигляді Руського князівства (в тексті нічого не говориться про Велике Руське князівство) поверталася на правах чи то автономії, чи то федеративної частини до складу Речі Посполитої. Її очолював чомусь не князь, а гетьман, котрий виступав також київським воєводою і першим сенатором. Влада гетьмана була довічною, а після його смерті українські стани лише мали право обрати 4-х претендентів, з-поміж яких король призначав руського гетьмана. За польським зразком утворювалися органи влади, поновлювався дореволюційний адміністративно-територіальний поділ. В одному з примірників угоди зазначалося, що в Київському воєводстві сенаторські посади могла обіймати лише православна

шляхта, а в двох інших воєводствах – поперемінно православна й католицька; в іншому – в усіх трьох воєводствах це було привілеєм лише православної шляхти. Руське князівство цілковито позбавлялося такої важливої ознаки державного суверенітету, як право на відносини з іншими країнами. Збройні сили князівства мали складатися з 60 тис. козаків і 10 тис. найманців.

У соціально-економічному аспекті угода передбачала поновлення форм феодального землеволодіння, визиску селян і міщан, які існували до 1648 р., повернення до маєтків панів. Козакам підтверджувалися всі права і вільності. За клопотанням гетьмана, по 100 козаків із кожного полку могли одержати шляхетство. Самі ж козаки «як люди рицарські» звільнялися від сплати податків і виконання повинностей, одержували дозвіл на виробництво напоїв, підлягали лише гетьманській юрисдикції. Для карбування грошей із зображенням королівської особи дозволялося відкрити карбівню.

У релігійно-культурній царині статті угоди визнавали свободу релігійного віросповідання (православного чи католицького) й поновлювали права православної церкви на теренах українських земель (куди сягає «мова народу руського»). Щодо унії, то в одному примірникові угоди передбачалося її збереження, в іншому – вона підлягала ліквідації не лише в Україні, а й у Польщі та Литві. Дозволялося відкриття 2-х академій (з такими ж правами, як і краківська) та без обмежень – середніх шкіл і друкарень³⁸

Отже, укладена угода, по-перше, передбачала відмову еліти від такого важливого принципу державної ідеї, як соборність України, оскільки узаконювала розподіл українських земель на дві частини (одна складала власне Руське князівство, друга залишалася невід'ємною складовою частиною Польщі) й таким чином унеможлиблювала їх об'єднання в кордонах національної держави; по-друге, докорінним чином змінювала політичний устрій козацької України й зводила нанівець її державний суверенітет (уряд втрачав самостійність у проведенні внутрішньої політики й цілковито позбавлявся прав на зовнішньополітичну діяль-

ність, а поновлення польської форми адміністративно-територіального поділу вело до ліквідації витвореного у ході революції національного полково-сотенного устрою); по-третє, скасовувала нову модель соціально-економічних відносин і поновлювала велике та середнє феодальне землеволодіння, фільварково-панщинну систему господарства, кріпацькі відносини, дореволюційні форми соціального визиску трудящих, втрату останніми особистої свободи та прав власності на землю й сільськогосподарські угіддя (на чільне місце в соціально-політичному житті знову висувалося шляхетство); по-четверте, реалізація її умов вела до вибуху народного повстання, оскільки основна маса населення держави не примирилася б із втратою своїх завоювань у національно-політичній та соціально-економічній царинах.

У світлі висловлених міркувань вважаємо, що немає жодних підстав перебільшувати значення Гадяцької угоди як пам'ятки української й польської політичної думки. Її основні положення запізнилися щонайменше на 100 років. Можна було б говорити про їх прогресивне значення 1569 р. (під час укладення Люблінської унії), та й то за умови, коли б усі без винятку етнічноукраїнські землі об'єднувалися в межах Руського (Українського) князівства на чолі з українським князем, яке б нарівні (в політичному плані) та спільно з Польщею і Литвою створювало триєдину конфедеративну спілку. Тепер же, коли внаслідок національно-визвольної боротьби козацька Україна добилася незалежності від Речі Посполитої й зуміла в переговорах із Росією домогтися створення конфедеративного об'єднання двох держав, що передбачало збереження за нею статусу майже незалежної держави, Гадяцька угода була величезним політичним кроком назад. Вона означала відхід від державної ідеї, сформульованої Б. Хмельницьким, і повернення до ідеї автономізму 1648 р., перекреслюючи найголовніші національно-політичні й соціально-економічні завоювання першого періоду національної революції. Мав рацію І. Крип'якевич, коли стверджував, що польська сторона не погодилася на державну рівноправність України, дала лише автономію для Наддніпрян-

щини, усувала все те, що нагадувало б українську державність, а сама угода була новим виправленим виданням Зборівської угоди³⁹

Ще одне зауваження. Вже перші кроки польської сторони після укладення угоди засвідчили її небажання виконувати взяті на себе зобов'язання, прагнення відібрати зроблені куці поступки. Очевидно, вже наступного дня після її підписання І. Виговський змушений був погодитися на скорочення козацького реєстру в мирний час до 30 тис. осіб і негайне виведення українських підрозділів із межиріччя Случі та Горині⁴⁰.

Відіславши 18 вересня комісарів і своїх послів до Варшави, гетьман продовжив похід до московського кордону. Однак козаки й значна частина старшин виступали проти війни з Росією, через що він змушений був припинити наступ і розпустити армію. Цим політичним прорахунком негайно скористався московський воєначальник Григорій Ромодановський, котрий на початку листопада вступив із військом в Україну. Так розпочалася українсько-російська війна, що зумовила поглиблення розколу серед еліти й спровокувала новий спалах громадянської війни. Адже до Г. Ромодановського стали приєднуватися невдоволені політикою І. Виговського (причин для цього було чимало) козаки і старшини. За їх відчутної підтримки російські підрозділи окупували значну частину Лівобережжя. Після невдалої спроби заволодіти Києвом І. Виговський, зважаючи на рішення старшинської ради, змушений був спорядити посольства до київського воеводи та до Олексія Михайловича, засвідчуючи свою доброзичливість⁴¹

Діждавшись допомоги від Польщі (прибуло близько 5 тис. жовнірів на чолі з обозним коронним Андрієм Потоцьким) й одержавши повідомлення про наближення татарської орди, гетьман наприкінці грудня подався на Лівобережжя, щоб поновити свою владу. В другій половині січня 1659 р. під час переговорів з царським послом він рішуче відхилив пропозицію скликати генеральну раду для обрання гетьмана, заявивши, що «ліпше, мовляв, бути у підданстві чи в полоні в турка, а ніж у москалів»⁴² Після цього І. Виговський подався спочатку до Миргорода, а звідтіля

до Зінькова, широко вдаючись до репресій: дозволив татарам брати в ясир жителів міст і сіл, вороже налаштованих до нього; розпочав переселення на Правобережжя мешканців Полтавського і Миргородського полків⁴³. Ці дії посилювали ненависть населення до гетьмана й штовхали його в обійми царату, котрий дуже вміло використовував у своїх інтересах соціальну й політичну боротьбу в Україні. Ситуація в ній неухильно погіршувалася. Як слушно відзначає Т. Яковлева, «небажання поступитися своїми вигодами заради блага України, заради збереження козацької держави; непримиренність позицій різноманітних угруповань та окремих осіб – ще більше ускладнювали внутрішньополітичну ситуацію, провокували виступи «покозачених», створювали хаос і плутанину, робили неможливим хоча б короточасну стабілізацію, яка була необхідна для завершення процесу державного будівництва»⁴⁴. Стала окреслюватися вкрай негативна тенденція протистояння Лівобережної та Правобережної України, що в підсумку могло призвести до розколу держави.

Очевидно, в середині березня гетьман збирає старшинську раду, щоб обрати посольство на польський сейм для затвердження угоди. Рада висловила за розширення прав України в складі Речі Посполитої, що послужило підставою для вироблення «нових пунктів», які посольство мало привезти на сейм. Що вони передбачали? Торкнемося змісту головних положень українських вимог. Насамперед відзначимо прагнення поновити ідею соборності – до складу Руського князівства мали бути прилучені також Волинське, Руське і Подільське воєводства (за його межами залишалось лише Белзьке воєводство). На території Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств усі посади за призначенням канцелярії князівства могла обіймати лише православна шляхта, а у Волинському, Подільському й Руському воєводствах – поперемінно православна і католицька шляхта. Також передбачалося: скасування наданих без згоди гетьмана володінь і урядів; обмеження прав князів; встановлення козацького реєстру в 60 тис. осіб та надання їм права проживати на теренах Брацлавського,

Чернігівського й Київського воєводства; негайне скасування унії на території Речі Посполитої й повернення православної церкві відібраних у неї кафедр, ігуменств, монастирів, храмів, шпиталів та семінарій; заборона діяльності єзуїтів у Брацлавському, Київському й Чернігівському воєводствах.

Варта уваги зміна позиції І. Виговського в підході до ролі в житті України гетьманської влади. «Нові пункти» зафіксували його відмову од орієнтації на встановлення олігархічно-республіканської форми правління й перехід на позиції встановлення спадкоємного гетьманства. Наведемо повний текст цього пункту: «Щоб не доходило на Україні до заворушень і ускладнень на випадок, Боже борони, смерті його милості пана гетьмана, тому його милість пан гетьман просить, щоб без жодних виборів рідний брат його милості – його милість Данило Виговський, Боже борони його від швидкої смерті, де-факто успадкував Велике Гетьманство і Київське воєводство, а третій брат його милість Костянтин Виговський успадкував би пільне гетьманство (підкреслення наше – авт.), про що наполегливо просить його милість пан гетьман, щоб на Україні не доходило до вибуху заворушень»⁴⁵ З цими «новими пунктами» велике посольство (в складі кількох сотень осіб) на чолі з генеральним обозним Тимофієм Носачем рушило до Варшави.

Після ради І. Виговський відправив Г Гуляницького на чолі 4-х полків до Конотопа, а сам повернувся в Чигирин. Ми не виключаємо, що, не дуже вірячи в схвалення польським сеймом «нових пунктів» і передбачаючи можливість розриву відносин з Польщею, він послав посольство до Стамбула, повідомляючи султана про готовність прийняти підданство Порту⁴⁶

Як і слід було сподіватися, польський уряд, засліплений імперськими амбіціями, виявився неспроможним піти на серйозні політичні поступки Україні. «Нові пункти» були відхилені, а до гетьмана направлено посланця Перетяткевича з вимогою, аби той відмовився від своїх домагань. І. Виговський, довідавшись про позицію Варшави, зрозумів усю критичність свого становища (за словами Перетяткевича, промовив:

«...зі смертю приїхав і смерть мені привіз»). Хоча на скликаній на початку травня обмеженій старшинській раді він і спромігся переконати її учасників у необхідності поступитися, його авторитет настільки впав, що навіть батько, мати і брат Данило на знак протесту залишили його двір⁴⁷.

Мало того, польський сейм пішов на вилучення з тексту Гадяцької угоди кількох важливих для України положень. 22 травня уточнений текст угоди був ратифікований. Територія князівства Руського обмежувалася Брацлавським, Київським і Чернігівським воеводствами; чисельність козацького реєстру встановлювалася в 30 тис. осіб; унія залишалася. Православні могли обіймати посади лише в Київському воеводстві, а в Брацлавському й Чернігівському – поперемінно з католиками. Було вилучено застереження про небов'язковість для Війська Запорозького брати участь у можливій війні Речі Посполитої з Росією. Аби якимось згладити неприємне враження від змісту угоди, було зроблено подарунки старшині, що в атмосфері соціальної напруженості зіграло роль «троянського коня». Так, І. Виговський отримав Любомське і Барське староства, група старшин – маєтки, а понад 30 осіб було nobilitовано (надано шляхетство)⁴⁸. За таких обставин Гадяцька угода, за влучним висловом польського дослідника З. Вуйцика, залишилася «мертвим паперовим документом»⁴⁹.

Тим часом політична ситуація в Україні й далі загострювалася. На початку квітня московське військо, очолюване князем Олексієм Трубецьким, перейшло в наступ. Заручившись підтримкою наказного гетьмана Івана Безпалого та інших лівобережних старшин, О. Трубецькой 20 квітня вирушив до Конотопа й 30 квітня взяв місто в облогу. Козаки Г. Гуляницького та міщани мужньо захищалися й відбивали всі спроби захопити місто. У середині червня їм на допомогу виступив гетьман. Під Говтвою він розгромив полк Сілки й кілька московських підрозділів⁵⁰, а після підходу Кримської орди, очолюваної ханом, рушив до Конотопа. 7 липня біля Соснівки відбулися сутички авангарду українсько-кримської армії з російською. Щоб зупинити просування гетьмана, О. Трубецькой переки-

нув у район Соснівської переправи головні сили своєї армії (15 тис. вояків). 9 липня тут спалахнув жорсткий бій. І. Виговський, скориставшись тим, що росіяни не зміцнили другої переправи в районі болот, наказав захопити її й вийти в тил ворога. Цей маневр вдався блискуче. Атака українців і татар з боку Попівки стала цілковитою несподіванкою для московського командування. Росіяни «почали втікати» до Конотопа, зазнаючи від переслідувачів тяжких втрат («густо поле вклали трупом і рідко [хто] втік до таборів»). Загинула майже вся армія. Більшість полонених за наказом хана було страчено. Надвечір українці й татари з'явилися під Конотопом і розпочали наступ на табір О. Трубецького. Водночас Г. Гуляницький здійснив вдалу вилазку. Ворог розпочав відступ до переправи. У нічному бою українці прорвалися до його табору, однак закріпити успіх (через нестачу піхоти) не спромоглися. О. Трубецької організував переправу залишків війська й зумів відірватися від переслідувачів. До 20 липня він вивів їх у район Путивля⁵¹.

Здавалося, блискуча перемога зміцнить становище гетьмана, але цього не сталося. Обурена відмовою Польщі прийняти «нові пункти», більшість старшини не хотіла продовження війни з Московією й розпочала пошук шляхів до порозуміння з нею. Гостре невдоволення в мешканців Лівобережжя викликала політика репресій І. Виговського. За його наказом були спалені села між Гадячем і Лохвицею, а їх жителі перевезені на Правобережжя. Така ж доля спіткала міщан Ромнів, Костянтинова, Глинська та Лохвиці⁵². Зростання опозиції в армії й повернення хана до Криму примусили гетьмана зняти облогу Гадяча й повернутися до Чигирини. Відразу ж на Лівобережжі розпочався масовий рух проти його влади. Спалахнули повстання в Переяславському, Чернігівському, Ніжинському та інших полках. Повстанці розгромили урядові залоги, що склалися переважно з польських жовнірів, вбили Ю. Немирича, Сулименка та інших соратників І. Виговського. Ненависть до нього та до його політики спричинила стрімке посилення проросійських настроїв серед населення. До кінця вересня на вірність царю присягнула більшість лівобережних полковників. Так

було перекреслено політичні наслідки Конотопської перемоги. Скориставшись сприятливою ситуацією, О.Трубецької перейшов у контрнаступ і на початку жовтня увійшов до Переяслава⁵³

Той ж пори значно погіршується становище гетьмана в Правобережній Україні, де опозиційні сили гуртувалися навколо Ю.Хмельницького. За свідченням джерел, провідну роль у їх організації відіграли старшини Іван Богун, Іван Ковалевський, Петро Дорошенко та Іван Сірко. Побоюючись за своє життя, І. Виговський поспішно залишив Чигирин і подався під захист корогв А. Потоцького. На середину вересня в таборі Ю. Хмельницького під Германівкою вже налічувалося близько 10 тис. козаків. Щоб урятувати ситуацію, гетьман прибув до них і скликав тут 21 вересня «чорну» раду. За його дорученням Верещака та Сулима спробували ознайомити присутніх із змістом Гадяцької угоди. Але козаки не захотіли їх навіть вислухати до кінця й стали звинувачувати І. Виговського в нехтуванні інтересів України. Не дочекавшись завершення роботи ради, гетьман залишив її й повернувся до А. Потоцького. Після тривалих переговорів він змушений був зректися влади й віддати козакам клейноди. Близько 24 вересня неподалік Фастова «чорна» рада обрала Ю. Хмельницького гетьманом України⁵⁴

Отже, дворічне гетьманування І. Виговського відзначилося небаченим раніше загостренням соціально-політичної боротьби, яка переросла в громадянську війну й призвела до загибелі щонайменше 100 тис. осіб. Її спалах був зумовлений новим курсом гетьмана, що передбачав повернення до ідеї автономізму. Трагедія І. Виговського як державного діяча полягала не в тому, що йому бракувало політичних здібностей. По-перше, він не збагнув того факту, що на території козацької України вже утвердилася національна держава, яка за характером соціально-економічних відносин істотно відрізнялася від сусідніх країн. За словами І. Крип'якевича, гетьман знехтував здобутки «національної революції, що знайшли свій вияв у козацькому устрої, – він намагався змінити його і створити шляхетську Україну, – на зразок шляхетської

Польщі»⁵⁵ По-друге, І. Виговський не зумів побачити перспективи розвитку України як суверенної соборної держави й відмовився від національної державної ідеї. Так сталося, що на час приходу до влади він був більшим патріотом Речі Посполитої, ніж України. Показовим із цього погляду є його лист, написаний наприкінці 1659 р. до Яна Казимира. В ньому гетьман підкреслює готовність пролити останню краплину своєї крові за короля та «цілісність Вітчизни», а також спільно з польським військом «із своїми здібностями і вмінням воювати з Україною». Заохочуючи Яна Казимира до походу, екс-гетьман звертав його увагу на різке послаблення боєздатності української армії за останні роки: «Тепер не страшна козацька сила, бо протягом цих років у бурях домової війни сильно пошкоджена. Вигинули найбільші полки: Полтавський із сорока тисячами; Миргородський з тридцятьма тисячами; також Прилуцький та Іркліївський вщент знесені. Кропивою поросли міста й села, бо одні на полі бою полягли у скількох багатьох бойовиськах, а інші з жінками пішли в орду»⁵⁶ На жаль, І. Виговський мав рацію: таких старшин було чимало.

Перед новим гетьманом постали надзвичайно складні завдання: припинити громадянську війну, пом'якшити соціальну напруженість, покласти край як охлократичним звичкам «черні», так і олігархічній сваволі старшини, запобігти загрози територіального розпаду України на Лівобережжя, Правобережжя та Запорожжя, поліпшити функціонування центральних і місцевих органів влади, домогтися цілковитого суверенітету та об'єднання українських земель у межах держави. В жодному разі не можна було ігнорувати загрозові процеси анархізації суспільно-політичного життя й люмпенізації суспільства. Хоч як гірко, але доводиться визнати правдивість оцінки А. Потоцьким ситуації в Україні, яку він давав у листі до короля: там тепер самі себе поїдають, містечко проти містечка воює, син батька, батько сина грабує⁵⁷

Не простішою була й зовнішньополітична обстановка. На Лівобережжі стояли московські війська, що користувалися підтримкою значної частини населення, зокрема, козацтва й духівництва. За таких об-

ставин ведення воєнних дій проти Росії фактично означало продовження громадянської війни. Слід було шукати порозуміння з росіянами. З іншого боку, розрив угоди з Річчю Посполитою ставив Україну перед загрозою поновлення війни з нею та з Кримським ханством, в якій шансів на перемогу без допомоги зовні не існувало. Уряд Ю. Хмельницького прийняв загалом вірне рішення: діяти обережно, граючи на суперечностях між Московською державою та Річчю Посполитою. Старшина, як доповідав А. Потоцький королю, вважала за найдоцільніше «не бути ні під в[ашою] кор[олівською] м[илістю], а ні під царем; сподіваються вони цього досягнути, обманюючи і лякаючи в[ашу] кор[олівську] м[илість] царем, а царя в[ашою] кор[олівською] м[илістю]»⁵⁸

Насамперед Ю. Хмельницький вирішив укласти новий договір з російським урядом. На скликаній у Жердовій Долині раді виробляються його статті, спрямовані на поновлення конфедеративного союзу (як це випливало з договору 1654 р.). Вони передбачали: включення до складу козацької України північної Чернігівщини й частини півдня Білорусії; заборону перебування на її території московського війська і воевод (за винятком Києва); вільне обрання козаками гетьмана, єдиного на обидва боки Дніпра (щоб запобігти можливому розколу); право на зовнішньополітичну діяльність; відкриття шкіл; присягу царя та бояр на умовах договору тощо⁵⁹

Проте в ході переговорів О. Трубецької, спираючись на підтримку більшості старшин Лівобережжя й не гребуючи воєнним шантажем, відхилив цей проект угоди і домігся на зібраній 27 жовтня козацькій раді ухвалення нового Переяславського договору, що складався зі сфальсифікованих російським урядом умов договору 1654 р. (українська сторона на цей час загубила свій примірник) та додаткових статей. Його зміст істотно змінював характер українсько-російських взаємовідносин, оскільки переносив їх із царини конфедеративного союзу двох держав у царину перетворення України в автономну складову частину Росії. Україна позбавлялася права без дозволу царя переобирати гетьмана; на обох боках Дніпра мали перебу-

вати по одному судді, осавулу й писарю; гетьман втрачав право призначати і звільняти полковників, карати без суду смертю старшин, виступати в похід без царського дозволу; заборонялися відносини з іншими країнами; московські воеводи ставали із залогами в Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані; київська митрополія підпорядковувалася московському патріархові тощо⁶⁰

Зрозуміло, така позиція Московської держави на переговорах не могла не породити глибокого розчарування й водночас обурення серед козаків і частини старшин. За свідченням джерел, у роботі Переяславської ради не взяли участі аж семеро полковників Правобережжя (Іван Богун, Михайло Ханенко, Остап Гоголь та інші), за котрих «руку приклав» Ю. Хмельницький⁶¹. Звичайно, це не було простою випадковістю, а засвідчувало політичну позицію правобережної старшини – недовіру до Росії. Укладений договір був наслідком проросійської орієнтації лівобережної старшини й становив собою велику помилку гетьманського уряду, що призвела до розколу державної еліти за територіальною ознакою.

З метою пом'якшити негативні наслідки загострення суперечностей серед старшини, Чигиринська рада наприкінці листопада вирішила направити посольство до царя, щоб домогтися скасування несприятливих для України статей. Українці вимагали: вилучення воевод із міст, за винятком Києва та Переяслава; поновлення попередніх прерогатив гетьманської влади; дозволу на відносини з іншими країнами; права участі української делегації в переговорах Росії з Річчю Посполитою; скасування підпорядкованості київської митрополії московському патріархові тощо. Цю важливу місію було доручено полковникам П. Дорошенку та Андрію Одинцю. Однак їх поїздка до Москви закінчилася цілковитою невдачею. Російський уряд пішов лише на незначні поступки⁶².

Тим часом Ю. Хмельницький намагався зміцнити внутрішньо- і зовнішньополітичне становище держави. Його перші кроки на політичній ниві переконують в існуванні в нього програми щодо реалізації національної ідеї. В листі до С. К. Беньовського (початок

лютого 1660 р.) він підкреслював, що не має наміру шукати підтвердження свого гетьманства ні царськими грамотами, ні королівськими привілеями, оскільки «Війську Запорозькому звично, за своїм уподобанням й одного дня мати трьох гетьманів», звертав увагу на неприпустимість розподілу козацької України по Дніпру, оскільки «ми без того боку Дніпра не є Військом Запорозьким, а та сторона без нас», критикував позицію І. Виговського за те, що той водночас хотів бути «запорозьким гетьманом, київським воєводою та князем Руським»⁶³. Тому можна погодитись із думкою В. Гарасимчука, що в цьому листі юний гетьман чітко окреслив прагнення України до самостійності⁶⁴.

Вживалися заходи, щоб повернути до складу держави втрачені землі Поділля та Волині. Вже восени 1659 р. українські підрозділи перейшли в наступ і наприкінці листопада в бою під Хмільником розгромили А. Потоцького і І. Виговського. Було взято в облогу Бар і Меджибіж⁶⁵. Приймається рішення спорядити посольство до Борисова, щоб на переговорах Росії з Польщею домагатися захисту українських інтересів, зокрема, проходження кордону України по ріках Прип'ять і Горинь, відтак на Острог, Ізяслав, Гощу, Меджибіж, по р. Південний Буг і далі по лінії міст Бар, Зіньків, Студениця до р. Дністер; вільного сповідання православної віри на теренах Речі Посполитої; підпорядкування київському митрополиту львівського, володимирського, перемишльського і холмського єпископів; дозволу польським і литовським купцям торгувати в Україні⁶⁶.

З іншого боку, добре освічений і не позбавлений гострого розуму гетьман не мав відповідних здібностей політика і полководця; будучи безвільною, емоційно неврівноваженою людиною, він не користувався авторитетом серед старшин, не міг твердо тримати кермо влади, а тому швидко перетворився на іграшку в руках лідерів політичних угруповань, що вели затяту боротьбу між собою. Усвідомлюючи свої вади, Ю. Хмельницький уже в лютому 1660 р. став висловлюватися стосовно свого небажання обіймати посаду гетьмана⁶⁷. Справді, його слід було негайно замінити іншою, сильнішою особистістю, проте слабкість геть-

мана була вигідна багатьом з еліти. Заміни вчасно не зробили, що обернулося трагічними наслідками для держави.

Тим часом її становище ставало дедалі гіршим. У середині лютого 10 тис. польське військо на чолі з коронним гетьманом С. Потоцьким вдерлося на Брацлавщину, намагаючись захопити Могилів. Після невдалого штурму воно відступило й спробувало оволодіти Брацлавом, Ладжином та Уманню, але також безуспішно. Зазнавши великих втрат, С. Потоцький повернувся назад⁶⁸. Уклавши мирний договір із Швецією (перша половина травня) і заручившись підтримкою хана Мухамед-Гірея, польський уряд пішов на зрив переговорів з Московією й розпочав підготовку до наступу.

Київський воевода Василь Шереметев, призначений Московією командувати військами в Україні, скликав 17 липня нараду за участю гетьмана й старшини для обговорення питань воєнної кампанії. Було прийнято вкрай ризикований план дій: російському війську разом із лівобережними полками наказного гетьмана Тимофія Цицори виступити проти польської армії, а Ю. Хмельницькому з правобережними полками залишитися для боротьби з татарами, щоб не допустити їх об'єднання з поляками⁶⁹. Впадає в око територіальний принцип розподілу української армії, що засвідчувало, по-перше, існування протистояння між старшинами обох частин України і, по-друге, недовір'я московського командування до правобережного козацтва. Неприпустимо затягнувши час походу (аж до початку вересня), В. Шереметев на чолі 40 тис. війська виступив назустріч 70 тис. польсько-кримській армії⁷⁰, що зайняла позиції під Старокостянтиновом.

Рішучими діями польське командування 14 вересня оточило російсько-українські полки неподалік Любара, а після їх відходу до Чуднова заблокувало тут. Водночас Ю. Хмельницький на чолі 20 тис. війська діяв повільно й нерішуче, що можна пояснити схильністю значної частини старшини знайти порозуміння з Річчю Посполитою. Лише на початку жовтня українське військо прибуло до Слободищ, розташованих за 20 км на схід від Чуднова. Щоб не допустити об'єднання

Ю. Хмельницького і В. Шереметева, проти гетьмана 7 жовтня вирушив на чолі 24–29 тис. польсько-кримської армії талановитий полководець коронний маршалок Ежі Любомирський. Того ж дня пополудні розпочалася кровопролитна битва, що не принесла успіху жодній із сторін. Однак група старшин (Г Лесницький, Т. Носач, П. Тетеря та інші), всупереч настроям більшості козаків, домоглася від Ю. Хмельницького згоди на переговори з поляками. Чим вони завершилися, з'ясувати важко, але після них коронний маршалок із частиною армії повернувся під Чуднів, залишивши для облоги українців решту полків. Старшина вирішила чекати тут підрозділи В. Шереметева, хоча мала достатньо сил, щоб пробитися на допомогу воеводі, чого, до речі, вимагала частина козаків. Потрапивши в скрутну ситуацію, Ю. Хмельницький заявив про готовність скласти гетьманські повноваження за умови, що новим гетьманом не буде обрано І. Виговського⁷¹

Відчайдушна спроба російсько-українського війська 14 жовтня вирватися з оточення провалилася. Довідавшись про це, старшина зажадала від Ю. Хмельницького пришвидшення переговорів з поляками. 15 жовтня до С. Потоцького з'явилося українське посольство, а через день, після дискусій, було укладено Чуднівський договір. Характерно, що, ніби з огляду на можливе поновлення статей Гадяцької угоди, в ньому не було статті про утворення князівства Руського, що засвідчувало намагання польської сторони вилучити навіть згадку про можливість витворення Української держави⁷². За таких обставин становище В. Шереметева стало катастрофічним. 21 жовтня його табір залишила частина українських полків. Після тривалих переговорів він змушений був капітулювати, проте поляки порушили домовленості й дозволили татарам 4 листопада розгромити обеззброєне російське військо⁷³

Нова політична ситуація приховувала небезпеку чергового загострення соціально-політичної боротьби в козацькій Україні. По-перше, більшість лівобережного козацтва й старшини вважала себе ошуканою, а тому відразу виступила проти договору з Польщею. При

цьому вона відмовлялася визнавати владу Ю. Хмельницького й у боротьбі проти нього покладалася на допомогу Росії. По-друге, розташування на території Правобережжя на постій жовнірів, котрі розпочали грабувати населення, а також повернення до маєтків шляхти спричинили тут масове невдоволення політикою гетьманського уряду. За такого перебігу подій І. Виговський виношує плани виступити проти Польщі й домогтися створення Великого князівства Руського (наскільки об'єктивні тут свідчення джерел, судити важко; не виключено, що в экс-гетьмана розпочалася переоцінка поглядів на характер взаємовідносин козацької України та Речі Посполитої)⁷⁴. Тим часом Ю. Хмельницький знову заявляє про своє бажання покласти булаву⁷⁵. Але цього зовсім не хотіла Польща, вбачаючи в ньому найліпшого кандидата на посаду гетьмана⁷⁶. Зрештою С. К. Беньовський зумів переконати його (заякавши можливим приходом до влади особистого ворога з-поміж старшин) відмовитися від цього задуму. Корсунська рада 21 листопада знову обрала Ю. Хмельницького гетьманом. Водночас генеральним писарем було обрано П. Тетерю, а обозним – Т. Носача, котрі орієнтувалися на Польщу⁷⁷. Таким чином через них уряд Речі Посполитої отримав чудову нагоду контролювати дії Ю. Хмельницького.

Є дані, що відразу ж після ради гетьман спорядив посольство до Варшави домагатися підтвердження окремих умов Гадяцької угоди, а саме: повернення православним захоплених уніатами єпископств, церков та їхнього майна і володінь; виведення жовнірів, щоб не були тягарем для українців, «звиклих до всіляких вільностей» тощо⁷⁸. Було також вчинено спробу поновити владу гетьмана на Лівобережжі. Для цього Ю. Хмельницький направив туди 5 тис. козаків на чолі з наказним гетьманом П. Дорошенком. Тому вдалося наприкінці грудня 1660 – в січні 1661 рр. укріпитися в Зінькові, домогтися успіху в сутичках з підрозділами стольника і воеводи Петра Скуратова, а невдовзі й захопити Ромни. Звертає на себе увагу той факт, що наказний гетьман суворо заборонив союзникам татарам грабувати міста і села, брати ясир, внаслідок чого вони повернулися до ханства⁷⁹.

Однак наприкінці 1660 – на початку 1661 рр. стала загострюватися ситуація на Правобережжі: польські жовніри у своїх безчинствах переступили всі межі. Козаки і міщани Умані, Брацлава, Корсуня, Білої Церкви, Павлочі та інших міст навідріз відмовлялися їх утримувати. Посипалися скарги гетьманові, що поляки спустошують міста, «мучають людей, грабують і скарб, і різну худобу і відсилають до Польщі... За таких обставин у першій декаді лютого 1661 р. Ю. Хмельницький повертає П. Дорошенка на Правобережжя⁶⁰

Природно, що все це сприяє посиленню серед старшин настроїв добиватися від польського уряду зміцнення державної автономії України. Свідченням цього служить зміст розробленої старшинською радою на початку травня інструкції послам на Варшавський сейм. Вона вимагала рішуче добиватися гарантії свобод для православної віри, непорушності її прав, припинення релігійних утисків і зневаження священників; ліквідації унії та повернення уніатами захоплених церков, інакше «в цілому народ наш руський і Військо Запорізьке до вірності підданської і зичливих й[ого] к[оролівської] м[илості] послуг відповідно пунктів Гадяцьких пактів... прийти не зможе». Ставилася вимога гарантії свобод і вільностей «народові Руському», а також повернення конфіскованих маєтків шляхті, котра покозачилася. У Брацлавському, Київському й Чернігівському воеводствах усі уряди повинні були посідати лише православні шляхтичі, а в Руському, Волинському, Подільському, Белзькому і Холмському воеводствах – по черзі православна й католицька шляхта. Посли мали також домагатися збільшення чисельності козацького реєстру до 70 тис. осіб, права вільного проживання козакам у королівських і шляхетських маєтках на території Брацлавського, Київського й Чернігівського воеводств; їх підпорядкування владі лише гетьмана й старшини; права участі у виборах короля, а за військові заслуги – права отримувати нобілітацію. Гетьман і, очевидно, представники генеральної старшини повинні були одержувати на дідичних правах староства, полковники – маєтки, а сотники – млини. Звертає на себе увагу той факт,

що посла зобов'язувалися застерегти сейм, що в разі незатвердження ним умов Гадяцької угоди (за винятком положення про утворення Руського князівства) Військо Запорозьке не вважатиме для себе обов'язковим послух королю⁸¹

Зрозуміло, що польська еліта через свою ментальність не могла піти на такі великі поступки. Коли наприкінці червня на спільному засіданні сенату та ізби зачитали цю інструкцію, реакція присутніх, за словами очевидця, виявилася «досить гострою, так що на ню скреготіли зубами». Проте, дізнавшись про укладення договору між Росією і Швецією, сейм у середині липня затвердив Гадяцьку угоду та Чуднівський договір, відхиливши вимоги щодо ліквідації унії, права участі козаків у виборах короля⁸² і, ймовірно, всіх інших, про які йшлося вище.

Загострення громадянської війни мало для реалізації державної ідеї вочевидь негативні наслідки. У політичній свідомості еліти набуває розвитку, по-перше, небезпечна тенденція відмови від програми створення незалежної соборної України й висунення на чільне місце регіональних політичних інтересів і, по-друге, звичка при розв'язанні внутрішньополітичних проблем щораз більше покладатися на підтримку з боку урядів іноземних країн (залежно від орієнтації тих чи інших угруповань). Характерним з цього погляду було зроблене наказним гетьманом Якимом Сомком зауваження Ю. Хмельницькому (кінець жовтня 1661 р.), щодо того, що «про наше примирення (між Лівобережною й Правобережною Україною — авт.) нехай його царська величність з його королівською милістю умови і комісії [виробляють і] проведуть, а не ми...»⁸³ За таких обставин дедалі реальнішою стає загроза можливого розколу Української держави на два гетьманства, оскільки лівобережна старшина за підтримки Росії взяла курс на відокремлення від Правобережжя. Уже в квітні 1661 р. Я. Сомко зробив першу, щоправда, невдалу, спробу домогтися на скликаній неподалік Ніжина раді обрання себе гетьманом⁸⁴

Восени того ж року спритний демагог, вправний промовець і кар'єрист Іван Брюховецький домогся

проголошення себе на Січі запорозьким гетьманом⁸⁵ і активно включився в боротьбу за булаву. Особливою гостроти вона набула після чергової невдачі Ю. Хмельницького наприкінці 1661 р. поширити свою владу на Лівобережжя. Основними претендентами на лівобережне гетьманство виступали Я. Сомко, І. Брюховецький та ніжинський полковник Василь Золотаренко. Далеко не конструктивну роль у цих подіях відігравали представники вищого і середнього православного духовництва. Незважаючи на те, що більшість із них чинила спротив заходам Москви, спрямованим на підпорядкування київської митрополії московському патріархату, вищий клір в цілому виступав не носієм національної ідеї, а слухняним провідником російської політики в Україні. Враховуючи величезний вплив (насамперед у царині ідеології) духовництва на формування свідомості населення, неважко уявити всі негативні наслідки цього аспекту його діяльності.

Відбувалося також загострення соціальної боротьби, що підточувала підвалини держави. Джерела зафіксували величезні зловживання з боку старшини, внаслідок яких становище селянства й незаможних козаків помітно погіршувалося. Київський полковник Василь Дворецький визнавав, що Я. Сомко, В. Золотаренко та інші «дерли по містах і селах вбогих людей нестерпними податками»⁸⁶. Очевидно, не без підстав І. Сірко у листі до Я. Сомка (березень 1662 р.) дорікав йому та іншим старшинам за те, що вони бігають за шляхетством «чортівським ляцьким»⁸⁷. Нестримну жадобу старшини до наживи та її корумпованість, як уже нами відзначалося, суворо засуджував С. Величко. Соціальне невдоволення козацтва вміло використовувати у політичній боротьбі І. Брюховецький, котрий створював собі на Запорожжі авторитет рішучого борця за козацькі права й вільності, проти зловживань старшин. Принагідно зауважимо, що, на відміну від того ж Я. Сомка, котрий мав мужність протестувати проти бруталного втручання воевод у внутрішні справи України й плекав надії звільнитися від московської залежності («з холопства визволитися і жити за своїми звичаями»), запорозький гетьман виступав палким прихильником московської орієнтації,

часто висловлювався навіть за ліквідацію гетьманату і створення князівства на чолі з царевичем Федором⁸⁸

У квітні 1662 р. Я. Сомко на скликаній у Козельці старшинській раді добився проголошення себе «повним гетьманом», але побув ним лише місяць, оскільки російський уряд не визнав законності цього акту, підшуковуючи собі надійнішого васала⁸⁹. Тим часом з'являються нові аспекти в зовнішній політиці Московії щодо України. Так, намагаючись якомога швидше замиритися з Річчю Посполитою, російське посольство отримує повноваження вести переговори про встановлення кордону між двома державами по Двіні та Дніпру, залишаючи за Московською державою Полоцьк, Бихів, Київ і Запорожжя. У жовтні керівник посольства Опанас Ордин-Нащокін одержав інструкцію в разі відмови польських комісарів ділити Україну й загрози об'єднання сил Речі Посполитої з Кримським ханством «говорити з клятвою, що їм й інша сторона буде віддана в посольстві, як буде з'їзд у государевих великих послів з королівськими комісарами»⁹⁰

Вміло граючи на соціальних суперечностях у козацькій Україні, Москва вирішила дозволити скликати «чорну» раду для обрання гетьмана на Лівобережжі. Для її організації було відправлено князя Данила Великого Гагіна із 7–8 тис. ратних людей. Рада відбулася 27–28 червня під Ніжином. Основна боротьба розгорнулася між І. Брюховецьким та Я. Сомком. Більшість козацтва, виступивши проти старшини, обрала гетьманом І. Брюховецького. Його суперників було ув'язнено, а згодом страчено⁹¹. Цими подіями завершилася громадянська війна. Її наслідки виявилися трагічними: по-перше, вона породила проблему територіальної цілісності держави; по-друге, створювався прецедент для перманентної політичної боротьби й підготовлялися сприятливі умови для реалізації планів Росії та Речі Посполитої щодо поділу між собою козацької України.

Кілька слів про розвиток соціально-політичних подій на Правобережжі. Тут швидко зростало невдоволення реанімацією польсько-шляхетських порядків, свавіллям жовнірів, нехтуванням Варшавою умов Га-

дяцької угоди. З огляду на це наприкінці 1661 – на початку 1662 рр. Ю. Хмельницький розпорядився усунути з маєтків державців, старост і підстарост. Проте в лютому 1662 р. сейм скасував отримані раніше права козаків на шляхетські володіння й повернув їх шляхті. У середині квітня гетьман змушений був на вимогу короля дозволити урядовцям і панству повертатися до маєтків⁹². Непевність його становища, наміри зректися булави сприяли розвитку погано прихованої боротьби за владу. В числі найреальніших претендентів був також І. Виговський, котрий, як стало відомо польським властям, виношував плани перетворення козацької України в удільну державу під протекторатом Туреччини⁹³. Завваживши зміну в позиціях цього досвідченого політика, польський уряд всіляко прагнув перешкодити реалізації його намірів.

Зазнавши влітку 1662 р. серйозної поразки під час нового походу в Лівобережну Україну, Ю. Хмельницький остаточно вирішує скласти повноваження гетьмана. Серед претендентів на булаву виступали досвідчені полковники Г. Гуляницький, М. Ханенко та П. Дорошенко. В першій половині січня 1663 р. на скликаній у Чигирині козацькій раді основна боротьба розгорілася між Г. Гуляницьким і П. Тетерею. Завдяки підтримці татар (зокрема Батирші-мурзи), переміг П. Тетеря. Сприяв вибору також підкуп ним частини старшини. Було вирішено направити посольства до «солтана», молдавського господаря, наказного гетьмана на Лівобережжі та на Запорозьку Січ⁹⁴.

Щоб зняти соціальну напругу, новий гетьман наприкінці січня спорядив до Варшави посольство із завданням домагатися збереження «усіх вільностей» Війська Запорозького, зокрема, права козакам проживати в шляхетських і церковних володіннях; повернення захоплених уніатами церков і монастирів православним, припинення знущань над православним духовництвом; права на відносини з Молдавією і Валахією; визнання укладеної раніше угоди з Кримським ханством; звільнення з ув'язнення І. Богуна тощо. Головні з цих вимог не були враховані⁹⁵. Ми поділяємо міркування Я. Дашкевича, що немає підстав характеризувати П. Тетеря як польського прислужника, ос-

кільки на першому плані в нього стояло завдання домогтися поновлення соборності козацької держави⁹⁶. Перші його кроки спрямовувалися на консолідацію старшини, порозуміння з Я. Сомком, зміцнення прерогатив гетьманської влади. Разом із тим серед населення поширювалися антигетьманські настрої. У травні спалахнуло велике повстання проти реанімації шляхетського землеволодіння й дореволюційних порядків у Паволочі та його околицях, на чолі з колишнім полковником Іваном Попенком, придушення якого не призвело до очікуваної П. Тетерею стабілізації на Правобережжі⁹⁷, тому гетьман намагався вживати й інших заходів. Так, у листі до короля він підкреслював, що «чернь» рада кинутися в «московське рабство, щоб лише не мати панів», і переконував Яна Казимира в доцільності передачі староств, де проживали козаки, за певну платню у відання козацької адміністрації⁹⁸.

Правобережний гетьман підтримав наміри польського уряду розпочати військові дії проти Росії, сподіваючись за допомогою Польщі поширити свою владу на Лівобережжя. У жовтні 22 тис. польське військо прибуло до козацької України. Як засвідчують джерела, значна частина козаків під різними приводами не захотіла взяти участь у поході. Через певні обставини відмовилися також Київський, Чигиринський, Канівський та Брацлавський полки. Тому лише 15 тис. українців прилучилося до короля. На початку листопада поляки розпочали переправу через Дніпро⁹⁹. Ян Казимір з основними силами пішов на північ, а на південний схід відіслав полки на чолі з Яном Собеським, кілька українських полків під проводом І. Богуна та частину татар. До кінця грудня друге угруповання захопило понад 50 міст, а 12 «непокірних» зруйнувало¹⁰⁰.

У другій половині листопада королівські підрозділи зайняли Остер, Козелець, Кобижчу та інші міста. Після майже місячного перебування в Острі наприкінці грудня Ян Казимір вирушив на з'єднання з литовським військом спочатку під Новгород-Сіверський, а згодом до Севська. Мужній опір жовнірам вчинили мешканці Салтикової Дівиці й Мени. Три дні захищався Короп. 23 січня 1664 р. авангард польського війська з'явився

під Глуховом, залогу якого очолював В. Дворецький. Розпочалася двотижнева оборона міста. Велику допомогу його захисникам надавав І. Богун, котрий повідомляв про плани польського командування. Втративши близько 4 тис. вояків, 8 лютого король зняв облогу Глухова й вирушив до Севська, де 17 лютого об'єднався з литовцями¹⁰¹. Звідси польсько-литовське військо попрямувало до Новгород-Сіверська, де 27 лютого зайняло вихідні позиції. Того ж дня королю стала відома антипольська діяльність І. Богуня. Ймовірно видається версія, згідно з якою при спробі заарештувати його на раді він вчинив опір і був забитий¹⁰². На початку березня в околицях міста спалахнули бої з підрозділами московського війська Григорія Ромодановського та українськими полками І. Брюховецького. Переконавшись у неможливості домогтися перемоги, Ян Казимір відмовився від подальшого наступу й вирішив повернутися до Варшави. Частина підрозділів він послав у Правобережну Україну, де розпочалося повстання проти гетьмана і поляків¹⁰³.

Однак повернімося до подій на Правобережжі. Є підстави припускати, що восени 1663 р. група старшин розпочала підготовку до виступу проти П. Тетері, а відтак, очевидно, й проти Польщі. Гадаємо, що до її керівного ядра входили І. Богун, І. Виговський, І. Сірко, Ю. Хмельницький. Підтримував їх київський митрополит Йосип Тукальський. Оскільки королю стало відомо про «визрівання бунту», 7 січня 1664 р. він видав універсал про створення під проводом полковника Себастьяна Маховського комісії для розслідування справи. На початку лютого заарештовують Ю. Хмельницького¹⁰⁴. У другій половині лютого розпочалося повстання в районі Торговиці під проводом Сулимки, Семена Височана та інших ватажків. Воно стало поширюватися на інші райони. Загони повстанців захопили Лисянку й узяли в облогу Білу Церкву. 12 березня підрозділи С. Маховського та П. Тетері розгромили їх, а згодом оволоділи Лисянкою. Полонені засвідчували бажання мати гетьманом І. Виговського. Скориставшись цим, П. Тетеря, щоб усунути серйозного конкурента, наказав заарештувати

колишнього гетьмана. 26 березня за вироком суду він був розстріляний під Вільховцем¹⁰⁵

Невдовзі повстання охопило майже всю Брацлавщину, чому сприяв похід сюди загону запорожців на чолі з І. Сірком. Значними силами повстанців керували Василь Варениця та Мельник, котрі наприкінці квітня спробували оволодіти Баром. На їхній бік перейшов брацлавський полковник О. Гоголь. Повстанці оволоділи також Уманню, Вінницею, Меджибожем, Могилевом, Рашковом та іншими великими містами Подільського краю. І. Сірко вирішив зайняти гетьманську столицю – Чигирин — і пішов на з'єднання з загонами запорожців наказного кошового С. Турівця та російських вояків Григорія Касогова (Косагова)¹⁰⁶. Проте наприкінці березня на Правобережжі з'явилося 15 тис. польське військо, очолюване київським воєводою Стефаном Чарнецьким. Він негайно перейшов у наступ й обложив у другій половині квітня І. Сірка та Г. Касогова в Бужині. Лише після розгрому двома українськими полками, направленими на Правобережжя І. Брюховецьким, корогв П'ясочинського біля Суботова 23 квітня С. Чарнецький відійшов до Чигирина, а І. Сірко та Г. Касогов подалися до Сміли¹⁰⁷

Дочекавшись підходу орди Селім-Гірея та Ширинбея, С. Чарнецький вирушив до Сміли й узяв її в облогу. Розпочалися бої. Тим часом І. Брюховецький під Сокирною переправив свої основні сили (близько 10 тис. воїнів) на Правобережжя й активізував дії. Його першим серйозним успіхом стало захоплення Черкас. Одержавши відомості про появу лівобережних козаків, київський воєвода на початку червня відійшов до Городища¹⁰⁸. Проте І. Брюховецький діє невдало під Чигирином і з великими труднощами пробивається до Канева. Сюди ж підступає польсько-татарське військо. Відбуваються жорстокі бої. Зазнавши в них великих втрат, С. Чарнецький після того, як його залишили татари, знімає облогу Канева й відводить свої сили до Стеблева¹⁰⁹. Лівобережний гетьман не скористався сприятливою ситуацією для контрнаступу, тож київський воєвода мав час зміцнити залоги в Паволочі, Білій Церкві, Корсуні, Чигирині, Ставищах. Водночас він вдався до політики масових репресій (вирі-

залися непокірні міста й села); були ув'язнені Й. Тукальський та Г. Гуляницький¹¹⁰.

Розправи жовнірів спричинили нове піднесення національно-визвольної боротьби. У першій декаді червня полковник С. Височан зайняв Капустяну Долину, полковники Пилип Стріла та Матвій Шульга – Лисянку, в околицях якої наприкінці місяця знову розгорілися бої. Міщани Стеблева спробували заручитися допомогою І. Брюховецького, але про це довідалися татари. Вони раптово увірвалися до міста, забрали в неволю чоловіків і жінок, а дітей і старих людей знищили («немовлята копитами кінськими стерті»). Місто було вщент зруйноване¹¹¹.

Ще наприкінці квітня спалахнуло полум'я боротьби на Поліссі, де повстанців очолив овруцький полковник Василь Децик. Лише в другій половині червня полякам вдалося завдати йому поразки¹¹². На початку липня повстали мешканці Ставищ, котрі знищили ворожу залогоу. С. Чарнецький вирішив будь-що захопити місто і 7 липня зосередив під його стінами основні сили армії. Розпочалася героїчна оборона Ставищ, яка тривала аж до початку жовтня. Лише через гостру нестачу продовольства й боеприпасів та епідемії козаки і міщани погодилися скласти зброю. Під час боїв з непокірним містом поляки втратили кілька тисяч вояків¹¹³.

Відмовившись від наступальних дій, І. Брюховецький направив 30 червня до Умані підрозділи на чолі з І. Сірком та Г. Касоговим. Вони розгромили чамбули татар у Капустяній Долині та під Уманню. Однак з невідомих причин (найімовірніше, через боротьбу за владу) І. Сірко та О. Гоголь не порозумілися, й кошовий з 2,5 тис. запорожців і 300 калмиками залишив Брацлавщину й вирушив по здобич до улусів білгородських і ногайських татар. Повертаючись назад, він зіткнувся наприкінці липня з 3–4 тис. жовнірів і татар Вацлава Лещинського, С. Маховського та Каммехмета-мурзи. У бою в Сараджинському лісі неподалік Чечельника українці та калмики були розбиті. До полону потрапили брат і син І. Сірка, а сам він дивом зумів прорватися до Торговиці¹¹⁴. З другої половини липня знову розгортає свою діяльність на Поліссі

В. Децик, котрому довелося вести боротьбу з племінником київського воєводи¹¹⁵

Із підходом з Криму нових чамбулів татар С. Чарнецький вдався до тактики проведення диверсійних актів на Лівобережжі, які остаточно позбавили І. Брюховецького ініціативи. Не одержуючи підтримки, населення Брацлавщини знекровлювалося в боротьбі, внаслідок чого восени 1664 р. повстання переживає глибоку кризу. На початку вересня на бік поляків разом із полком перейшов О. Гоголь. Здалися Ладизжин, Немирів, Бершадь і Тростянець. Погіршилося становище В. Варениці в Кальнику. Після капітуляції Ставищ склали зброю захисники Боярки, Манківки, Іванька, Шавулихи, Романівки, Торговиці. На зламі жовтня-листопада полки С. Чарнецького розпочали облогу Лисянки. Оскільки залога вчинила запеклий опір, у першій декаді грудня київський воєвода відступив. Не спромоглися поляки захопити також Медвин. До кінця року чинили опір загони повстанців на Поліссі¹¹⁶

Отже, внаслідок бездарності І. Брюховецького повстання в Правобережній Україні в основному було придушене. Населення Брацлавщини й Київщини зазнало величезних втрат. За підрахунками польського дослідника В. Маєвського, загинуло й було взято татарами в неволю щонайменше 70–120 тис. осіб. Є визнання самого С. Чарнецького, зроблене в листі від 23 серпня: «Сміливо напишу, що 100 000 вже тут загинуло цього хлопства у цьому році»¹¹⁷

Але на початку 1665 р. здійснюється нова хвиля національно-визвольної боротьби. Одними з перших повстали мешканці непокірного Ставища. Спроба С. Маховського приборкати бунтівливих ставищан успіху не мала. Незабаром сюди прибув С. Чарнецький і раптовим ударом захопив місто. Було наказано всіх мешканців вирізати, а Ставище спалити до останку¹¹⁸. В лютому активізував дії полковник Іван Сербин, котрий укріпився в Умані; на терені Полісся знову з'явився В. Децик, який розгромив корогви Павлюковського. Наприкінці лютого – в березні на Брацлавщині успішно діяли загони повстанців, очолювані полковниками О. Гоголем, Василем Дрозденком, Іва-

ном Кияшком та Овдієнком. Їм вдалося захопити голвні міста-фортеці Східного Поділля¹¹⁹

Польські підрозділи, втративши талановитого полководця (С. Чарнецький помер у середині лютого), виявилися неспроможними опанувати ситуацію. 30 березня було дощенту розгромлено жовнірів під Торговицею. Польські корогви зазнали поразки під Гумельцями, Вільшанкою та Лисянкою. 13 квітня послані лівобережним гетьманом полковники Григорій Гамалія та Протасєв зайняли Корсунь. Наступного дня В. Дрозденко розгромив у Брацлаві вірні П. Тетері козацькі сотні, внаслідок чого вся територія Брацлавщини перейшла під контроль повстанців. Запеклі бої, під час яких загинув І. Сербин, відбувалися в околицях Умані¹²⁰. Наприкінці травня під Білою Церквою українці завдали поразки корогвам Станіслава Яблоновського. 9 червня сюди виступив з основними силами І. Брюховецький. Проте його спроби оволодіти містом зазнали невдачі і він, довідавшись про наближення орди, 24 червня відступив. Тим часом П. Тетеря, прихопивши військовий скарб, клейноди, архів і корогви, втік до Польщі. Правобережна Україна залишилася без гетьмана¹²¹

Аналіз визвольної боротьби протягом першої половини 1664–1665 рр. дає підстави стверджувати, що її сильні сторони полягали в масовому характері, самовідданості й героїзмі повстанців, прагненні домогтися єдності козацької України. Разом із тим існувало чимало негативного: згасання державної ідеї; неспроможність створити керівний центр та єдину армію; відмова від участі у боротьбі значної частини заможного козацтва й старшини; міжусобиці та охлократія. Не без підстав в одному із своїх листів восени 1664 р. подільський полковник О. Гоголь нарікав, що кожен козак був полковником, а сотник – гетьманом¹²². Можна погодитися з думкою визначного дослідника історії України Д. Дорошенка, що навесні 1665 р. Правобережна Україна перебувала в «стані загальної анархії»¹²³. Стає традиційним втручання Запорожжя в політичне життя козацької України. Влітку 1664 р. І. Брюховецький скаржився цареві, що «отаман при- власнює собі владу рівну гетьманській...»¹²⁴

І все ж, незважаючи на глибокі суспільно-політичні суперечності в середовищі еліти з її орієнтацією на різні зовнішні сили та постійне втручання останніх у внутрішнє життя України, обидва її регіони зв'язували в єдиний державний організм політичні, етнокультурні, конфесійні та економічні фактори. У свідомості населення ще жили спогади про славні діяння великого гетьмана Богдана¹²⁵. Не була також цілковито втрачена перспектива об'єднання козацької України. Яскравим представником національно-патріотичних сил, провідником ідеї сильної й соборної України виступив обраний у серпні 1665 р. гетьманом П. Дорошенко. Його діяльність розпочиналася в дуже несприятливій внутрішній і зовнішній обстановці. Окрім того, що держава була практично розчленована на три частини (Лівобережне й Правобережне гетьманства, Запорожжя), вона ще була надзвичайно спустошеною. За нашими дуже приблизними підрахунками, на середину 60-х рр. Правобережна Україна втратила щонайменше 65–70% свого населення.

Геополітична ситуація була також сприятливою для поділу Української держави між Росією й Річчю Посполитою. Московський уряд під впливом О. Ордін-Нащокіна, котрий, перебільшуючи загрозу для Росії з боку Швеції, водночас переоцінював потенційні можливості Польщі та міцність її союзу з Кримом, погодився з планом встановлення кордону по Дніпру, про що офіційно було оголошено в липні 1664 р. польським послом¹²⁶. З огляду на це він відмовився надати суттєву допомогу повстанцям Правобережжя й повів курс на зміцнення свого впливу на Лівобережжі, всіляко намагаючись при цьому обмежити його політичну автономію. І. Брюховецькому, котрий прибув до Москви восени 1665 р., було нав'язано укладення нового договору – «Московських статей». Вони передбачали перебування воєвод із залогами майже в усіх великих містах; до їх рук передавалося збирання податків; вибори гетьмана могли відбуватися лише за присутності царського представника; гетьманський уряд позбавлявся прав на зовнішньополітичну діяльність тощо. За ці поступки лівобережний гетьман отримав титул боярина, великі маєтки й право одружитися

з донькою князя Дмитра Долгорукого. Старшини, його однодумці, здобули дворянство та маєтки¹²⁷. На початку 1666 р. призначаються воєводи до Стародуба, Сосниці, Остра, Глухова, Батурина, Лубен, Миргорода і Прилук. Розпочався інтенсивний процес інкорпорації Лівобережжя. У березні І. Брюховецький одержав наказ «без затримки» передати воєводам міські ключі, гармати та запаси продовольства. Розпочалися перепис населення й збирання податків до московської скарбниці¹²⁸.

Тим часом П. Дорошенко, зміцнивши до кінця 1665 р. владу на Правобережжі (спротив опозиції було зламано), стає на шлях обмеження впливу Польщі (відкрито не пориваючи з нею). Так, він відмовився впустити її залоги до Брацлава, Корсуня й Могилева, зажадав, щоб жовніри залишили Білу Церкву. У лютому 1666 р. старшинська рада схвалила рішення, «щоб в їх містах польських людей ніде не було, а які нині є, і тих би геть відіслати». Навесні П. Дорошенко направив посольство до короля з низкою вимог: ліквідації унії; поновлення й захисту прав православної церкви; надання в сенаті місць представникам вищого духовництва; дозволу проживати козакам окремими хуторами в шляхетських маєтках; визнання законності гетьманської влади; відкриття українських шкіл і семінарій у Києві тощо. Як і слід було чекати, головні з цих вимог король відхилив¹²⁹. Заручившись підтримкою нового хана Аділь-Гірея, влітку гетьман став добиватися від польського уряду відмови од збирання податків на терені Брацлавщини¹³⁰. На жаль, йому не вдалося порозумітися з подільським полковником Костянтином, котрий на чолі 5 тис. козаків перейшов у Лівобережну Україну. І далі залишалися гострими взаємини із Запорожжям¹³¹.

Внаслідок соціально-економічної політики І. Брюховецького, зловживань з боку російських воєвод, перепису ними населення загострилася обстановка на Лівобережжі. Наприкінці липня тут спалахнуло велике повстання проти влади гетьмана та російських воєвод, під час якого було вбито полковника Данила Єрмоленка та інших старшин. Повстанці попросили допомоги в П. Дорошенка, і той негайно направив

туди підрозділи «серденят» (найманих вояків), а сам виступив до Сокирної. На початку серпня правобережний гетьман звернувся до мешканців Лівобережної України з універсалом, в якому, схваливши дії переяславців, закликав їх підтримати повстанців, щоб об'єднатися і щоб між ними «більше кровопролиття не було». Листа було надіслано також до канівського полковника Якова Лизогуба з розпорядженням підтримати переяславців, щоб усі були у «возз'єднаній братській любові одного стада овечки». Проте І. Брюховецький діяв рішуче, й повстання досить швидко було придушене¹³²

П. Дорошенко чимраз глибше починає усвідомлювати, що, по-перше, гасло об'єднання України під верховенством польської Корони не користується підтримкою більшості населення, а по-друге, Річ Посполита не поспішає надавати дійову допомогу в справі поширення його влади на Лівобережжя. Є дані, що він одержав правдиву інформацію про хід московсько-польських переговорів в Андрусові й зрозумів: обидві держави домовляться про розподіл України. Уже влітку 1666 р. правобережний гетьман попросив допомоги в хана проти Польщі, бо «запорозьких чигиринців з товаришами великий государ уступив польському королю, а Переяслав великий государ забрав собі»¹³³. Чи не тому П. Дорошенко став шукати шляхи до зближення з Портою? У джерелах знаходимо повідомлення, що в Чигирині було доброзичливо прийнято посольство від султана, яке запропонувало прийняти підданство Порти, обіцяючи перетворити «Малоросійський край» в удільну державу на таких умовах, якими користувалося Кримське ханство, а також у разі необхідності надіслати на допомогу козакам татар¹³⁴. За допомогою останніх гетьман спробував у жовтні підпорядкувати собі Лівобережжя, але зазнав невдачі¹³⁵.

Водночас було вжито заходів, аби змусити польські залоги залишити міста Брацлавщини. Гетьман вирішив також не допустити розташування тут 6 тис. війська С. Маховського, жовніри якого почали спустошувати міста й містечка. 19 грудня в бою під Браїловом за допомогою татар він доценту розгромив

противника, після чого повернувся до Чигирина й розпочав облогу польського підрозділу, що засів у замку¹³⁶. Ці кроки засвідчили остаточний розрив П. Дорошенка з Польщею.

На початку 1667 р. істотно змінюється міжнародне становище України. Наприкінці січня укладається московсько-польський Андрусівський договір, який передбачав встановлення на 13,5 років перемир'я, закріплення за Росією Сіверщини й Лівобережної України та на 2 роки Києва, а за Річчю Посполитою – земель Білорусії та Правобережної України. Запорожжя потрапляло в спільне володіння обох держав. Отже, договір відображав компроміс між двома монархіями, що стався за рахунок розподілу Української держави, і мав надзвичайно трагічні наслідки для історичної долі українського народу. Ситуація, що склалася, створювала незборимі труднощі на шляху консолідації українських земель у межах національної держави. На тривалий час, як засвідчили подальші події, загальмувався й деформувався процес розвитку нації, її політичної свідомості, мови, культури тощо. На наш погляд, укладення договору ознаменувало завершення другого періоду національної революції, який характеризувався різким загостренням соціально-політичної боротьби, що вилася в громадянську війну й призвела до розподілу козацької України на два гетьманства. Настав третій, останній період революції, основний зміст якого становила відчайдушна боротьба уряду П. Дорошенка за єдність держави та зміцнення її суверенітету.

Передовсім П. Дорошенко вживає заходів для укріплення Правобережного гетьманства. В лютому його підрозділи оволоділи Корсунем. На бік гетьмана перейшли поселення в околицях Білої Церкви (основного опорного пункту поляків, де перебувала двотисячна залога), після чого він розпочав її облогу. Рішуча боротьба з розбоями дозволила дати лад у ряді районів¹³⁷. Дізнавшись про укладення Андрусівського договору, гетьман 11 березня звернувся з універсалом до козаків України, повідомлячи про домовленість Росії й Речі Посполитої, а також про загрозу наступу польського війська. Оскільки, за його

словами, йшлося «про нашу шкуру», він закликав козаків, селян і міщан готувати зброю, боєприпаси та продовольство, щоб за його наказом змогли виступити в похід¹³⁸. Переконавшись у підтримці паволоцького полковника, гетьман направив йому на допомогу полковника Левка Переяславця, щоб спільними силами Поліські краї «в зичливості до них утверджував»¹³⁹.

Чимало зусиль П. Дорошенко докладав для досягнення взаєморозуміння із Запорожжям, щоб домогтися консолідації національно-патріотичних сил. Наприкінці квітня він направив на Січ посла, пропонуючи бути заодно і не завдавати шкоди його союзникам – татарам. Рада виявила існування розколу серед козаків: одна група виступила на підтримку правобережного гетьмана, друга – московського царя. Все ж приймається рішення на користь П. Дорошенка, й до нього вирушив гонець із повідомленням про готовність скласти йому присягу. Відправивши до запорожців свого представника (для приведення до присяги), гетьман у листі до них обіцяє ті ж вільності, що їх вони мали за часів Б. Хмельницького. Знову скликається рада, яка вирішує відмовити в підтримці І. Брюховецькому, залишитися з П. Дорошенком і разом із ним не підлягати ні царю, ні польському королю, «лише самим бути з ордою». За свідченнями одних джерел, запорожці склали присягу гетьману, за даними інших – погодилися зробити це за його присутності, коли приїде на Січ¹⁴⁰. Проте за умов загострення відносин з Москвою (запорожці вбили російського посла до Кримського ханства) запорозька старшина, намагаючись порозумітися з царем, ухилилася від виконання рішення ради. Ускладнювала відносини П. Дорошенка із запорожцями також позиція популярного і впливового серед них І. Сірка¹⁴¹.

Не виключаємо, що цієї пори правобережний гетьман не відкидав можливості прийняття московської протекції, звісно, за умови об'єднання козацької України («відати б всіма малоросійськими містами по обидва боки річки Дніпра»¹⁴²). Щоб заручитися підтримкою більшості козацтва, П. Дорошенко висунув ідею скликання на Росаві козацької ради для обрання єдиного гетьмана, обіцяючи поставити на ній булаву,

бунчук і корогву. А кого вже оберуть гетьманом, той ним і буде, «лише б військо з'єднати разом». До запорожців, лівобережних козаків і гетьмана були відправлені листи з проханням з'явитися на раду й узяти участь у її роботі. До речі, в зверненнях до козаків Лівобережжя правобережний гетьман радив їм вигнати з міст російські залоги: «...своєю де волею вони малоросійських міст мешканці в[еликому] г[осударю] били чолом, своєю ж де волею і під началом бути не хочуть»¹⁴³.

Ця ініціатива П. Дорошенка знайшла підтримку з боку козацтва не лише Правобережжя, а й Лівобережжя та Запорожжя. Запорожці запросили на раду й І. Брюховецького. Оскільки серед населення Лівобережної України зростало невдоволення гетьмануванням І. Брюховецького та політикою воєвод, його погляди стали звертатися в бік правобережного гетьмана. Польський посол Венславський, котрий влітку добирався до Москви, відзначав, що на Лівобережжі козаки обтяжені податками, горнутья під знамена П. Дорошенка, «то собі обіцяючи, що при татарській приязні їх з польської і московської неволі мають визволити...» Однак через спротив І. Брюховецького та більшості лівобережної старшини скликати генеральну раду не вдалося¹⁴⁴.

У травні на допомогу П. Дорошенку з'явилися татарські підрозділи, котрих він відіслав у західні райони Поділля та на Волинь. Трагізм ситуації тепер, як і в минулому, полягав у тому, що українські землі, які перебували за межами козацької держави, розглядалися як складова частина Польщі. А оскільки до власне польських земель було дуже далеко, то вони перетворювалися в об'єкт постійного грабунку з боку союзників козацької України – Кримської та інших татарських орд. Отже, складалася парадоксальна ситуація: захисником населення західноукраїнського регіону від союзників Української держави ставала польська армія. За таких обставин воно відходить від участі в національній революції й стає потенційним союзником поляків. На жаль, П. Дорошенко не врахував цього важливого аспекту національно-визвольної боротьби, не став на захист інтересів українців західного регіону.

Ми згодні з польським дослідником В. Маєвським, що в травні-червні 1667 р. гетьман припустився серйозної політичної помилки, відмовившись од походу в західноукраїнські землі, який міг підняти на визвольну боротьбу місцеве населення. Віддавши їх на поталу татарам, котрі, до речі, набрали чимало ясиру, він втратив потенційних союзників. Цим напрочуд вдало скористався талановитий польський воєначальник польний гетьман Ян Собеський, котрий для відбиття ймовірного наступу українсько-кримського війська зумів заручитися підтримкою частини українських селян і міщан Галичини¹⁴⁵

Влітку П. Дорошенко посилює облогу Білої Церкви та Чигиринського замку, який зрештою капітулював у середині серпня¹⁴⁶. Із підходом орди калги-султана Крим-Гірея він вирішив завдати удару по польській армії й поширити свою владу на західноукраїнський регіон (вперше після смерті Б. Хмельницького гетьман козацької України наважився реалізувати ідею соборності України за допомогою воєнної акції). За визнанням Я. Собеського, козаки мали намір іти аж до Вісли¹⁴⁷. На початку вересня похід розпочався. Основні сили українців рухалися на Старокостянтинів, а допоміжного удару з боку Подільського Подністров'я завдавав О. Гоголь. Я. Собеський поспішно залишив Кам'янець-Подільський і відійшов до Підгайців. 6 жовтня тут з'явився П. Дорошенко. Хоча в нього була перевага (близько 20–30 тис. вояків разом із татарами проти 10 тис. жовнірів), враховуючи дуже вдале розташування захисних позицій противника, він вирішив обмежитися облогою, слушно вважаючи, що витримати її протягом тривалого часу жовніри не зможуть. Водночас до міщан Львова було направлено листа, в якому пропонувалося визнати його владу й здати місто¹⁴⁸.

Поза сумнівом, ця тактика зрештою принесла б успіх, однак воєнне щастя виявилось на боці Я. Собеського. Річ у тім, що ще в січні 1667 р. під час перебування І. Сірка у Львові з ним було домовлено, що в разі вторгнення татар у Річ Посполиту він організує атаку козаків на Крим¹⁴⁹. На початку вересня, будучи харківським полковником, І. Сірко разом із ко-

шовим Жданом Рогом вирушив у похід на Крим великими силами (близько 8 тис. козаків). Їм вдалося прорватися через Перекоп і вчинити великі спустошення. Стурбований хан послав Крим-Гірею наказ негайно повертатися. Тому останній пішов на укладення угоди з Я. Собеським. Поставлений у скрутне становище своїм союзником (як це сталося з Б. Хмельницьким під Зборовом 1649 р.), П. Дорошенко змушений був 19 жовтня підписати договір, який передбачав: визнання підданства короля; дозвіл шляхті повертатися до маєтків на терені козацької України; надіслання українського посольства на сейм для розгляду вимог Війська Запорозького; зменшення чисельності польської залоги в Білій Церкві та заборону жовнірам займати українські міста, де проживали козаки, до прийняття комісією відповідного рішення тощо¹⁵⁰. Таким чином, короткозора політика згаданих козацьких старшин зірвала реалізацію програми П. Дорошенка. Можна лише уявити, яким великим розчаруванням, яким ударом для нього став «такий фінал кампанії, до якої він старанно приготувався цілий рік з напруженням усіх своїх сил»¹⁵¹.

Дії запорожців помітно ускладнили взаємини гетьмана з ханом, тим більше, що в середині листопада І. Сірко на чолі 6 тис. козаків здійснив новий похід на Крим. Внаслідок цього посла П. Дорошенка, які в грудні прибули до Криму, потрапили під домашній арешт. Водночас кримська верхівка з прихильністю зустріла польське посольство, погодившись звільнити частину в'язнів і серед них С. Маховського. Щоб убезпечити себе від можливого підступного кроку з боку Аділь-Гірея, гетьман спорядив нове посольство до султана¹⁵². Звертає на себе увагу той факт, що Мухамед IV ще влітку застерігав Яна Казиміра, аби той не завдавав шкоди козакам, котрі, перебуваючи в минулому в його підданстві, тепер «заховалися під опіку султана»¹⁵³.

Чимало уваги наприкінці 1667 – на початку 1668 рр. гетьман приділив переговорам з Росією, уряд якої восени звільнив з полону його брата Григорія й послав на зустріч стряпчого Василя Тяпкіна. Останній направив до гетьмана ротмістра Івана Рославлева.

Переговори з ним П. Дорошенко вів разом із своїм найближчим соратником, палким патріотом України київським митрополитом Й. Тукальським. Вони відхилили вимогу ротмістра порвати з Кримом, тому що, по-перше, ворожу політику щодо України проводить Річ Посполита, а по-друге, в такому випадку татари вчинять велике спустошення в козацькій Україні. Торкнувшись відносин з Росією, гетьман і митрополит відзначили своє бажання, щоб під владою царя була «у возз'єднанні Україна вся». При цьому П. Дорошенко підкреслював, що має статися об'єднання не лише Правобережної України з Лівобережною, а всіх етнічних земель України: всієї території в минулому Руського князівства, включаючи Перемишль, Ярослав, Львів, Галич і Володимир¹⁵⁴

Погодився П. Дорошенко і на безпосередні переговори з В. Тяпкіним, котрого запросив на початку 1668 р. прибути до Черкас. Оскільки той почав ухилятися від приїзду до вказаного місця, гетьман направив на зустріч з ним брата Григорія й писаря Лева Бускевича, вповноваживши їх від свого імені вступити в переговори з московським послом. Переговори таки відбулися в середині січня й показали, що гетьман згоден прийняти царську протекцію лише за низки умов, а саме: у містах і містечках не буде російських залог, воевод та інших урядників; з міщан і селян не збиратимуться податки; не порушуватимуться козацькі права і вільності; гетьманом обох боків Дніпра стане П. Дорошенко, а І. Брюховецький задовольниться боярством і маєтками. Оскільки російська сторона не погодилася з цими вимогами, переговори зазнали невдачі¹⁵⁵

Значних зусиль правобережний гетьман докладав до пошуків порозуміння із Запорожжям та І. Брюховецьким. Важливо відзначити, що протягом 1665–1667 рр. у лівобережного гетьмана відбувалася серйозна еволюція політичних поглядів (згодом подібний шлях пройшов Іван Мазепа): з гарячого прихильника московської орієнтації він стає її противником. Окрім того, він перестає заgravати з «черню» й проводить курс на зміцнення прерогатив гетьманської влади, а також усвідомлює згубність для «України вітчизни

нашої милої» міжусобної боротьби та розколу, необхідність її об'єднання під своєю булавою. Тому він прихильно зустрів пропозицію П. Дорошенка розпочати підготовку до повстання проти московських залог, щоб розірвати Московський договір 1665 р. й прийняти протекцію Порти. На початку 1668 р. лівобережний гетьман зібрав таємну раду полковників і відкрив їм свої плани. Заручившись її підтримкою, направив посольства до султана та хана¹⁵⁶. Наприкінці січня – на початку лютого П. Дорошенко скликає старшинську раду, в роботі якої взяли участь представники І. Брюховецького та Ю. Хмельницький, котрий повернувся до політичної діяльності. За даними шляхтича Сеножацького, який перебував у Чигирині, рада вирішила, що «з обох сторін Дніпра жителям бути у возз'єднанні і жити б окремо і давати данину турському цареві та кримському ханові, так як волошський князь платить, а щоб під рукою великого государя і королівської величності в жодному разі не бути»¹⁵⁷.

На початку лютого в Лівобережній Україні вибухнуло повстання проти московського панування. І. Брюховецький розіслав ряд листів до мешканців міст і козаків, повідомляючи про розрив із Росією, яка разом із Польщею задумала до кінця згубити український народ і «Україну вітчизну нашу». До середини березня більшість території Лівобережжя була звільнена з-під влади московського уряду. Тим часом стають рішучішими дії Порти, спрямовані на встановлення своєї протекції над Україною. У березні великий візир Мустафа-паша і каймакан попередили канцлера і підканцлера Речі Посполитої, що султан бере козаків під свою опіку й не дозволить їх кривдити. У червні, прийнявши посольство від І. Брюховецького, уряд Туреччини погодився також узяти під протекцію Лівобережну Україну, якщо на її теренах не буде російських залог¹⁵⁸.

Дочекавшись підходу татар і заручившись підтримкою значної частини лівобережної старшини, П. Дорошенко вирішив усунути І. Брюховецького й об'єднати під своєю булавою всю козацьку Україну. На початку червня він переправився з військом через Дніпро й через Говтву та Решетилівку попрямував на-

зустріч лівобережному гетьману, котрий стояв табором на Сербовому полі. За свідченням джерел, 17 червня П. Дорошенко направив до І. Брюховецького 10 сотників з вимогою віддати клейноди, однак той відмовився. Сотників було заарештовано й відіслано до Гадяча. Коли наступного дня військо правобережного гетьмана наблизилося до табору супротивника, козаки, що ненавиділи І. Брюховецького, схопили його й привели до П. Дорошенка. Останній почав докоряти бранцю, чому, мовляв, не хотів здати гетьманську владу. Вражений перебігом подій, І. Брюховецький мовчав. Відразу по тому, можливо, не без згоди правобережного гетьмана, козаки накинулися на І. Брюховецького і за мить забили його. Козацька рада обирає П. Дорошенка гетьманом возз'єднаної козацької України. 20 червня він повідомив Я. Собеському, що «всі тамтешні полки і люд посполитий, відхиливши російську протекцію і регімент Брюховецького, повністю під стародавній регімент з належним до мене послушенством схилилися»¹⁵⁹

Здавалося, заповітна мрія цього визначного державного діяча здійснилася. Розіслані ним підрозділи до середини липня звільнили всю Лівобережну Україну. Практично всі стани й соціальні групи українського суспільства підтримували його програму. Митрополит Й. Тукальський розпорядився в церквах Лівобережної України поминати не царя, а «благочестивого і Богом даного гетьмана Петра»¹⁶⁰ Однак подальші події перекреслили всі сподівання П. Дорошенка. По-перше, уряди Росії, Речі Посполитої та Криму рішуче виступили проти акту об'єднання козацької України; по-друге, частина старшини, переслідуючи особисті інтереси й спираючись на допомогу зовні, розпочала боротьбу з П. Дорошенком за владу; по-третє, частина населення Лівобережжя, включаючи представників старшини й духівництва, і далі орієнтувалася на Московську державу, вбачаючи в ній гаранта збереження української автономії. Так, у червні розпочався наступ польських корогв на територію Кальницького й Павлоцького полків. Дізнавшись про це, П. Дорошенко вирішив, що має місце широкомасштабне вторгнення польської армії, і 18 липня залишив Лівобережжя,

призначивши наказним гетьманом Дем'яна Многогрішного¹⁶¹

У серпні претензії на гетьманську булаву несподівано висунув 23-річний запорозький писар Петро Суховій, підтриманий не лише Запорожжям (чимало запорожців було невдоволене вбивством І. Брюховецького «без ради», бо той їх завжди підтримував), а й Аділь-Гіреєм. Наприкінці серпня П. Суховій обирається запорожцями гетьманом¹⁶². Драматизм політичної колізії, що зав'язувалася й згодом вилилася в кровопролитну міжособну боротьбу, полягав у тому, що новий претендент на булаву також виступав з патріотичних позицій, свідченням чого може служити зміст його універсалу-звернення до українського народу, перейнятого, за словами С. Шелухіна, щирою любов'ю до Вітчизни, ідеями її незалежності та соборності¹⁶³. Називаючи Батьківщину «осиротілою матір'ю Україною», він, по-перше, проводив ідею єдності, соборності козацької України («однієї матері братства посполитого українського християнського народу по обох берегах Дніпра»); по-друге, закликав припинити міжособні чвари й об'єднатися для відсічі ворогам («не слухати облудних грамот, написаних для розірвання єдності між лівобережними і правобережними українцями»); по-третє, підкреслював ворожість і підступність політики щодо України з боку володарів Росії та Польщі; по-четверте, закликав виступити проти розподілу Української держави, передбаченого Андрусівським договором й «стояти на смерть» за «Вітчизну, що плаче»¹⁶⁴.

Дізнавшись про підступні дії кримської верхівки, П. Дорошенко, за визнанням київського монаха Єзекіїля, під час розмови з ним витягнув шаблю й, скрегочучи зубами, пригрозив завдати такого ж удару по Криму, якого завдав свого часу його дід Михайло Дорошенко¹⁶⁵. Не стримуючи себе, в присутності польського посла Рачковського гетьман заходився бити татарських посланців «по губам і говорив їм: скажете своєму шайтану чи солтану, і йому це ж буде»¹⁶⁶. Не гаючи часу, він відправив посольство до султана із скаргою на дії Аділь-Гірея та проханням узяти козацьку Україну під свою протекцію на запропонованих ним

умовах проекту договору. Що вони передбачали? Насамперед, гетьманський уряд прагнув об'єднання всіх українських земель від ріки Вісла й міст Перемишль та Самбір до Севська й Путивля в кордонах удільної держави («всі суть козаки»). Гетьман України мав обиратися довічно; її населення звільнялося від сплати податків і данини; православна церква отримувала автономію під царгородським патріархом; турки й татари, прибуваючи в Україну, не мали права споруджувати на її території мечетей, брати тут ясир, руйнувати міста і села; султан і хан не могли без відома українського уряду укладати договори ні з Росією, ні з Річчю Посполитою; татари, котрі прибували на допомогу, мали підлягати владі гетьмана тощо¹⁶⁷

Негативну політичну роль відігравав того часу ще один чинник: небажання старшини і духівництва Лівобережжя організувати населення краю на боротьбу проти наступу московського війська. Д. Многогрішний і частина полковників виявили готовність прийняти підданство царя за умови виведення Москвою із міст залог і залишення за козаками прав і привілеїв, що їх вони мали за Б. Хмельницького. Для цього до Москви посилається посольство, а в жовтні наказний гетьман присягнув Г. Ромодановському. Направлений сюди П. Дорошенком на чолі кількох тисяч козаків його брат Григорій врятувати ситуацію не зміг. За таких обставин П. Дорошенко через іншого свого брата, Андрія, котрий прибув до Гадяча, а також через додаткові канали дав зрозуміти московському урядові, що він згоден прийняти царську протекцію, але за умови виведення з міст воевод і залог, а також визнання акту об'єднання козацької України під його булавою¹⁶⁸. Проте Росія відхилила його пропозиції й за сприяння чернігівського архієпископа Лазаря Барановича скликала наприкінці грудня 1668 р. в Новгород-Сіверську старшинську раду (Чернігівського, Ніжинського і Стародубського полків), яка обрала Д. Многогрішного гетьманом¹⁶⁹. Отже, знову через пріоритет у ментальності значної частини старшин Лівобережжя не національних, а місцевих та групових інтересів стався розкол в Українській державі.

П. Дорошенко, щоб уникнути нового спалаху міжусобної боротьби, прагнув порозумітися з Д. Многогрішним. У лютому 1669 р. він неодноразово звертався з листами до нього, переконуючи в необхідності стояти заодно проти ворогів (включаючи Росію), наголошував на трагічних наслідках для українців розподілу держави («хіба не бачимо обох сторін страхітливую пустелю»), прагнув схилити до згоди на проведення генеральної козацької ради в Корсуні для вирішення питання про гетьманську владу. Із листами подібного змісту П. Дорошенко звертався й до лівобережних старшин, підкреслюючи в них, що дбає не про себе, а «про обидва боки Дніпра й про всю Україну»¹⁷⁰

Апелював він і до представників російської адміністрації, зокрема, до київського воєводи Петра Шереметева, вмовляючи не йти на відрив Лівобережної України, не робити Д. Многогрішного її гетьманом, поскільки через таких «закрутних гетьманчиків» відбувається розорення України¹⁷¹. Дарма! Росія послідовно й неухильно проводила курс на утворення окремого Лівобережного гетьманства. Оскільки вибори в Новгород-Сіверську мали дещо сумнівний характер (нагадаємо, що в них узяли участь представники лише трьох полків), 13 березня в Глухові в присутності царських уповноважених відбулася нова козацька рада, яка знову обрала Д. Многогрішного гетьманом і схвалила «Глухівські статті». Всупереч домаганням лівобережного гетьмана поновити чинність договору 1654 р. вони лише нагадували «Березневі статті» Б. Хмельницького. Хоча вони і були кроком вперед порівняно з «Московськими статтями» І. Брюховецького (московський уряд відмовлявся од запровадження власної податкової й адміністративної систем), однак все-таки істотно обмежували права Української держави (в кордонах Лівобережжя). Передбачалося залишити в 5-и містах воєвод, котрі не мали права втручатися в місцеве управління, а лише очолювали залоги; збирання податків до царської скарбниці залишалося прерогативою української адміністрації; встановлюється реєстр у 30 тис. козаків; гетьманському урядові заборонялося проводити зовнішню політику¹⁷²

Заручившись підтримкою Росії, Д. Многогрішний активізує боротьбу проти П. Дорошенка.

Після повернення з Туреччини посольства й приїзду з ним уповноважених її уряду, які мали бути присутніми під час складення присяги, гетьман скликає 22 (21-?) березня розширену старшинську раду в Корсуні. За даними джерел, у її роботі взяли участь представники Лівобережної України та Запорожжя, Й. Тукальський і Ю. Хмельницький. На ній були також присутні посланці Речі Посполитої та Молдавії. Рада підтвердила довічний характер гетьманства П. Дорошенка на обох берегах Дніпра, висловила за встановлення чисельності реєстрових козаків у 12 тис. осіб і розпуск полків «серденят». Рада відхилила можливість прийняття московської протекції й схвалила перехід під турецький протекторат, водночас відмовившись скласти присягу султанові («піддалися на словах, а не на письмі»). Очевидно, відразу виникла потреба уточнити окремі статті договору, тому до Стамбула відправляється посольство на чолі з Портянкою¹⁷³.

Разом із тим П. Дорошенко не відкидав можливості порозумітися з Росією чи Річчю Посполитою, але за умови визнання ними цілісності козацької України та її широкої державної автономії. Так, на початку 1669 р. в розмові з полоненими російськими воєводами він засвідчував готовність «служити цареві», якщо той прийме «під свою руку... мешканців обох боків Дніпра» й на терені України не буде ні воєвод, ні залог, інакше «ми самі собою будемо»¹⁷⁴. Не припинялися спроби знайти спільну мову і з лівобережним гетьманом. У травні П. Дорошенко звернувся до нього з новим листом, підкреслюючи необхідність зберегти єдність України, щоб народ «не приходив від незгоди старших до занепаду і до знищення», і пропонував надіслати своїх представників думати «про цілісність країни і людей»¹⁷⁵. У квітні-травні він провів переговори з польськими послами й погодився надіслати своїх представників на сейм¹⁷⁶.

Серед літа різко загострилася внутрішньополітична боротьба на Правобережжі. На бік П. Суховія (5 травня рада запорожців на Чортомлицькому коші обрала

його гетьманом¹⁷⁷) переходять Ю. Хмельницький і значна частина козаків Корсунського, Уманського, Білоцерківського, Кальницького та Паволоцького полків. На початку липня біля с. Конончи гетьман був оточений козаками П. Суховія та його союзником – татарською ордою. Облога тривала 5 тижнів, і лише після прибуття турецького чауша, котрий привіз Дорошенку клейноди від султана, татари відійшли до Криму, а П. Суховій до Умані¹⁷⁸. В першій половині серпня рада в Умані обирає гетьманом М. Ханенка, котрий спробував заручитися в боротьбі проти П. Дорошенка допомогою Д. Многогрішного. Однак П. Дорошенко діяв рішуче й заблокував новообраного гетьмана в Умані. Останній пообіцяв разом із старшиною прибути до Чигирина, й П. Дорошенко повернувся до гетьманської столиці¹⁷⁹.

На жаль, боротьба за владу в Правобережній Україні цим не вичерпалася. М. Ханенко та Ю. Хмельницький об'єднуються з П. Суховієм, на допомогу якому прибула 6 тис. орда. Спільними силами вони виступили проти П. Дорошенка. Останній послав по допомогу до Білгородської орди, а сам у 20-х числах жовтня вирушив до Лисянки (Ольхівця?), де стояли з полками Я. Лизогуб і брат гетьмана Григорій. По дорозі його оточили, і протягом двох діб довелося відбивати ворожі приступи. У ніч на 29 жовтня на допомогу гетьманові прибув Я. Лизогуб, і вони разом розгромили нападників. М. Ханенку та П. Суховію вдалося втекти, а Ю. Хмельницький потрапив у полон до білгородських татар і згодом був відправлений до Стамбула. Зайнявши Умань, П. Дорошенко залишив там міцну залогоу, а сам повернувся до Чигирина¹⁸⁰.

Здобувши перемогу, П. Дорошенко продовжує курс на уникнення воєнних дій з Річчю Посполитою і Росією, з одного боку, і порозуміння з Д. Многогрішним, з іншого. У листах до лівобережного гетьмана й старшин він закликає їх бути «в дружбі і в єдності». Відправлений на початку 1670 р. на Лівобережжя з кількома тисячами козаків наказний гетьман Я. Лизогуб у листах до мешканців краю підкреслює намір П. Дорошенка домогтися того, щоб «ніколи роздвоєною і розрізною не була Україна», звертає їхню

увагу на підступність політики московського уряду, спрямованої на розкол українського народу, розпалювання міжусобної боротьби (щоб «одні інших різали»)¹⁸¹ Проте ці заходи успіху не мали.

Водночас пожвавлюються переговори з польським урядом. На початку жовтня 1669 р. П. Дорошенко відправив посольство Івана Демиденка та Івана Ковальського (Ковалевського?) на коронаційний сейм із завданням домагатися: скасування унії; підтвердження всіх прав православної церкви й утворення окремого трибуналу в Короні і в Литовському князівстві для розгляду церковних справ; затвердження особливих привілеїв для Київської академії; підтвердження статей «правдивої Гадяцької комісії»; поновлення функціонування «письма нашого Руського» в усіх канцеляріях Польщі й Литви, а також прийому документів посольств від Війська Запорозького, писаних «нашим природженим діалектом», і надання відповідей на них цією ж мовою; визнання удільності козацької України, до складу якої повинні відійти Подільське воєводство по Меджибіж, Брацлавське й Київське воєводства «до Горині» з повітами Лінським, Могилівським і Річицьким¹⁸². У листі до новообраного короля Михайла Вишневецького від 29 жовтня 1669 р. гетьман підкреслював, що пішов на прийняття турецької протекції лише для того, щоб «зберегти цілісність занепадаючої України...»¹⁸³

Внаслідок переговорів з польським урядом вдалося домовитися про зустріч комісій для обговорення умов майбутнього українсько-польського договору в Острозі. Українська сторона розробила наказ своїм делегатам, який рельєфно відбивав державницькі устремління гетьмана та його соратників. Пункти програми передбачали: встановлення федеративного зв'язку Української держави з Річчю Посполитою, а також розширення її території за рахунок частини Подільського воєводства, Волині й Полісся (кордон мав проходити по р.Горинь); знищення унії та підтвердження прав православної церкви; збереження за козаками всіх прав і вільностей, у т. ч. права на проживання в шляхетських маєтках; заборону польському війську перебувати на території козацької України;

відкриття двох академій, шкіл, друкарень тощо¹⁸⁴ Оскільки польський уряд не хотів визнавати існування Української держави, а П. Дорошенко проявляв непоступливість і жадав гарантій для безпечної роботи комісії, переговори зайшли в глухий кут. Тоді Польща зробила ставку на значно поступливішого М. Ханенка. На початку вересня в Острозі укладається угода з його посольством, в якій і натяку не було на збереження української автономії, оскільки поновлювалося становище передодня національної революції¹⁸⁵

Щодо П. Дорошенка, то його позиція, спрямована на захист національних інтересів, залишалася незмінною. На початку жовтня 1670 р. він направляє нове посольство до Варшави з інструкцією, що передбачала: збереження всіх прав і свобод «віри Руської»; ліквідацію унії; місця в сенаті для митрополита і чотирьох єпископів; надання посад у Київському, Брацлавському й Чернігівському воєводствах лише православної шляхті; зрівняння в правах православних міщан із католицькими (тобто українських з польськими); відкриття двох академій, гімназій, шкіл, щоб «вільно було науки відправляти і книги великі друкувати»; амністією учасникам визвольної і соціальної боротьби; визнання кордонів козацької України на Поділлі по місто Меджибіж, а на Волині по ріку Горинь; збереження всіх козацьких вільностей і свобод; заборону повернення до маєтків панів і урядовців тощо. Проте уряд Речі Посполитої, як і в минулому, не погоджувався піти на прийняття цих вимог. Польська політична верхівка по-старому не хотіла визнати право українців на свою національну державу¹⁸⁶

Важливо підкреслити, що українському гетьманові вдалося домогтися помітного зміцнення своєї влади, хоча він, як свого часу й Б. Хмельницький, для надання більшої легітимності рішенням проводив їх через ухвали старшинських рад¹⁸⁷ Як і його великий попередник, П. Дорошенко чудово усвідомлював усю значущість зміцнення гетьманської влади, намагався поновити принцип її спадкоємності. Маємо дані одного з джерел, що на Корсунській раді 1669 р. його обрали гетьманом «до смерті, а після нього – сину і внуку його неодмінно... (підкреслення наше – авт.)»¹⁸⁸

Промовистим є визнання М. Ханенка, зроблене ним улітку того ж року, що П. Дорошенко прагне для себе «вічного гетьманства без дозволу і ради всіх нас»¹⁸⁹ Львівський єпископ Йосип Шумлянський, котрий побував у Чигирині взимку 1671 р., свідчив, що П. Дорошенко «абсолютно [у них] панує і користується у всього народу любов'ю... не чув про нього жодного поганого слова»¹⁹⁰ Підканцлер Андрій Ольшевський підкреслював прагнення гетьмана до «незалежної ні від кого монархічної влади (підкреслення наше – авт.)»¹⁹¹ За даними Д. Многогрішного, гетьман виношував плани «стати удільним князем»¹⁹². Нехтувати всі ці твердження різних джерел ми не маємо права. А вони засвідчують: П. Дорошенко, як свого часу Б. Хмельницький, намагався запровадити в Україні спадкоємний гетьманат.

Зміцненню його влади сприяла також виважена й гнучка соціально-економічна політика, зокрема, курс на утвердження в державі козацького типу господарства й недопущення до маєтків панів та урядовців. Надіслане восени 1670 р. посольство до М. Вишневецького поставило вимогу, щоб на територію козацької України не поверталася шляхта, бо вже понад 20 літ «козаки без дідичних панів, старост і урядників жили і в жодному разі не можуть бути у підданстві і послушенстві панам»¹⁹³ Анонімний представник польської політичної еліти в трактаті «Думка певної особи» (близько 1669–1670 рр.) висловив з цього приводу дуже цінне для нас зауваження: «А чого б це до тих козацьких міст мали [люди] тиснутися?» Відповідь: «Тому, що там жодної панщини ніколи не буде, бо і тепер її там немає (підкреслення наше – авт.), і так кажуть: «Раз її нам вважай господар наш великий, Хмельницький, батько наш так викоренив, то й до судного дня її не буде, бо він нас з неволі, ніби фараонової, вивів». Отак в імені Хмельницького мають цю надію, що ніколи не будуть робити панщини, що то був Пророк і тепер по [його] смерті він завжди сідає біля одного столу з Г[осподом] Богом від обіду і до вечері. Поборів, подимних і такого роду податків і не згадує! А якщо й випаде податок який за універсалом гетьманським чи полковницьким раз на рік, щонай-

більш – два [податки] на тих, котрі не ходять на війну... і то не перевищить цей податок десятка з лишком золотих на рік, хоч би й з найбагатшої особи. А жодного іншого тягару на люд посполитий ніколи не буває, а особливо на козаків, бо кожен є вільним вояком»¹⁹⁴ Маємо зрештою свідчення самого короля, котрий у листі до козаків М. Ханенка (серпень 1671 р.) не приховував обурення тим фактом, що П. Дорошенко «не хоче, щоб пани свої посесії власні, дідичні маєтки свої в Україні відібрали і тримали, але сам хоче бути удільним паном і володарем усієї України...»¹⁹⁵

Гетьман активно підтримував також заходи Й. Тукальського щодо створення окремого Українського патріархату, вбачаючи в ньому важливий політичний чинник утвердження самостійності козацької України¹⁹⁶. Принагідно відзначимо, що київський митрополит вірив у те, що ми, українці, «можемо бути вільними...»¹⁹⁷, і завжди надавав велику допомогу П. Дорошенку. Невипадково польський уряд найбільше був стурбований курсом гетьмана на виборення незалежності в етнічних межах України. Один із senatorів на початку квітня 1670 р. відзначав той факт, що прийняття турецької протекції гетьман розглядав лише як прикриття для здобуття повної незалежності від Речі Посполитої й витворення удільної держави на зразок Молдавської, Валаської чи Трансільванської¹⁹⁸. В середині квітня підканцлер А. Ольшевський у листі до люблінського воеводи підкреслював наміри П. Дорошенка та його соратників «вчинити народ Руський удільним і незалежним краєм»¹⁹⁹. У написаній після укладення Острозької угоди «Реляції» польських комісарів зверталася увага на бажання гетьмана «здобути собі титул господаря або удільного князя й, поневоливши козаків, володіти Україною», кордон якої з Річчю Посполитою мав проходити від «Кракова, як річка Вислок впадає до Вісли, тобто цим боком од Вісли просто на Казімеж; від Казімежа, взявши через Литву аж на Білу Русь до Жмуді, взявши до Смоленська цим боком Дніпра...»²⁰⁰ 1672 р. коронний гетьман Я. Собеський звертав увагу сейму на прагнення українського гетьмана «[визначити] краю Руському кордони по Люблін і Краків, в цілому

там, куди лише заходять імена та церкви Руські (підкреслення наше – авт.)»²⁰¹ Саме з цих міркувань П. Дорошенко не визнавав за польським королем права на користування титулом князя Руського²⁰².

Не дивно, що правлячі кола Речі Посполитої прагнули будь-що послабити позиції українського гетьмана, запобігти консолідації національно-патріотичних сил, не допустити, щоб «Україна мала бути відлучена від корони Польської (підкреслення наше – авт.)»²⁰³ Виходячи з цього, вони докладали максимум зусиль для розпалювання міжусобної боротьби серед старшини й козацтва. Як відзначав один із високоповажних сановників, було б «непоправною втратою для Р[ечі] П[осполитої], коли б Ханенко з Дорошенком порозумілися (підкреслення наше – авт.)», оскільки ця «незгода між ними є порятунком для Республіки»²⁰⁴. Саме М. Ханенко протягом 1670–1672 рр., підтримуваний частиною пропольськи налаштованого козацтва, виступав основним політичним противником П. Дорошенка й своїми діями помітно ускладнював внутрішнє становище козацької України, поглиблював розкол серед старшини, сприяв посиленню анархо-охлократичних виступів поспільства. Не без підстав хан в універсалі до козаків М. Ханенка від 26 липня 1672 р. дорікав їм за нестримне бажання старшин заволодіти булавою й відзначав трагічні наслідки постійних міжусобиць: «...один з одним, місто з містом, як непримиренні вороги воюєте і самі свою власну кров п'єте і землю свою спустошуєте»²⁰⁵. На певний час П. Дорошенку вдалося було досягти порозуміння з І. Сірком. За визнанням узятого поляками в полон татарина Баклія (кінець травня 1671 р.), «Сірко сам собі пан вільний, але сприяє Дорошенку і з ним взяв братерство. Не знаємо, чи надовго...»²⁰⁶

Як свідчать джерела, гетьман протидіяв заходам Варшави, спрямованим на розкол козацького стану: протиставленню запорожців городовому козацтву, незаможних козаків – заможним тощо. У листі до Я. Собеського від 24 червня 1670 р. він дорікав коронному гетьманові за спроби підбурювання «свавільників низових» грошима, привілеями, гетьманськими

клейнодами проти городових козаків, на скликання ними «чорних» рад, оскільки в такий спосіб вони «не лише Україну, але й увесь народ вигубити стараються»²⁰⁷ Гетьман був рішучим противником «чорних» рад як таких, що «приводять до злих справ»²⁰⁸ Водночас шукав шляхи до порозуміння із запорозькими козаками. Зібрана ним у лютому 1671 р. козацька рада відхилила укладену посольством М. Ханенка Острозьку угоду й звернулася з листом до запорожців, намагаючись переконати їх у згубності такого кроку. Згадана угода, на думку ради, не приносила нічого доброго Україні, бо передбачала поновлення в ній порядків, що існували до 1648 р. У листі нагадувалося, що кожен козак старшого віку добре знає, що тоді поляки «важким ярмом підданства обклали наш народ український (підкреслення наше – авт.); а якщо було перед війною добре, то не потрібно було ніколи Війську Запорозькому з ними воювати. Тепер же двадцять і кілька літ воюємо, у багатьох битвах багато крові пролили і голови свої поклали. Як це вам не соромно було пристати до тих недосконалих вільностей, котрі перед війною шиї наші гризли, спонукали до цієї війни»²⁰⁹

Протягом першої половини 1671 р. П. Дорошенко прагнув зміцнити міжнародне становище козацької України, зокрема встановити відносини з бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом Вільгельмом і поліпшити відносини з Росією²¹⁰ Підтримував він контакти і з Д. Многогрішним, пропонуючи йому домовитися про встановлення відносин братської приязні («хто мені є другом, той і й[ого] м-ті є другом, а хто мені ворог, той і йому є ворогом»), щоб у такий спосіб разом захищати «суспільне добро і цілісність». Імовірно, що зрештою ці зусилля П. Дорошенка принесли успіх й обом гетьманам вдалося досягти певного взаєморозуміння. Московський купець Бородкін у червні довідався, що «дружба у гетьмана Дем'яна Гнатовича з Дорошенком вчинилася велика і листуються між собою часто»²¹¹ Принагідно зауважимо, що лівобережний гетьман чимало зробив для зміцнення своєї влади (намагався навіть запровадити її спадкоємність): рішуче придушував прояви свавілля й непослу-

ху з боку старшини та козацтва; домігся прилучення до Лівобережжя Києва з округою та Гомельщини; не приховував занепокоєння діями московського уряду в справі зближення з Польщею. Невдоволені курсом Многогрішного старшини в березні 1672 р. скинули його²¹². У червні того ж року лівобережним гетьманом було обрано Івана Самойловича.

Занепокоєний зміцненням влади П. Дорошенка, польський уряд вирішив розпочати військові дії. У середині серпня 1671 р. 12 тис. польська армія на чолі з Я. Собеським перейшла в наступ. Незважаючи на серйозний опір козаків і міщан Брацлава, Вінниці, Могилева, Райгорода, Дзялова, Кальника та інших міст, до кінця жовтня коронному гетьману вдалося поновити панування Польщі майже над усією територією Брацлавщини. Цьому сприяв перехід на бік поляків М. Ханенка, І. Сірка, М. Зеленського, Павла Лисиці та інших старшин із частиною козаків. Наприкінці жовтня козацька рада (близько 1 тис. учасників) проголосила М. Ханенка гетьманом, повноваження якого були відразу ж визнані польським урядом. Розташувавши на зимовий постій корогви в містах і містечках Брацлавщини, Я. Собеський повернувся до Львова²¹³.

На початку грудня до П. Дорошенка з'явилися татари, незабаром розпочалися бої з польськими підрозділами під Ладижином, Уманню, Тростянцем. Ворожі залоги залишають південні й центральні райони Брацлавщини²¹⁴. Стала реальною загроза вступу у війну Порти. Реально оцінюючи ситуацію, Я. Собеський радив у першій половині 1672 р. сейму й королю піти на поступки П. Дорошенку («на все йому дозволити»), бо при ньому Україна «вперто стоїть і відступитися від нього жодним чином не хоче»; наголошував на корисності встановлення союзу з українцями в майбутній боротьбі з турками²¹⁵.

Однак це застереження коронного гетьмана знехтували. Водночас польський уряд відхилив ультиматум султана – відмовитися від претензій на козацьку Україну. Відповідь Туреччини не забарилася: на початку червня 100–120 тис. турецька армія, очолювана Мухамедом IV, виступила в похід. Як зауважував польський дослідник Я. Волінський, вона рухалася пові-

льно, бо турецький уряд не виключав можливості мирного врегулювання конфлікту²¹⁶. Оскільки цього не сталося, розпочалася турецько-польська війна. П. Дорошенко, дочекавшись підходу частини Кримської орди, також перейшов у наступ і 18 липня неподалік Четвертинівки розгромив польське військо Кароля Лужецького і козаків М. Ханенка²¹⁷. По тому разом із Селім-Гіреєм гетьман вирушив до Кам'янця-Подільського, де в його околицях у середині серпня був прийнятий султаном, від якого отримав булаву. Після штурму міста, яке незабаром здалося через боягузливість його керівників, султан послав гетьмана і хана з частиною війська до Львова. Є дані джерел, що під час облоги фортеці П. Дорошенко сприяв тому, щоб воно не було захоплене турками²¹⁸.

Поразки Речі Посполитої змусили М. Вишневецького розпочати переговори з турками в Бучачі. Українське посольство переконувало керівника турецької делегації домагатися від польського уряду встановлення українсько-польських кордонів по ріках Горинь і Лабунь, знищення унії й визнання митрополитом Й. Тукальського. Проте досягти цього не вдалося, що стало першим серйозним сигналом про ненадійність турецького союзника. За укладенням 18 жовтня договором Подільське воеводство відходило до Туреччини; передбачалося визнання Польщею (вперше від початку національної революції) «Української держави» (до речі, козацька Україна ще ніколи не називалася так в офіційних міжнародних документах – авт.) «у давніх кордонах». З її території мали бути виведені всі польські залоги. Козаки М. Ханенка отримали право або виїхати за межі України, або залишитися в ній за умови «статечної поведінки»²¹⁹.

Підписання Бучацького договору й визнання Річчю Посполитою незалежності Української держави міняло міжнародну ситуацію в Східній Європі. Оскільки польський уряд відмовився від претензій на козацьку Україну, Росія могла тепер, не порушуючи угоди з Польщею, розпочати боротьбу за поширення своєї влади на Правобережжя. Вже на початку 1673 р. цар доручив І. Самойловичу розпочати відповідні переговори з П. Дорошенком. Боячись втратити булаву, лівобе-

режний гетьман зробив усе можливе, щоб зірвати їх, і добився успіху²²⁰. В свою чергу, П. Дорошенко щораз більше розчаровувався в політиці Порти, яка грубо знехтувала умови договору 1669 р. й намагалася перетворити його на безправного васала. Джерела свідчать, що наприкінці 1672 р. перед ним було поставлено вимоги ліквідувати фортеці (за винятком Чигирини), роззброїти населення, виплачувати данину. На початку 1673 р. кам'янецький паша став домагатися передачі туркам Кальника (Торговиці?)²²¹

Суперечливо розвивалися відносини гетьмана з Польщею. З одного боку, він наполегливо добивався виведення польської залоги з Білої Церкви й посилав по допомогу до кам'янецького паші, хана і султана, з іншого – погоджувався піти на союз із Річчю Посполитою, якщо вона визнає чинність Гадяцької угоди²²². Наприкінці лютого 1673 р. Я. Собеський радив урядові розпочати переговори з П. Дорошенком і визнати за ним Україну, щоб відірвати його від Порти. Є дані, що пізніше до гетьмана на переговори приїжджав Й. Шумлянський, котрий запропонував йому повернути Україну до складу Речі Посполитої на основі Підгаєцького договору, але П. Дорошенко наполягав на збереженні умов Гадяцької угоди. Переговори зайшли в глухий кут²²³

На початку липня нову спробу схилити П. Дорошенка до прийняття підданства зробив російський уряд. Під час зустрічі з ієромонахом Києво-Печерського монастиря Серапіоном Полховським гетьман засвідчив готовність вступити в переговори з царем, але на певних умовах: по-перше, вони мають вестися таємно; по-друге, він погодиться розірвати угоду з Портою і відмовиться від її протекції лише тоді, коли договір з Росією буде укладений і він отримає від неї військову допомогу. Перед російським урядом ставилася низка вимог: на обох берегах Дніпра має бути один гетьман, і П. Дорошенко готовий скласти свої повноваження, якщо знайдеться кращий за нього, котрий спромігся б і «царську величність не завести [в погане] і себе з Україною не занастив»; мусять бути збережені всі козацькі вільності; цар повинен присягнути на укладених статтях.

Москва заявила, що готова прийняти Правобережну Україну на умовах, що їх має Лівобережне гетьманство, проте відхилила вимоги про створення єдиного гетьманства (на кожному березі Дніпра мав залишатися свій гетьман) і складення присяги царем Олексієм Михайловичем²²⁴

І все ж переговори тривали. Під час нових зустрічей з С. Полховським П. Дорошенко висунув нові вимоги: вивести з Києва російську заложу; точно встановити лінію проходження кордону між Україною й Польщею, включивши до складу України Брацлавське, Київське й Чернігівське воєводства; направити в Україну сильну армію для боротьби з турками, а також створити для цього 40 тис. військо найманих козаків; козацька Україна повинна бути не роздвоєною, а єдиною під владою одного гетьмана, котрий має перебувати «як би господарем від протекції царської величності». Недвозначно було сказано про неспроможність І. Самойловича бути гетьманом, оскільки він не належить до спадкоємних козаків²²⁵. Однак ці вимоги були відхилені царським урядом, і на початку грудня Олексій Михайлович наказав Г. Ромодановському та І. Самойловичу розпочати похід на Правобережну Україну проти П. Дорошенка.

Важливо не забувати того факту, що лівобережний гетьман також розглядав козацьку Україну як єдину державно-політичну структуру. Маючи добру освіту й непересічний таланти політика, І. Самойлович послідовно проводив курс на зміцнення гетьманської влади, рішуче протидіяв спробам Запорожжя здобути політичну самостійність, прагнув схилити під свою булаву Правобережну Україну, не забуваючи при цьому західноукраїнський регіон. На початку 1674 р. він вирішив реалізувати свої наміри. У П. Дорошенка не було сил, здатних протистояти наступові Г. Ромодановського та І. Самойловича, тому до початку березня їх війська оволоділи основними містами Правобережжя. 25 березня до Переяслава на раду з'явилася старшина правобережних полків, і через день І. Самойловича було обрано гетьманом козацької України «обох сторін Дніпра». Відразу ж М. Ханенко, котрий з приватних причин порвав із Польщею, склав свої

повноваження. Населення Правобережної України з надією приймало підданство Московії, сподіваючись, що її уряд захистить його від спустошливих нападів татар, турків і поляків²²⁶

Що можна сказати про цей акт возз'єднання козацької України? Як на нашу думку, він був би виправданим лише у випадку серйозної підготовки збройних сил Росії до неминучої війни з Портою, яку вона розпочала вторгненням на Правобережну Україну. Оскільки ж такої підготовки не було, акт являв собою безвідповідальну політичну авантюру з усіма трагічними наслідками для місцевого населення, про що неодноразово попереджав Москву П. Дорошенко. Справді, султан, врахувавши, що суперечності між нею та Польщею не дозволять їм домовитися про об'єднання армій, вирішив завдати удару по Росії. У середині липня татарська орда перейшла Дністер і розпочала жахливе спустошення краю між Дністром і Південним Бугом. Г. Ромодановський та І. Самойлович замість того, щоб виступити назустріч ворогові, довідавшись про появу на Брацлавщині турків на чолі з Мухамедом IV, ганебно втекли на Лівобережжя, залишивши населення Правобережної України їм на поталу²²⁷

Розлючені опором жителів (особливо в Ладичині та Умані), підрозділи турецько-татарських військ знищували все на своєму шляху. П. Дорошенко виявився неспроможним запобігти страшній катастрофі Правобережної України. Лише в середині вересня ворог розпочав відхід. Вцілілі мешканці краю, проклинаючи гетьмана, вдалися до масового переселення на Лівобережжя та Слобожанщину²²⁸. Скориставшись сприятливою ситуацією, обраний польським королем Я. Собеський наприкінці жовтня розпочав наступ на Брацлавщину і до середини листопада опанував її головні міста. Добровільно здалися залоги добре укріплених Кальника й Могилева. Наприкінці грудня король вислав посольство Й. Шумлянського до П. Дорошенка, обіцяючи визнати права Війська Запорозького. Хід переговорів засвідчив, що, навіть загнаний у безвихідь, гетьман боровся за національні інтереси України, намагаючись добитися для неї широких федеративних прав у складі Речі Посполитої. Від імені

«всього народу Руського» він висунув низку вимог: обов'язкове відокремлення України в удільну державно-політичну одиницю; взаємна військова допомога України і Польщі проти ворогів; підтвердження всіх прав і вільностей Війську Запорозькому; заборона державцям і старостам прибувати до українських міст; ліквідація унії; поновлення прав православної церкви, де «знаходиться Руський народ та [його] мова»; надання місць у сенаті київському митрополиту та єпископам; вільна торгівля козаків на теренах всієї Речі Посполитої; допуск православних до участі в роботі магістратів; використання української мови в Польщі та Литві; виведення всіх польських залог з України тощо. Я. Собеський відмовився схвалити головні вимоги, і переговори успіху не мали²²⁹

Складається враження, що, починаючи з глибокої осені, в короля визріває ідея про необхідність пошуку серед старшини гідного опонента непокірному П. Дорошенку, щоб відірвати від нього козацтво й зміцнити свій вплив в Україні. З цією метою 22 листопада 1674 р. він видає могилівському полковнику О. Гоголю привілей, що передбачав надання йому титулу довічного подільського полковника, а також звільнення козаків Подільського полку від виконання різних повинностей і виплати всіх податків²³⁰. На початку квітня наступного року козакам правобережних полків надається дозвіл на скликання генеральної ради, рішення якої Я. Собеський пообіцяв затвердити. Водночас наказним гетьманом було призначено О. Гоголя, котрому мали підлягати Могилівський, Брацлавський, Кальницький і Уманський полки з усіма населеними пунктами, що «здавна до них належали», а також «охотні полки»²³¹

Влітку 1675 р. політичне становище П. Дорошенка стало безнадійним. Не припинявся потік біженців на Лівобережжя, гетьмана залишали досі вірні йому серденьята, родичі, соратники. Великою втратою стала для нього смерть Й. Тукальського²³². В такій ситуації він вирішив зректися турецької протекції й присягнути цареві, але не перед Г. Ромодановським та І. Самойловичем, а перед представником Запорожжя – І. Сірком. Сталося це 20 жовтня в Чигирині. Певно, під

час зустрічі вони домовилися скликати навесні 1676 р. козацьку раду для обрання гетьмана України, бо запорожці не взяли участі у виборах І. Самойловича²³³. Це була остання спроба П. Дорошенка змінити перебіг політичної боротьби в Україні на свою користь. Але цьому не судилося сповнитися. Московський уряд відмовився визнати законність чигиринського акту присяги й зажадав приїзду гетьмана для її складення перед Г. Ромодановським та І. Самойловичем, а також відмови від влади²³⁴.

Це був кінець. П. Дорошенку не залишалося нічого іншого, як капітулювати. Коли в другій половині вересня 1676 р. під стінами Чигирини з'явився авангард армії Г. Ромодановського та І. Самойловича, він заявив про готовність скласти зброю і присягнути цареві. Наприкінці місяця він прибув до табору Г. Ромодановського та І. Самойловича, здав клейноди і склав присягу. Потому, через кілька днів, повернувся до гетьманської столиці, впустив до неї російську залогу й віддав ключі від міста²³⁵. Ця подія ознаменувала, як на нашу думку, завершення національної революції. На жаль, її наслідки виявилися далеко не втішними: українському народові не вдалося добитися створення в етнічних межах свого проживання незалежної соборної держави. Її інституції збереглися лише на теренах Лівобережної України, яка на правах автономії входила до складу Росії.

Аналіз розвитку революції в Україні дає підстави стверджувати, що вона мала чимало спільного з Нідерландською революцією, а саме: переплетення національно-визвольної й соціальної боротьби (до речі, подібна картина спостерігалася також під час війни за незалежність у Північній Америці 1775–1783 рр.); відсутність консолідації національно-патріотичних сил; розмаїття форм боротьби та її довготривалість; релігійне знамено боротьби проти католицизму; витворення національної держави лише на частині території; республіканська форма правління тощо. Безперечно, в середині XVII ст. на європейському континенті відбулося дві найвизначніші події революційного характеру – Англійська і Українська революції, які, незважаючи на те, що перша завершилася перемо-

гою, а друга – поразкою, справили помітний вплив на політичний розвиток Європи. Зокрема, Українська революція змінила співвідношення сил у Східній Європі (воно також виявилось несприятливим для України); зірвала плани Ватикану щодо укладення «універсальної унії»; сприяла наростанню соціальної боротьби в Польщі, Росії та Молдавії, національно-визвольної і соціальної боротьби в Білорусії, визвольної боротьби населення у Валахії, Болгарії, Сербії та Греції; послабила роль Кримського ханства в Південно-Східній Європі; сприяла зміцненню позицій Росії, Швеції та Бранденбурга (в 1657 р. Польща відмовилася від ленних прав на Східну Прусію).

Для Української революції були характерні такі риси:

- тісний взаємозв'язок і взаємовплив національно-визвольної й соціальної боротьби;
- переростання соціальної боротьби в селянську війну, що завершилася утвердженням у козацькій Україні нової моделі соціально-економічних відносин;
- провідна роль у розвитку революції та керівництві нею козацтва – стану дрібних землевласників-вояків;
- зрада національних інтересів переважною більшістю панівного стану українського суспільства, яке взяло найактивнішу участь у боротьбі проти Української держави;
- слабкий позитивний вплив на перебіг революції міського патриціату, вищого та середнього духовництва, інтелігенції;
- нерівномірність і суперечливість революційного процесу, зумовлені відставанням національно-політичної свідомості від поступу революційних подій, слабкою консолідацією еліти, гострою соціально-політичною боротьбою;
- переважання збройних форм боротьби;

відхід з літа 1651 р. від національно-визвольної боротьби населення західного регіону, що часто перетворювався в арену жорстокої конфронтації супротивних сил;

- фатально-трагічна роль геополітичного фактора.

Історичне значення революції ми вбачаємо в утворенні національної держави у вигляді козацької

Україні; її винятково важливій ролі в розвитку національної самосвідомості народу, формуванні державної ідеї; набутті досвіду боротьби за національну незалежність, а також проти соціального гноблення, за особисту свободу й право приватної власності на землю.

Окремі аспекти державної ідеї та боротьби за її реалізацію протягом другого та третього періодів революції знайшли своє відображення в історико-політичних трактатах, літописах, поезії публіцистичного спрямування тощо. Так, анонімний автор «Перестороги України» (1669 р.), який належав до близького оточення родини полковника В. Дворецького²³⁶, вражений масштабами руйнування козацької України й розчарований політичними наслідками визвольної боротьби, не приховував різкого осуду намірів тих угруповань старшини й козацтва, котрі намагалися вибороти державну самостійність. На його думку, «пановат бовемъ им не можна и жадень монарха того им не позволи, аби простий народ монархом мел бы ровным суседомъ, чого и Бг не дал простаком. Кгдыж украинце такого ест розуму благого, же хотели быт, що неподобна, абы над ними не было монархи жадного, ани зверхности якої (підкреслення наше – авт.), которая бы не припустила безъ караня злости жадней, чого еднакъ доказат не будет могти»²³⁷. Всупереч історичній правді він стверджував, що навіть «за старого Хмельницького» Україна «що доброго себе не справила, ане пановать и радит себе не умела...»²³⁸ З іншого боку, автор слушно дорікав старшині за відсутність єдності, надмірне політичне честолюбство, міжусобиці; справедливо відзначав негативні руйнівні наслідки свавілля та анархії: «...зайзрости и глупства в той же Украины: едень другого без суду и невинне, иле ж дае зрадою, забываетъ, рабуе, уряди, хочъ другый неумеетный и негодный, и праложенства отимуе»²³⁹

Вважаючи, що «з тых трох монарховъ (московського, польського і турецького – авт.) жадному отнятися, ане своей згубы уйти Украина не может», він намагався переконати читача, що єдиним рятівним виходом для неї було прийняття протекції московсько-

го царя. В цьому випадку «з'єдночення Русі» (чого дуже бояться «вшелякие народы: турки, немьци, орда и поляце») Україна б «не за длугой бы час во всемь обфитовала и вшелякимь народом, яко за свтого Владымера страшна бы была и користы и славы велькой бы мевала»²⁴⁰

У «Хроніці з літописців стародавніх» ігумен київського Золотоверхого монастиря Феодосій Софонович вкрай обережно й стримано підійшов до оцінок подій революції. Ми поділяємо міркування Ю. Мицика, що автор вбачав у визвольній боротьбі насамперед її релігійний аспект²⁴¹ і тому опустив політичні цілі, програми гетьманських урядів тощо. Позитивно оцінюючи факт прийняття 1654 р. Б. Хмельницьким протекції московського царя, Феодосій Софонович не схвалює розколу козацької України на окремі гетьманства²⁴²

Поезію публіцистичного спрямування 60-х – першої половини 70-х рр. червоною ниткою пронизує ідея осуду міжусобної та внутрішньополітичної боротьби, яка призвела до розпаду України, в багатьох творах лунає заклик до поновлення її соборності. Наприклад, анонімний автор вірша «О гордых і гнівливих ляхах...» не приховує уболівання за майбутнє Вітчизни:

Нікогда страна славная
 І врагом всім ужасная
 Паде, паде мечем,
 Междоусобним січем²⁴³.

В іншій поезії («Плач Малої Росії») знедолена, спустошена Україна звертається до Бога зі своїм горем, якого завдають їй її ж діти:

О, Боже мой милостивий!
 Возри на плач мой ревнивий!
 Где бідниця ест такая,
 Як я, Росія Малая?
 Всі маткою називають,
 А не всі за матку мають:
 Другий хоцет загубити
 В ложці води утопити²⁴⁴.

Відомий церковний і політичний діяч, поет Лазар Баранович, котрий орієнтувався на Росію, у вірші «Світ збурили грози на людській сльози» палко виступив з ідеєю необхідності досягнення єдності України, що, на

його думку, настане тоді, коли вгамуються міжусобна ворожнеча й боротьба:

На Україні
Весь час хтось гине, Вкраїна морем
Стає червоним.
Хто сам – потоне, в гурті – переборе!
Хай Україна
Стає єдина! Татарин згине!..
Дай, Боже, згоду святу Вкраїні,
Нехай Вкраїна у сіні не гине!
Вже досить крові в краю сім пролито,
Невинних в ньому без ліку побито²⁴⁵.

Дещо інше ідейне спрямування вірша «Всі покою широ прагнуть», авторство якого, на нашу думку, зовсім безпідставно приписується (як і в доносі Василя Кочубея) Івану Мазепі. Він також, як й інші твори, констатує страхітливую ситуацію, що склалася в державі внаслідок міжусобиць:

Всі покою широ прагнуть,
А не в один гуж тягнуть,
Той направо, той наліво,
А всі браття, тото диво!
Нема ж любови, нема ж згоди
Од Жовтої взявши Води;
През незгоду всі пропали,
Самі себе звоювали²⁴⁶.

Проте, на відміну від них, цей вірш не містить осуду пропольської чи протурецької орієнтації гетьманів і не вихваляє промосковську, а вказує на трагізм для Вітчизни самого явища існування різних зовнішньо-політичних орієнтацій:

Жалься, Боже, України,
Що не вкупі має сини!
Єден живе із погани,
Кличе: «Сюди, отамани!
Ідім матки рятувати,
Не даймо їй погибати!»
Другий ляхам за гріш служить,
По Вкраїні і той тужить:
«Мати моя старенькая,
Чом ти вельми слабенькая?
Різно тебе розшарпали,
Гди аж по Дніпр туркам дали.
Все то фортель, щоб слабіла
І аж вкінець сил не міла».

Третій Москві юж голдує,
 І їй вірно услугує;
 Той на матку нарікає
 І недолю проклинає:
 «Ліпше було не родити
 Нежлі в таких бідах жити!»²⁴⁷

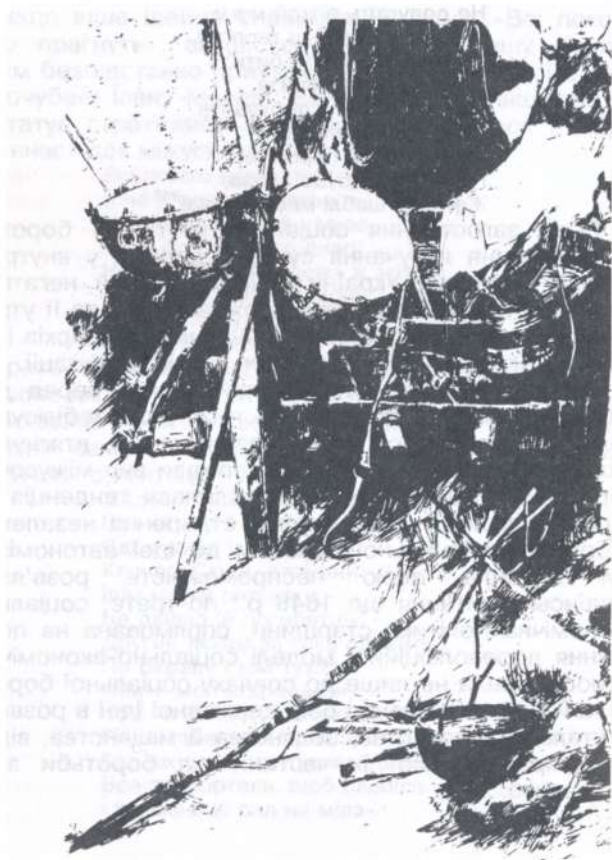
Що особливо важливо, автор цього твору бачить вихід із ситуації не в пошуках нової допомоги зовні, а в необхідності, керуючись національними інтересами, об'єднати свої сили й повести боротьбу за самостійність України:

Озмітися всі за руки,
 Не допустіть гіркої муки
 Матці своїй більш терпіти!
 Нуте врагів, гнуте бити!
 Самопали набувайте,
 Острих шабель добувайте,
 А за віру хоч умріте,
 І вольностей бороніте!
 Нехай вічна буде слава,
 Же през шаблі маєм права!²⁴⁸

Різке загострення соціально-політичної боротьби та посилення втручання сусідніх держав у внутрішні справи козацької України відіграли вкрай негативну роль як у процесі розвитку державної ідеї та її утвердження в свідомості еліти й основних прошарків і соціальних груп суспільства, так і в її реалізації. По-перше, вони зумовили глибокий розкол серед державної верхівки, котра замість того, щоб мобілізувати сили нації для досягнення незалежності, втягнулася в смертоносний для молоді держави вир міжусобної боротьби; по-друге, чітко окреслилася тенденція повороту більшості еліти від ідеї створення незалежної соборної національної держави до ідеї автономізму, яка виявила свою неспроможність розв'язати українське питання ще 1648 р.; по-третє, соціально-економічна політика старшини, спрямована на поновлення дореволюційної моделі соціально-економічних відносин, вела не лише до спалаху соціальної боротьби, а й до послаблення ролі державної ідеї в розвитку ментальності козацтва, селянства й міщанства, відходу чимраз більшої їх частини від боротьби за її реалізацію.

Розділ третій

Поразка національно-патріотичних сил у боротьбі за територіальну єдність козацької України (1676-1715 рр.)

Поразка революції надзвичайно ускладнила можливість розв'язання проблеми возз'єднання козацької України, не кажучи вже про виборення нею незалежності. Укладений 17 жовтня 1676 р. між Портою й Річчю Посполитою Журавнинський договір вносив істотні зміни в міжнародно-правове становище Правобережної України. На відміну від Бучацького договору в ньому не передбачалося визнання існування «Української держави», оскільки «Поділля й Україна», за винятком Білої Церкви та Павлочі, відходили до складу Туреччини¹. Втім, невдовзі турецький уряд повертається до думки про її поновлення, сподіваючись заручитися підтримкою мешканців козацької України в боротьбі проти Росії. Для цього на початку 1677 р. проголошується утворення Руського князівства на чолі з Ю. Хмельницьким, котрий змушений був погодитися зі своїм новим статусом і взяти участь у поході турецьких військ в Україну². Звертає на себе увагу той факт, що правлячі кола Порти пов'язували свої надії не з поновленням гетьманату, а з реалізацією ідеї українського монархізму. Тому в універсалах Ю. Хмельницький титулується як «князь удільний Руський», «князь Малоруської України», «руський монарх» тощо³. На початку липня 1677 р. І. Сірко повідомляв І. Самойловичу, що «Хмельницького зроблено князем України, і князівство його буде віднесене до таких же удільних, як і інші князівства турецького царства»⁴. Відомо, що головнокомандувач турецького війська Ібрагім-паша під час переговорів із запорозькими послами домагався визнання Ю. Хмельницького «спадкоємним князем України»⁵.

Однак все наведене вище не дає підстав ні для замовчування заходів Ю. Хмельницького в царині поновлення на Правобережжі державних інституцій, ні для їх негативної оцінки. Починаючи з весни 1677 р., він намагався поширити свою владу на всю територію Правобережної України, що в минулому входила до складу козацької держави. Так, його наказний гетьман Астаматій розіслав універсали, в яких князь «по Го-

ринь і Димер Україну описав, обидва Константинова у ті лінії вложив, по Острог закроїв і велику частину Волині притягнув»⁶. Наполегливо добивався Ю. Хмельницький від Речі Посполитої виведення залог із українських міст (за винятком Білої Церкви та Паволочі) і встановлення українсько-польського кордону по р.Случ, дозволу на поновлення полково-сотенного адміністративно-територіального устрою⁷, докладав також чимало зусиль для порозуміння з кошовим І. Сірком, котрий зайняв нейтральну позицію під час першого Чигиринського походу турецької армії (серпень - вересень 1677 р.), що закінчився поразкою Ібрагім-паші⁸. Маємо дані, що наприкінці січня 1678 р. кошовий заявив про згоду визнати Ю. Хмельницького «князем всієї України» (включно з Лівобережжям), якщо султан погодиться на те, щоб не переслідувалася православна віра, не бралися з України ясир і данина, не порушувалися права й вільності Війська Запорозького й не утримувалися в українських містах урядники із залогами (як бачимо, програма вимог І. Сірка є доволі близькою до проекту українсько-турецького договору 1668 р.)⁹.

Вже перші політичні кроки українського володаря викликали занепокоєння в польського уряду. Послу до Стамбула хелмінському воєводі Яну Гнінському (виїхав у середині травня 1677 р.) було доручено домагатися повернення Речі Посполитій Поділля й інших районів Правобережжя і заборони Ю. Хмельницькому титулуватися «князем Сарматії»¹⁰. Проте султан не лише відхилив ці пропозиції, а й при ратифікації Журавинського договору (квітень 1678 р.) зробив важливе уточнення, що Україна, будучи турецьким володінням, віддається в управління козакам¹¹. Влітку 1678 р. Ю. Хмельницький як «князь Малої Русі» ще наполегливіше став вимагати від Польщі виведення залог із міст Брацлавського й Київського воєводств¹². Після захоплення турками Чигирини (22 серпня 1678 р.) він утверджує свою владу в Каневі, Черкасах, Корсуні, Кальнику, Немирові й навіть у Меджибожі на території Подільського воєводства, вдається також до спроб схилити на свій бік населення Лівобережної України¹³. На початку 1679 р., отри-

мавши допомогу від хана, князь перейшов через Дніпро й намагався організувати переселення мешканців зайнятих ним міст і сіл на Правобережжя. Однак, наштовхнувшись на сильний опір гетьманських підрозділів, повернувся до своєї резиденції в Немирові¹⁴

Російський уряд, як і польський, також не на жарт занепокоївся можливістю поновлення державних інституцій на Правобережжі й усіма засобами намагався протидіяти цьому процесові. Оскільки з осені 1678 р. серед частини лівобережного населення (переважно вихідців із Правобережжя) окреслилася тенденція до переселення на правий берег Дніпра, було прийнято рішення знищити там усі поселення, а їх мешканців розселити на землях Лівобережжя та Слобожанщини. У березні 1679 р. наказний гетьман Семен Самойлович за наказом свого батька І. Самойловича на чолі 10 тис. українських і московських вояків розпочав «згін» населення Правобережжя, знищуючи при цьому міста й села дощенту. Як повідомляв лівобережний гетьман до Малоросійського приказу, «всі жителі ржищівські, канівські, корсунські, староборські, мошенські, драбівські, білозерські, таганківські, черкаські на цей бік зігнані, і від ворога відхилені, а міста й села, містечка і присілки їх, де вони раніше жили на тому боці, всі без останку спалені»¹⁵ Ця жахлива за своїми наслідками акція започаткувала політичний курс Росії на перетворення центральної і східної частини Правобережної України в пустелю. За підрахунками дослідників, наприкінці 70-х рр. у Лівобережній Україні зібралось близько 120 тис. переселенців із Правобережжя¹⁶.

Становище Юрія Хмельницького за обставин жахливого збезлюднення Правобережжя, рішучої протидії намірам князя з боку Росії та Польщі, його неспроможності консолідувати навколо державної ідеї своїх прихильників і прорахунків у внутрішній політиці було критичним. І все ж протягом 1679—1680 рр. він і далі добивався від Речі Посполитої визнання Українського князівства й виведення залог із Білої Церкви та Павлочі¹⁷ Є дані, що 1679 р. Я. Собеський посилав до нього Й. Шумлянського з пропозиціями відмовитися

від турецької протекції й погодитися на входження України до складу Польщі за умов збереження за ним титулу руського князя й нобілітації козацької старшини. При цьому Україна начебто мала являти собою рівноправну з Литвою і Польщею складову частину Речі Посполитої. Не виключено, що передбачалося також зрівняння в правах православної церкви з католицькою. Проте ці переговори успіху не мали¹⁸

Тим часом активізувалися переговори між Османською імперією та Росією, у ході яких султан знехтував ідею створення в Правобережній Україні удільного князівства. Згідно з укладеним у січні 1681 р. Бахчисарайським договором встановлювалося на 20 літ перемир'я; кордон мав проходити по Дніпру; міста Київ, Васильків, Трипілля і Стайки з селами, а також містечка Дідовщина і Радомишль залишалися за Росією; на землях між Бугом і Дніпром султану і хану заборонялося зведення своїх міст, поновлення поруйнованих козацьких міст і містечок, а також спорудження нових поселень на козацьких землях. Вони мали залишитися незаселеними, а тих мешканців, котрі проживали в містах, містечках і селах, належало «вислати геть і дати їм волю розійтися туди, куди захочуть»¹⁹ Щоправда, в квітні 1682 р. турецький уряд підписав остаточний варіант договору з Росією, в якому вже не згадувалося, що частина Правобережжя має залишатися незаселеною²⁰ Гадаємо, що саме тому Ю. Хмельницького було викликано (найімовірніше, влітку 1681 р.) до Стамбула, й подальша його доля і нині залишається невідомою.

Зазнавши невдачі в спробах створити під своєю протекцією Українське князівство, Порта, однак, намагаючись утвердитися на Правобережжі, не пішла на ліквідацію тут залишків державного життя, а вирішила зберегти й розвинути їх у формі автономного гетьманства, прилученого до Молдавії. Наприкінці липня 1691 р. молдавський воевода Георгій Дуке отримав привілей на володіння Україною²¹ і направив на нові землі наказного гетьмана Яна Драгинича, котрий осів у Немирові й активно взявся за відродження полковотенного устрою та колонізацію краю. Через деякий час він повідомляв переяславському полковникові

Леонтію Полуботкові: «...роздав я полки на цьому боці Дніпра, окрім київського, українським гідним людям; котрі полковники від нас поставлені, щоб вільно закликали людей своїх полків на ці ж попелища, звідки вийшли і де народилися (підкреслення наше - авт.)»²².

Восени до Немирова прибув сам Г. Дуке, котрий проголосив «всезагальне право слободи по усій Україні»²³. З його універсалу до новопризначеного корсунського полковника Івана Губаренка дізнаємося, що переселенцям надавалися «всякі свободи», які й раніше бували (включаючи винокуріння й варіння пива), терміном на 15 років²⁴. Водночас до мешканців Лівобережної України розсилалися «закличні універсали», які зумовили виникнення переселенського руху на Правобережжя. Ця політика молдавського воеводи спричинила рішучий протест з боку московського уряду (що засвідчує лист від 12 квітня 1682 р. Федора Олексійовича до Г. Дуке²⁵). За наказом царя наприкінці травня І. Самойлович звернувся з універсалом до жителів Лівобережжя, погрожуючи їм конфіскацією майна й смертною карою за спробу переселитися на Правобережжя²⁶. І все ж, незважаючи на суворі заборони, потік біженців на правий берег Дніпра не зменшується й до осені наступного року з'являються оселі в Богуславі, Мошнах, Рокитному та інших містах²⁷. Хоча влітку 1683 р. козаки й змістили Я. Драгинича і вийшли з-під влади Г. Дуке (а відтак і Порти)²⁸, слід віддати належне їхнім заходам у справі колонізації краю й відродження козацького самоврядування. Протягом 1684-1686 рр. турецький уряд намагався утвердитися тут за допомогою проголошення гетьманств Сулименка й Самченка, але зазнав невдачі. З 1686 р. Порта фактично усувається від безпосередньої підтримки ідеї створення автономного гетьманства. Цей курс тепер починає активно проводити Кримське ханство²⁹.

Безперечно, після падіння уряду П. Дорошенка головним носієм державної ідеї стає патріотично налаштована старшина лівобережного гетьманства, очолювана І. Самойловичем, котрий у новій політичній ситуації виступав єдиним законним володарем усієї ко-

зацької України. До його честі відзначимо, що протягом другої половини 70-х — першої половини 80-х рр. він проводив доволі послідовну політику (здебільшого дипломатичними методами), спрямовану на возз'єднання козацької України, щоправда, як складової автономної частини Московської держави. З огляду на це навіть акт зречення влади з боку П. Дорошенка він розцінював як об'єднання «вітчизни нашої» України³⁰. По відбитті першого Чигиринського походу турецького війська гетьман рішуче відхилив натяки Москви на можливість зруйнування Чигирина, вбачаючи в ньому символ існування єдиної козацької України: ...вже краще спершу сказати українському народові, що він царю не потрібний... У нас в народі говорять: за ким Чигирин за тим і Київ, а за тим і всі ми у підданстві»³¹.

І. Самойлович займав непримиренну позицію щодо повернення Правобережної України під владу польського короля. Очевидно, не без підстав на початку 1677 р. польський резидент Свідерський скаржився московському урядові, що І. Самойлович називає себе «гетьманом обох сторін Дніпра» і захоплює «Дорошенкові міста»³². Через свого посланця, генерального писаря Василя Кочубея, в грудні того ж року гетьман повідомив царю, що не має потреби в переговорах із Польщею з цього питання, бо не може бути й мови про передання їй будь-якої частини Малоросії, надто ж Києва та Чигирина. А в листі до дяка Іларіона Іванова він не приховував обурення тим фактом, що в російсько-польських переговорах українцями «начебто худобиною якою мали б торгувати». Щоб цього не допустити, гетьман домагався дозволу взяти в них особисту участь³³.

На жаль, прагнучи зберегти свою владу над Правобережжям, І. Самойлович докладав максимум зусиль, щоб запобігти відродженню тут під протекцією Порти чи Речі Посполитої державного утворення. Він вважав за ліпше залишити ці землі пустелею, ніж втратити свої права на них. Цим пояснюється і його протидія спробам Ю. Хмельницького та Я. Драгинича колонізувати спустошений край, відродити тут козацький устрій. Гетьман не приховував свого обурен-

ня тим, що султан, всупереч договору 1681 р., дозволив «між ріками Дніпром і Бугом для своєї вигоди зводити людські поселення і володарів своїх в тому боці мати хоче...»³⁴ Під час зустрічі зі стольником В. Тяпкіним, котрий навесні 1681 р. повертався з Бахчисараю до Москви, він висловлював жаль з приводу того, що тепер йому вже не можна титулуватися гетьманом обох сторін Дніпра, й звертав увагу стольника на доцільність об'єднання українського народу під його гетьманською булавою³⁵

Починаючи з 1683 р., І. Самойлович послідовно виступав проти укладення російсько-польського договору, оскільки чудово розумів, що, по-перше, він буде підписаний лише ціною нового поділу українських земель³⁶ і, по-друге, в разі досягнення згоди будуть остаточно поховані його сподівання на возз'єднання України. Щоправда, гетьман допускав можливість «вічного миру» між Росією й Річчю Посполитою лише за умови, що остання зречеться Києва і «всієї Малоросії», відмовиться від «Війська Запорозького, городового і низового»³⁷. В листопаді 1684 р. під час розмов із відомим російським дипломатом думним дяком Омеляном Українцевим він переконував його в недоцільності укладання союзу з поляками, котрі лукаві і «вічні народу московському і нашому козацькому неприятелі». Він звертався з листами до російського уряду, намагаючись переконати його не йти на укладення угоди. Так, в одному з них наголошувалося на тому, що, перш ніж підписати її, потрібно виговорити «безпеку православ'ю, бо великим государям союз цей може бути потрібним тільки для збереження і умноження православ'я та й для того, щоб тут розширити кордон наш до Дністра і до Случі, а без користі для чого вступати до союзу?»³⁸

За свідченням джерел, І. Самойлович, як свого часу Б. Хмельницький та П. Дорошенко, також виношував ідею соборності національної держави в етнічних межах України. На початку 1685 р. він направив до Москви інструкцію, в якій пропонував домагатися від Польщі відмови від усіх етнічноукраїнських земель, бо «вся тогочасна сторона Дніпра, і Поділля, Волинь, Підляшшя, Підгір'я і вся Червона Русь, де стоять

славні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острог, Заслав, Корець та інші, від початку існування тутешніх народів до руських монархів (підкреслення наше. — авт.), і тільки сто років тому з невеликим лишком польське королівство ними заволоділо...» Гетьман відзначав необхідність залишення за Гетьманщиною земель з цього боку р. Сож, які «здавна належали Війську Запорозькому»³⁹

Хоча основні його міркування були відхилені Москвою, все ж, як слушно зауважував польський дослідник Я. Перденія, гетьманські пропозиції щодо гарантій свобод православній вірі, а також приналежності Січі до Росії й відсунення кордону на захід від Києва лягли в основу наступних російсько-польських переговорів⁴⁰. Вони завершилися укладенням на початку травня 1686 р. «вічного миру», що передбачав: визнання Річчю Посполитою за Росією Лівобережної України, на Правобережжі Києва із землями між Ірпенем і Стугною, а також Запорожжя від Січі й Кодяку до гирла Тясмина; відкладення вирішення питання про долю козацької території вниз по Дніпру від Стайків і Ржищева до Чигирина на пізніше й залишення її незаселеною; визнання Росією решти території Правобережної України за Річчю Посполитою; зобов'язання обох сторін не приймати переселенців з іншого боку Дніпра; сплату Польщі 146 тис. рублів; укладення союзу проти Порти й Криму тощо⁴¹. Отже, по суті договір являв собою новий поділ козацької України й ще більше ускладнював можливість реалізації ідеї її соборності.

Джерела свідчать, що І. Самойлович звернувся з апеляціями до польської сторони, намагаючись схилити її до відмови від претензій на Правобережжя. В одному з листів до Я. Собеського гетьман просив повернути той край українському люду, стверджуючи, що він дістався Росії від турків, був здобутий його сином Семеном від Ю. Хмельницького й з'єднаний з рештою України⁴². На початку червня 1686 р. в новому листі до короля він обгрунтовував образу тим, що «власна наша війська Запорозького земля на тому боці річки Дніпра по ріках Рось, Текич, Соб, Кам'янка

і по річці Буг будуча» забрана росіянами, й переконував володаря Польщі в необхідності затвердження вічним договором цієї спустошеної землі «як нашої власної, при нас»⁴³. На початку вересня в листі до білоцерківського коменданта С. Раппа гетьман підкреслював, що землі Правобережжя здавна належали Війську Запорозькому, ними володів від Дністра до Случі П. Дорошенко, тому він дивується, чого б то Польща «так завчасу поривається осягнути тогочасну Україну»⁴⁴.

Довідавшись про умови укладеного «вічного миру», І. Самойлович не приховував свого невдоволення їх змістом. Так, він заборонив вдячні молебні з нагоди миру. У розмовах зі старшиною неодноразово зауважував: «Не послухала дурна Москва моєї поради, замирилася з поляками; дочекаюсь я скоро того часу, що будуть знову мене прохати, щоб я посередником став до перемир'я з державою Кримською»⁴⁵. Торкаючись проблеми втраченого Правобережжя, гетьман недвозначно натякав, що «не так воно станеться, як Москва у мирних договорах своїх з ляхами ухвалила. Вчинимо ми так, як нам потрібно!»⁴⁶. З цією метою було здійснено кілька дрібних воєнних операцій, спрямованих на утримання під гетьманським контролем Правобережжя. Ці дії серйозно занепокоїли польську сторону, яка стала звинувачувати І. Самойловича в намірах встановити кордон по р.Случ і домогтися удільності, котру мав Б. Хмельницький⁴⁷. Польський сановник М. Огінський скаржився цареві, що ще «чорнило на трактаті не висохло, а вже Самойлович і задніпровські козаки на цей бік Дніпра перейшовши, встановлюють собі якесь володіння»⁴⁸. Сенатська комісія, скликана для розгляду питання про Правобережню Україну, відзначала, що лівобережний гетьман «бажає забрати собі всю Україну»⁴⁹. Ми поділяємо міркування Т. Чухліба, що саме «цілеспрямована «правобережна» політика І. Самойловича, що розходилася з намаганням Московської держави зберегти мирні відносини з Польщею, стала однією з причин його зміщення з посади гетьмана Лівобережної України»⁵⁰.

Заслугує на увагу ще один важливий напрямок державотворчої діяльності гетьмана, а саме: намаган-

ня прилучити до Гетьманщини Слобідську Україну. Саме туди наприкінці 70-х — на початку 80-х рр. спрямовувався основний потік переселенців, кількість поселень і мешканців у цьому краї постійно зростала. Якщо 1657 р. в Слобідській Україні існувало 64 міста й села, де проживало близько 100 тис. мешканців, то 1687 р. їх уже налічувалося 232 з населенням майже 250 тис. осіб. Переважна більшість мешканців краю була українцями. Цей процес її заселення вихідцями з Правобережної України не припинявся до кінця XVII ст.⁵¹ Ймовірно, наприкінці 1680 р. через посланців до Москви І. Самойлович порушив клопотання про перехід під його владу території слобідських Ахтирського, Харківського, Сумського й Острогожського полків. Наштовхнувшись на протидію з боку московського уряду, один з посланців, І. Мазепа, висловив сумнів у доцільності встановлення рубежу між Слобідською Україною й Гетьманщиною: «Відмежовувати їх немає потреби; і Слобідська Україна, і малоросійські міста - під державою великого государя...»⁵² У наступному році гетьман знову порушив це питання перед Росією⁵³

У політичному розвитку Гетьманщини І. Самойлович, продовжуючи традиції Б. Хмельницького, Д. Многогрішного та П. Дорошенка, прагнув запровадити спадкоємне гетьманство. Ї підстави стверджувати, що він не був слухняною маріонеткою московського уряду й палким прихильником московської орієнтації, але, так само як Б. Хмельницький і П. Дорошенко, виношував плани витворення незалежної держави. У доносі князю Василю Голіцину (липень 1687 р.) група старшин звертала його увагу на те, що гетьман «самовладно володіє і хоче володіти Малоросією», українські міста називає не государевими, а своїми «і людям військовим наказує, щоб йому, а не монархам вірно служили (підкреслення наше авт.)». На доказ цього наводився випадок, коли син гетьмана Григорій у Чернігові лаяв війта і міщан, погрожуючи їм смертною карою за те, що захотіли на ратуші поставити двоголового орла на знак того, що місто є вотчиною царя. При цьому він застерігав: «Не будете, мужики, жити на світі, якщо хочете виламатися із під-

данства володаря батька мого і піддатися Москві». Старшини підкресливали існування в І. Самойловича задуму «коли-небудь домогтися в Малоросії удільного володіння»⁵⁴.

Безперечно, позитивною стороною його діяльності були заходи в царині зміцнення державних інституцій, насамперед щодо централізації влади, обмеження свавілля й отаманства старшини, охлократії поспільства, протистояння намірам Запорожжя домогтися політичної окремішності. У вже згадуваному доносі старшини скаржилися, що **«все робить один, нікого до думи не залучає (підкреслення наше авт.)** ...Старшина генеральна не має у нього відповідної честі і безпеки: від гніву і погроз його більше бувають змертвілими, ніж спокійно живуть»⁵⁵. Щоб контролювати шлях на Дніпровий Низ, гетьман розташував залогу в Кодакі, намагався опанувати перевози в Келеберді та Переволочній, заборонив запорожцям вести самостійні переговори з правителями інших країн, рішуче виступав проти наміру Москви вручати їм знамена, оскільки ці державні відзнаки могли належати лише гетьманові. В цілому ж, характеризуючи політичну діяльність І. Самойловича, не можна не погодитися з міркуванням І. Крип'якевича, що саме за його 15-річного гетьманування утвердилися ті державні форми Гетьманщини, які існували майже 100 років⁵⁶. Щоправда, тоді ж сталася важлива політична подія, котра мала вкрай негативні наслідки для духовного розвитку української нації, а саме: 1685 р. Київська митрополія була підпорядкована московському патріархатові, на що наступного року Москва отримала згоду від царгородського патріарха Діонісія. Висвячений у столиці Росії київський митрополит Гедеон отримав титул «митрополит Київський і Галицький і Малия Росії», в той час як до 1685 р. київські митрополити завжди титулувалися: «митрополит Київський, Галицький і вся Росії...»⁵⁷. Відтепер українська православна церква повільно, але неухильно перетворювалася в знаряддя колоніальної політики Російської держави в Україні, ставала могутнім ідеологічним засобом русифікації українців, позбавлення їх національної державної ідеї.

Старшинська верхівка, прагнучи до встановлення олігархічної форми правління, влітку 1687 р. вчинила державний переворот. Царат жорстоко розправився з І. Самойловичем та його родиною: самого гетьмана було заслано до Тобольська (помер 1690 р.); сина Григорія страчено в околиці Севська; сина Якова з дружиною відвезено до Єнісейська; дружину гетьмана відправлено до молодшої доньки в Седнів; майно сім'ї конфісковано (половина багатств передавалася до московської скарбниці, друга половина потрапила до рук новообраного гетьмана І. Мазепи)⁵⁸

І. Мазепа, прийшовши до влади, погодився на укладення «Коломацьких статей», які становили собою серйозний крок назад порівняно з «Глухівськими статтями» Д. Многогрішного, оскільки обмежували політичну автономію Української держави. Так, вони вперше заперечували державний характер гетьманської влади й державний статус Гетьманщини, забороняючи вживати для її характеристики таке правове визначення, як «Малоросійський край гетьманського регіменту». Натомість йшлося про те, що він належить до єдиної держави з Великоросійським краєм. У них, також вперше, відзначалося, що гетьман і старшина зобов'язані **«народ малоросійський всякими заходами і способами з великоросійським народом з'єднувати (підкреслення наше авт.)»**, сприяти шлюбом між московитами й українцями тощо. Передбачалося введення московського гарнізону до гетьманської столиці Батурина. Підтверджувалася заборона на дипломатичні зносини з іншими державами, зокрема висловлювалося застереження, що новий гетьман не повинен порушувати «вічний мир» з Річчю Посполитою (тобто зобов'язаний погодитися на втрату Правобережжя)⁵⁹ Щоправда, на перших порах І. Мазепа писався «гетьманом обох сторін Дніпра». У листі до белзького воєводи Адама Сенявського 1693 р. він писав: «...волю я до повороту свого гетьманського, отримуючи Україну (Правобережну) під свою владу»⁶⁰

Постає закономірне запитання: якою мірою державна ідея зберігалася серед козацтва Правобережної України, яке продовжувало орієнтуватися на Річ

Посполиту? Джерела свідчать, що правлячі кола Польщі хотіли бачити в ньому представників усієї козацької України і за їх допомогою поширити вплив на Лівобережжя та Запорожжя. Так, 1676 р. сенат вирішив затримати козаків на службі не лише з метою їх використання у військових цілях, а й «як представників панування Речі Посполитої в Україні»⁶¹. Оскільки відповідно до умов Журавнинського договору в руках Польщі залишалися лише Біла Церква й Паволоч, рада сенату вирішила розташувати на постій у Димері, Чорногородці та Коростишеві на Поліссі 4 козацькі полки. Козакам надавалася земля, яку вони також могли отримати в околицях Білої Церкви й Паволочі. На початку наступного року сейм вирішив виділити козакам «певні місця в Україні для осідання й проживання»⁶².

Процес поновлення козацького землеволодіння й самоврядування в другій половині 70-х — на початку 80-х рр. відзначався складністю. На жаль, через обмеженість джерельної бази й недостатню увагу дослідників до цієї проблеми нам дуже мало відомо про життя козацтва. Його середня чисельність коливалася в межах кількох тисяч осіб. Із соціального погляду козаки були вихідцями з різних станів, часто прийшлими майже з усіх районів Правобережжя, й здебільшого не мали осілості. Основне їх ремесло — військова справа, з якої вони жили. Певна річ, поміж них було чимало авантюристів, шукачів пригод чи «легкого шматка» хліба. Не варто заплющувати очі на вельми помітний у діях козаків грабіжницький (розбійницький) момент. Це все правда, але правда й те, що переважна більшість їх прагнула відродити традиції козацького устрою. Без їх підготовчої роботи навряд чи стали б можливими успіхи в заселенні краю, поновленні окремих державних інституцій, відродженні ідеї возз'єднання козацької України протягом другої половини 80-х — 90-х рр.

Кілька слів про діяльність наказного гетьмана на Київському Поліссі. Є дані, що наприкінці 1676 — на початку 1677 рр. О. Гоголь намагався переманути на свій бік частину лівобережних козаків, і це викликало стурбованість у І. Самойловича⁶³. Влітку 1677 р. він підтримував постійний зв'язок з Ю. Хмельницьким⁶⁴,

а також направляв посольство до молдавського господаря Г. Дуке⁶⁵. Очевидно, наказний гетьман виношував певні політичні плани, які йшли всупереч політиці Польщі, тому король не приховував невдоволення його діями⁶⁶. Не виключено, що, не довіряючи Ю. Хмельницькому, О. Гоголь намагався домогтися об'єднання Київського Полісся з лівобережним гетьманством. Відомо, що навесні 1678 р. він визнав владу І. Самойловича⁶⁷. Ми згодні з думкою Т. Чухліба, що функціонування козацької адміністрації в часи О. Гоголя відзначалося поступовою втратою під тиском зовнішніх чинників її державотворчого потенціалу⁶⁸.

Після О. Гоголя (помер на початку січня 1679 р.) старшим над козаками призначається Мирон, який намагається якомога більше розширити територію перебування козаків на Київському Поліссі за рахунок шляхетських маєтків. Мало того, він прагне усунути шляхту з усієї території Правобережної України. На початку березня 1682 р. київська шляхта звернулася до коронного гетьмана з проханням позбавити Мирона влади. Король прислухався й призначив старшим К. Ласка⁶⁹. Проте незабаром новий козацький гетьман Андрій Могила поновлює Мирона на посаді наказного гетьмана. Влітку 1684 р. він став поширювати серед населення чутки, нібито має королівський універсал із дозволом утвердити владу запорозького гетьмана по р. Случ, покозачувати селян та виводити їх із підданства шляхти⁷⁰. Отже, в даному випадку маємо свідчення джерела про відродження ідеї створення Української держави в її традиційних кордонах по Случ. Подібні дії, ясна річ, не могли не сприяти покозаченню поліського населення, пожвавленню його національно-визвольної боротьби. За визнанням брацлавського підкоморія А. Потоцького, жителі Полісся «збираються охоче на шляхетську кров, говорячи: «коли б можна було вигнати із цих країв панів, усіх ляхів, а насамперед пана підкоморія київського, то знову було б гаразд»⁷¹.

З кінця 70-х рр. Я. Собеський повертається до планів щодо поновлення за допомогою козацтва польської влади на всьому Правобережжі, Запорожжі

й навіть на Лівобережжі. З 1679 р. він веде переговори з кошовим І. Сірком, розробляє проект колонізації козаками спустошених районів Правобережжя. У липні 1682 р. він послав до козацької старшини в Димері нобілітованого козацького полковника Василя Іскрицького з інструкцією, що передбачала скликання генеральної ради для вирішення питань допомоги Польщі в боротьбі проти Порти й відродження козацтва в Україні, а також встановлення контактів з лівобережною старшиною (зокрема, з І.Мазепою), щоб переконати її в необхідності повернення Лівобережжя до складу Речі Посполитої⁷². Усунення з Правобережжя Я. Драгинича, схоже, також відбулося не без сприяння Польщі. Колишній немирівський староста Степан Кунницький одержав у серпні 1683 р. від короля гетьманський титул і розпочав формування козацьких полків. У грудні того ж року він здійснив успішний похід проти татар і турків у Молдавію й Буджацькі степи, однак під час повернення назад на початку 1684 р. зазнав невдачі. Внаслідок цього козацька рада в Могилеві змістила його й обрала гетьманом полковника А. Могилу. Її рішення знайшло схвалення з боку короля⁷³.

А. Могила відіграв помітну роль не лише в боротьбі з турками та призначеними Портою гетьманами, а й у процесі колонізації правобережних земель та відродження козацького устрою⁷⁴. Складні обставини боротьби з Портою й Кримським ханством, побоювання, що влада І. Самойловича пошириться на Правобережну Україну, переконали Я. Собеського в необхідності проведення активної колонізаційної політики на терені спустошеної козацької України. Видані ним 1684 р. універсали дозволяли козакам поселятися з родинами й вести господарство за «протекції нашої і Речі Посполитої» між Тясмином, Тікичем і Київським Поліссям (у минулому регіон Чигиринського, Канівського, Корсунського, Черкаського, Уманського, Білоцерківського й Кальницького полків)⁷⁵. Відзначимо, що козаки, селяни і міщани розглядали цей дозвіл як такий, що стосувався всього Правобережжя. 1685 р. сеймом приймається спеціальна постанова щодо Війська Запорозького. Вона,

по-перше, обіцяла всім низовим і городовим козакам, котрі мали поселятися в Україні, повернення «прадавніх вольностей, свобод і привілеїв»; по-друге, дозволила козакам поселятися не лише в королівських, а й у шляхетських маєтках; по-третє, надала гетьману А. Могилі право видавати «приповідні листи» на формування козацьких полків представникам козацької старшини⁷⁷

Цей курс польського уряду відкривав широкі можливості для переселення на Правобережжя різних категорій населення і не лише започаткував новий етап у колонізаційному освоєнні краю, а й об'єктивно сприяв процесу відродження тут державницьких інституцій. Характерно, що заселення цих земель і створення полків взяли під свій контроль досвідчені козаки, світогляд яких сформувався на традиціях (позитивних і негативних) суспільно-політичного життя Української держави 70-х рр. Гетьман А. Могила, полковники Семен Палій, Гришко, Захарій Іскра, Андрій Абазин у своїй діяльності зуміли (більшою чи меншою мірою) поєднати старі методи поновлення козацького устрою з новими. На відміну від своїх попередників на Поділлі та Київському Поліссі (другої половини 70-х — початку 80-х рр.), які спиралися здебільшого на військовий, авантюрний елемент, вони з другої половини 80-х рр. стали віддавати перевагу осілому, землеробському населенню. Численні свободи вабили сюди мешканців Лівобережної України, багатьох районів Правобережжя, Галичини тощо.

Відродження інституцій Української держави, а відтак і національної ідеї, являло собою вкрай складний і суперечливий процес. Уже в 1683-1684 рр. поновлюються функції генеральної козацької ради по обранню гетьманів, спочатку С. Куницького, згодом А. Могили. Вважаємо слушним висловлене в літературі твердження, що рішення Могилівської ради засвідчує існування певних автономних прав козацької адміністрації згідно з вже згадуваним королівським універсалом 1684 р.⁷⁸ На чолі правобережного козацтва до кінця XVII ст. стояли гетьмани С. Куницький (1683-1684 рр.) і А. Могила (1684-1689 рр.), наказні гетьмани Гришко (1689-1692 рр.) та Самусь (1694-

1699 рр.). Як видно з печатки А. Могили, вона продовжувала традицію Української держави: містила відомий образ козака з мушкетом. Сам гетьман підписувався так: «Андрій Могила Гетьман В[ашої] К[оролівської] М[илості] Військ Запорозьких». Відомо, що влітку 1688 р. московський цар вимагав від польського короля заборони А. Могилі вживати цей титул⁷⁹. У своїй діяльності правобережний гетьман вдавався також до призначення наказних гетьманів. На жаль, і це засвідчують численні факти, згадуваним гетьманам так і не вдалося домогтися консолідації старшини. По-перше, серед неї чимало було авантюрного елемента з притаманним йому нехтуванням національних інтересів, потягом до особистої наживи, свавілля, отаманства. Типовою з цього погляду є самохарактеристика одного з них: «Я ні короля, ні гетьмана не боюся; у мене король — цар турецький, а гетьман — господар волошський, бо те слід знати: де Барабаш, там нічого не має»⁸⁰. По-друге, в старшинському середовищі точилася постійна боротьба за владу. По-третє, у зв'язку із загибеллю чи від'їздом на Лівобережну Україну більшості старшин — носіїв державної ідеї — серед правобережної еліти 80-х — 90-х рр. переважали вояки, а не політики.

З середини 80-х рр. розпочалося становлення Білоцерківського (Фастівського), Брацлавського, Богуславського й Корсунського полків. Внаслідок страхитливого збезлюднення краю (на наш погляд, втрати населення Брацлавщини й Київщини становили понад 90%; за підрахунками польського дослідника Д. Колодзейчика, населення Подільського воєводства на початку 80-х рр. становило близько 37,6 тис. осіб, в той час як перед 1648 р. — близько 300 тис. осіб⁸¹), поновлення козацького устрою відбувалося дуже мляво. Так, у листі до короля від 1 жовтня 1686 р. А. Могила підкреслював: «Кальник зовсім без однієї людини, також і в Дашові, Комарові і Шаргороді...» З огляду на таку ситуацію зрозумілим стає прохання гетьмана видати «асигнацію на землі, де були б люди»⁸². Формування полків відбувалося на основі військових традицій держави. За даними козацького компуту 1689 р. в складі гетьманського полку були генераль-

ний писар, генеральний обозний, генеральний хорунжий, бунчужний, підсавул, пушкар, добуш, сурмач, прапорonoсець і священик. На території полків влада зосереджувалася в руках полковників, сотників та інших представників адміністрації. До всього, полковники намагалися проводити самостійну політику⁸³ У містах і селах запроваджувалося козацьке самоврядування, тобто діяли місцеві органи влади. Так, у с.Калинівка влітку 1697 р. козаки побили житомирського стольника, примовляючи при цьому: «Бийте ляхів, бийте! Нехай не їздять на суди, наш тут суд козацький»⁸⁴

С. Палій та його соратники вважали територію, зайняту козацькими полками з центрами в Брацлаві, Немирові, Корсуні, Фастові й Богуславі, окремим політичним об'єднанням, яке лише формально залежало від королівської влади. Протягом кінця 80-х — 90-х рр. тривав неухильний процес становлення державних інституцій козацької України. Він супроводжувався посиленням боротьби проти поновлення польського панування, панського землеволодіння, панщини й кріпацтва, а також відродженням ідей не лише витворення козацької держави в кордонах середини XVII ст., а й незалежності України в її етнічних межах від Речі Посполитої. Уже в травні 1688 р. київська шляхта в інструкції на сейм підкреслювала бажання козаків встановити кордон по р.Случ на Волині та р.Ушу в Литовському князівстві. 1692 р. вона знову звертала увагу сейму на наміри С. Палія та козаків створити, відповідно до Гадяцької угоди, «якусь монархію до Случі»⁸⁵ Того ж року шляхта Овруцького й Житомирського повітів скаржилася на дії козаків, котрі завдають їй збитків на території до рік Словечна і Случ. Показачені мешканці Полісся погрожували «за Віслу прогнати ляхів, щоб тут і ноги їх не залишилося (підкреслення наше - авт.)»⁸⁶

Восени 1692 р. козацькі підрозділи перебували в Любарі, Лабуні, Полонному та Грицеві. Королівський комісар С. Дружкевич скаржився до Варшави, що фастівський полковник прагне захопити землі до межі Київського воєводства з Волинським⁸⁷ Посланці лівобережного гетьмана І. Мазепи, котрі їздили до корон-

ного гетьмана С. Яблоновського, у вересні 1690 р. зазначили в своїх записах: «Сумнів є в Короні Польській щодо Палія, що він за прикладом Хмельницького в Польщі розмірковує побувати і про нього така чутка на Волині і на Поліссі носить»⁸⁸. Через рік С. Дружкевич попереджав короля, що С. Палій створює собі «удільну провінцію, зміцнює Фастів, будує фортеці, звідусіль збирає людність і претендує на землі по саму Случ»⁸⁹. За свідченням українського літописця Г. Граб'янки, «втихомиривши Задніпров'я і пообсаджувачи численні міста своїми залогами, він (С. Палій — авт.) жив як удільний пан... владарював над усім Задніпров'ям аж до Дністра та Случі, владарював немов гетьман, проте гетьманом не був»⁹⁰. Незважаючи на постійний тиск з боку польських підрозділів та шляхти, С. Палію та його соратникам вдавалося до кінця 90-х рр. успішно відстоювати не лише інтереси козацтва, а й автономію козацького краю, який дедалі виразніше набував рис окремішньої від Речі Посполитої території. На початку 1698 р. коронний гетьман у листі до фастівського полковника висловлював різке невдоволення тим фактом, що «аж до Случі узурпуєте собі становиська, при важких і незносних обтяженнях шляхетських маєтків»⁹¹. Отже, В. Антонович мав всі підстави стверджувати, що С. Палій хотів вигнати шляхту з території від Дністра й Случі до Дніпра і наділити всіх її мешканців козацькими правами⁹².

Відзначимо також, що поновленням козацького стану і державних інституцій царина діяльності фастівського полковника не обмежувалася. Його перебування свого часу в таборі прибічників П. Дорошенка⁹³ не могло не накласти відповідного карбу на його політичний світогляд. На відміну від багатьох старшин Правобережжя, Лівобережжя та Запорожжя він виступав палким прихильником соборності козацької України. Наприкінці 1691 р. полковник відверто заявив польським посланцям, що до Гетьманщини рано чи пізно буде належати вся земля аж по р. Случ⁹⁴. Наступного року С. Дружкевич докоряв йому за те, що «відмовив королівській величності у підданстві» й, поширюючи відомості, «наче кордон» йому «вказано (московським

царем авт.) до Случі», погрожував «спустошити польські володіння до Вісли і за Віслою»⁹⁵. І. Мазепа в лютому 1694 р. повідомляв до Москви про такі політичні наміри С. Палія та його соратників: «Всі при ньому будучі однополчани... знаючи про важкозносиме ляхцьке іго і великі народу руському (українському — авт.) муки, ніколи на те дозволити не схочуть, щоб мала володіти (ними) польська держава»⁹⁶.

За тогочасних історичних обставин полковник вважав, що є можливість реалізувати ідею об'єднання козацької України за допомогою та під протекцією Росії. Тому впродовж 1668—1689 рр. двічі звертався до московського уряду з проханням прийняти територію його полку до складу Гетьманщини⁹⁷. У зв'язку з цим постає питання: наскільки реальним було втілення в життя цієї програми з огляду на політику І. Мазепи та московського уряду? Відомо, що наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. лівобережний гетьман, на відміну від І. Самойловича, не порушував питання про включення Правобережної України до складу Української держави, хоча, як ми вже відзначали, і далі титулувався гетьманом «обох боків Дніпра». Водночас тривав попередній курс суворої заборони мешканцям Лівобережжя переселятися на Правобережжя⁹⁸. І все ж є підстави вважати, що І. Мазепа не був байдужим до долі Правобережної України. В універсалі початку серпня 1692 р. до жителів лівобережних полків він писав про неї як про «вітчизну Україну»⁹⁹ і, доброзичливо поставившись до прохань С. Палія, в 1689—1690 рр. радив московському урядові дозволити фастівському полковнику переселитися до Трипілля, а наприкінці 1692 р. — за домовленістю з польським королем «прийняти Палія зі всіма людьми і з містечком Хвастовим під царську руку». Проте Росія, намагаючись уникнути загострення взаємин з Річчю Посполитою, відхилила ці пропозиції¹⁰⁰.

Важливою для розуміння рівня національної самосвідомості патріотично настроєних груп лівобережної старшини є політична акція військового канцеляриста гетьманської канцелярії Петра Іваненка (Петрика). Втікши 1692 р. на Запорожжя, він вирішив, заручившись підтримкою хана Сефа-Гірея, підняти повстання

проти Росії та І. Мазепи з метою створення самостійної Української держави в кордонах, що були за Б. Хмельницького. Проголошений за підтримки Криму гетьманом, навесні того ж року він уклав військово-політичний союз України й Кримського ханства проти Росії. Основним його положенням було створення удільного князівства Київського і Чернігівського, до складу якого мали ввійти Лівобережна й Правобережна Україна, за словами Петрика, «у тих межах, в яких Хмельницький з ордами відвоював її від ляхів»¹⁰¹. Отже, ідея соборності й незалежності козацької України і далі жила в серцях і думках окремих представників еліти. Це з одного боку. З іншого, вперше після Б. Хмельницького Петрик намагався пов'язати виборення незалежності з розв'язанням соціальних проблем, що нагромадилися в житті Гетьманщини. В своїх універсалах-відозвах до запорожців він неодноразово підкреслював необхідність поновлення суспільних відносин, які існували за гетьманування великого Богдана, оскільки тепер старшини, за його словами, «поділившись між собою нашою братією, позаписували її собі і своїм дітям навіки у неволю, і тільки лише що до плуга не запрягають»¹⁰². Насамкінець, вперше в історії української політичної думки ним була чітко сформульована ідея про існування смертельної загрози для Української держави з боку як Російської держави, так і Речі Посполитої. Петрик звертав увагу запорожців на той факт, що «вітчизна наша через ненависних монархів, серед яких живемо: наче леви люті, роззявивши свої пащеки, хочуть нас проковтнути, тобто вчинити своїми невільниками. Не дивно, що так поводитьсь король польський... Але дивні вчинки московських царів: не мечем вони нас здобули, а предки наші добровільно їм піддалися задля християнської віри»¹⁰³. Важко судити, чи П. Іваненко діяв з власної ініціативи, чи в нього за спиною стояли певні політичні кола української еліти, опозиційно настроєні до І. Мазепи (про це говорить О. Орлоблін¹⁰⁴), однак так чи інакше він діяв як український патріот.

Хоча спроби Петрика протягом 1692—1693 рр. за допомогою татар організувати походи проти лівобе-

режного гетьмана зазнали невдачі й він зійшов з арени політичної боротьби в Україні*, все ж його палкі заклики знайшли підтримку не лише частини запорожців, а й козаків Лівобережжя, що насторожило І. Мазепу. Відтепер він став побоюватися появи на Запорожжі чи Правобережжі нового претендента на гетьманську булаву, котрим насамперед міг стати С. Палій, авторитет якого стрімко зростав серед козацтва. Так, 1693 р. запорожці стали схилитися до думки про необхідність обрання С. Палія гетьманом. «Дамо Палієві гетьманство, — говорили вони, — вручимо йому всі клейноди; Палій піде вже не Петриковим шляхом, знає він, як українських панів приборати до рук»¹⁰⁶.

Одержуючи інформацію подібного змісту, І. Мазепа чимраз більше задумується над тим, що фастівський полковник з часом може перетворитися в серйозного супротивника і зашкодити здійсненню його задумів підпорядкувати своїй владі правобережні землі. Віднайдені дослідниками в польських архівах матеріали свідчать, що 1693 р. лівобережний гетьман в офіційних зносинах із польськими сановниками не приховував намірів оволодіти ними¹⁰⁷. Звідси випливають намагання І. Мазепи втримати С. Палія під своїм контролем, а відтак і внести корективи до власної політики щодо його діяльності. Якщо 1692 р. І. Мазепа переконував царський уряд у доцільності прийняття фастівського полковника під свою владу (навіть обіцяв йому посаду переяславського полковника), лякаючи Москву тим, що його перехід на бік Порти може завдати більшої шкоди, ніж дії «якого-небудь Стеценка Ягорлицького, призначеного гетьманом з татарської руки на правому боці Дніпра, чи від проклятого Петрика»¹⁰⁸, то з кінця 1693 р став обережно підштовхувати Кремль до прийняття полковника в підданство разом із козацькою територією й надання йому допомоги проти поляків.

* За даними О. Оглоблина, Петрик протягом тривалого часу залишався гетьманом Ханської України (регіон півдня України, за винятком Запорожжя, який визнавав зверхність Порти й Кримського ханства¹⁰⁵).

Через капітана Яришкіна Малоросійський приказ було поінформовано, що коли С.Палія буде прийнято, «слід надіслати нові війська в Україну для захисту Палія і України від поляків, котрі Палієве прийняття задарма не залишать. Палій пише і переказує гетьману усно, що коли йому оборони і допомоги від гетьмана не буде, то він повернеться в іншу сторону, куди його давно кличуть... Якщо Палій пристане до бусурманської сторони, то вся Україна розориться, тому що козаки підуть до Палія і завадити цьому не буде жодної можливості, бо Палій — чоловік військовий, має у воєнних справах щастя, за що козаки його дуже люблять і такого другого чоловіка в Україні не має і тепер, хоча під суворим страхом було заборонено, однак пішло до нього з Київського полку багато козаків»¹⁰⁹

Оскільки Росія відмовилася не лише надати С. Палію військову допомогу, а й прийняти його на поселення до Трипілля, І. Мазепа звернув її увагу на небезпеку проголошення на терені Правобережжя окремого гетьманства, бо полковник **«захоче писатися гетьманом і з цього боку козаків переманювати; щоб не став він другим Хмельницьким, слід завчасно подумати, як з ним вчинити** (підкреслення наше - авт.). Краще малу іскру загасити, ніж великий вогонь тушити, особливо тому, щоб не вчинив він у Малій Росії заколоту і перевезенням мешканців спустошення»¹¹⁰ Віднині лівобережний гетьман у листуванні з Москвою всіляко намагається посіяти в неї підозру щодо С. Палія, звинувачуючи полковника то в спільці з татарами, то в спробах перейти на бік поляків, то в намаганнях зчинити нові «бунти» і «свавілля»¹¹¹

З другої половини 90-х рр. відчутно загострюються відносини правобережного козацтва з шляхтою, котра прагнула поновити панування на території козацьких полків. Натиск Польщі різко посилювався після смерті Я. Собеського й обрання королем Августа II (1697 р.). Свідченням цього стало рішення сейму 1697 р. про відміну постанови сейму 1685 р., що дозволяла козакам поселятися в шляхетських маєтках. Король запевнив шляхту, що козаки будуть вигнані з маєтків Київ-

ського й Брацлавського воеводств¹¹². Наступного року виходять суворі універсали коронного гетьмана до С. Палія, наказного козацького гетьмана Самуся й козаків із вимогами не перешкоджати шляхті господарювати в маєтках і перебувати лише у визначених місцях¹¹³. Геополітична ситуація складалася сприятливо для реалізації планів варшавського двору. На початку 1699 р., відповідно з Карловицьким договором, Порта погодилася повернути Речі Посполитій всю Правобережну Україну, включаючи Подільське воеводство. Уникнувши загрози з боку Туреччини, польський сейм у червні того ж року приймає рішення про розформування козацьких підрозділів¹¹⁴, що фактично означало ліквідацію не лише козацького стану, а й державного устрою на Правобережжі.

На початку липня у Фастові відбулася старшинська рада, під час роботи якої більшість (Самусь, А. Абазин, Барабаш та З. Іскра) дійшла згоди про повернення шляхті освоєних земель, але за умови збереження за козаками «давніх прав і свобод» та їхніх підрозділів. Меншість, в особі С. Палія, наполягала на тому, щоб не визнавати рішень сейму й спробувати вплинути на позицію короля. До останнього надсилається лист із проханням залишити за козаками землі, надані їм Я. Собеським. Зі свого боку Самусь також направив посольство до Варшави із завданням домагатися поступок¹¹⁵. Зібрана 17 серпня рада сенату пішла лише на незначну поступку: погодилася на виділення з боку С. Яблоновського козакам «пустоші», але за умови саморозпуску козацьких полків і ліквідації козацького устрою. Коронному гетьману доручалося виконати рішення сейму. 20 серпня він звернувся до Самуся й козацьких полковників з наказом негайно розпустити підрозділи й розійтися по домівках, оскільки «не мають жодної служби в Речі Посполитій і жодного розташування не мають у жодних маєтках». Однак більшість козацьких старшин відмовилася виконувати ці розпорядження¹¹⁶. Коли згодом до С. Палія з'явилися посланці від київського єпископа, щоб відібрати Фастів, він на кілька днів ув'язнив їх, а відпускаючи, заявив: «Я не вийду з Фастова; я заснував його у вільній козацькій Україні; Речі Посполитій

до цього не має справи; я ж справжній козак і гетьман козацького народу (підкреслення наше авт.)»¹¹⁷ Коли влітку 1700 р. почалися сутички з корогвами Б. Вільги, фастівський полковник звернувся до нього з листом, вимагаючи відведення польських підрозділів за Случ і Горинь, бо права на цій території належать лише йому, С. Палієві¹¹⁸

На певний час наступ польських військ призупинився, оскільки король і коронний гетьман прагнули використати козаків у своїх політичних цілях. Так, 16 вересня 1700 р. Август II наказав С. Яблоновському утриматися від ліквідації козацького устрою до наступного сему¹¹⁹ С. Палій докладав чимало зусиль, щоб заручитися підтримкою Кримського ханства, але зазнав невдачі. Прагнення протягом 1700-1701 рр. одержати допомогу від Росії та І. Мазепи також закінчилося нічим. Керуючись своїми інтересами, Росія намагалася залучити фастівського полковника до надання воєнної допомоги Августу II в Прибалтиці як своєму союзникові у війні проти Швеції (спалахнула, як відомо, 1700 р.). За таких обставин лівобережний гетьман дозволив С. Палію переїхати з сім'єю до Канева¹²⁰ Фастівський полковник пробував заручитися підтримкою з боку запорозького козацтва, але також невдало, тому що внаслідок укладення російсько-турецького Константинопольського договору (липень 1700 р.) становище Запорожжя серйозно погіршилося¹²¹ Отже, в справі захисту поновлюваних державних інституцій та соціально-економічних завоювань селянської війни народні маси Правобережжя могли покладатися лише на власні сили.

Наприкінці 1701 — на початку 1702 рр. на короля посилювався тиск з боку панства, котре вимагало ліквідувати козацький устрій. Зрештою 25 січня 1702 р. він звернувся з універсалом до С. Палія, вимагаючи негайно залишити Фастів і розпустити козацькі підрозділи. Влітку С. Яблоновський став домагатися від Самуся складення гетьманських повноважень, видачі гармат, залишення Вінниці й переселення до Богуслава¹²² За такої ситуації С. Палій організовує проведення у Фастові наради, в роботі якої, крім полковників, узяли участь представники шляхти, міщан і священників

(волинський шляхтич Данило Братковський, війт Межириччя Юрій Косович, парох Іван з Клевані, невідомий міщанин Острога). Нарада одностайно вирішила — захищатися! Можливо, було визначено час повстання і тактику воєнних дій. Імовірно, що Д. Братковський підготував (як це зробив навесні 1648 р. Б. Хмельницький) відозву до населення Правобережжя із закликом підніматися на боротьбу проти польського панування. Водночас із метою її організації в різні райони краю направляються агенти¹²³. Ці заходи сприяли стрімкому розвитку повстання, яке восени 1702 р. охопило територію Київського, Брацлавського, Подільського й південну частину Волинського воеводства. Як і 1648 р., розпочалося масове винищення шляхти, євреїв-орендарів, польської адміністрації, католицького духівництва. І. Мазепа доповідав у Москву: «Бунт поширюється швидко, вже від пониззя Дністра й Буга по берегах цих рік не залишилося жодного старости, побили багато міщан-поляків і жидів, інші самі втікають в глибину Польщі і кричать, що **розпочинається нова Хмельниччина** (підкреслення наше - авт.)»¹²⁴

Не зупиняючись на характеристиці перебігу національно-визвольної боротьби 1702—1703 рр. (це тема окремого дослідження), з'ясуємо лише питання, що торкається рівня національно-політичної свідомості її учасників. Аналіз джерел дає підстави стверджувати, що С. Палій та його соратники, по-перше, мали на меті поновлення Української держави часів Б. Хмельницького з притаманним їй соціально-економічним ладом, тому порівняння їхніх дій з політикою великого гетьмана, до якого вдавалися сучасники, було далеко не випадковим; по-друге, реалізацію своїх планів вони пов'язували з отриманням допомоги від І. Мазепи та Петра I, засвідчуючи при цьому готовність відразу ж прийняти підданство царя (тобто виступали носіями ідеї української автономії в складі Росії). Ще навесні 1701 р. польний гетьман Фелікс Потоцький звернув увагу на той факт, що фастівський полковник «намагається йти по слідам Хмельницького, який запалив факел селянської війни»¹²⁵. З огляду на це стають зрозумілими заклики Самуся, що лунали в його уні-

версалах до мешканців Правобережжя: навіки прогнати шляхту з України та поширити козацьку територію до р.Случ¹²⁶. Він же заявив послу польського сановника Героніма Любомирського Косовському: «Ми тоді будемо бажаними королю і Речі Посполитій, коли у нас по всій Україні від Дніпра до Дністра і вверх до ріки Случ не буде ноги лядської (підкреслення наше - авт.)»¹²⁷. Після захоплення в листопаді 1702 р. Білої Церкви сюди з Фастова переносить свою резиденцію С. Палій, котрий вочевидь став претендувати на гетьманську булаву Правобережної України, що загостило його взаємини із Самусем. В одному з листів Ф. Потоцький порівнював С. Палія з курфюрстом бранденбурзьким і підкреслював наявність у нього наміру створити «удільну державу»¹²⁸.

Розпочавши повстання, його керівники намагалися якомога швидше отримати допомогу від І. Мазепи та російського уряду. Самусь тричі звертався до лівобережного гетьмана, засвідчуючи готовність козаків прийняти підданство царя та визнати владу І. Мазепи, і просив його надіслати на допомогу козацький полк. З подібними проханнями звертався до І. Мазепи також С. Палій¹²⁹. Характерно, що обидва, закликаючи населення до боротьби, свідомо звертали його увагу на те, що діють у цілковитому порозумінні й за згодою Москви, яка взяла їх під свою протекцію. Для підтвердження цього обое змінили своє титулування. Так, С. Палій замість «полковник Війська Речі Посполитої Запорізького» (в іншому варіанті — «полковник Війська його королівської милості Запорізького») став підписуватися «полковник його царської величності Війська Запорозького»; а Самусь став називатися «його пресвітлої величності Війська Запорозького... гетьманом українським»¹³⁰. 17 вересня з-під Білої Церкви Самусь розіслав до старшин універсал, повідомляючи, що присягнув за весь український народ бути вірним царській величності й перебувати в покірності гетьманові І. Мазепі; він же з козацьким військом буде добиватися того, щоб ляхи назавжди пішли з України¹³¹. Після захоплення Білої Церкви С. Палій, Самусь та З.Іскра звернулися з колективним

листом до І. Мазепи, прохаючи прийняти Білу Церкву під царську владу та не повертати її ляхам¹³².

Цікаво, якою була позиція лівобережного гетьмана щодо подій на Правобережжі? За слушним зауваженням Б. Крупницького, повстання створило для І. Мазепи великі труднощі, адже Петро I та Август II виступали союзниками у війні проти Швеції¹³³. Він опинився, як між молотом і наковальнею, між своєю лояльністю до Москви й почуттями патріота України. З одного боку, не можна було не бажати успіху повстанню, яке відкривало шлях до об'єднання козацької України, з іншого — цар був не проти надати допомогу полякам у їх боротьбі проти С. Палія¹³⁴. Важила й та обставина, що І. Мазепа вбачав у фастівському полковникові політичного конкурента. Тому гетьман діяв вкрай обережно, вичікуючи сприятливого моменту для прийняття остаточного рішення.

Від самого початку повстання він радив С. Палієві не втручатися в перебіг визвольної боротьби, а Самусеві відповів: «Допомоги тобі не подам і без царського указу тебе не прийму». У листуванні з російським урядом І. Мазепа звертав його увагу на повстання як на сприятливий фактор для реалізації політичних задумів Росії: «Нехай панове поляки дізнаються від вчинку Самуся, що народ малоросійський не може вживатися у них у підданстві; нехай тому перестануть домагатися Києва і всієї України (підкреслення наше авт.)»¹³⁵. Керівництву Малоросійського приказу гетьман натякав на те, що є можливість надання таємної допомоги Самусю. Водночас не приховував невдоволення українців Лівобережжя заходами, спрямованими на ізоляцію Гетьманщини від боротьби населення Правобережжя. «Всі поселяни проти мене озлоблюються, — писав він в одному з листів, — тут, говорять, нас погублять москалі, і в кожного думка податися за Дніпро»¹³⁶.

Кинувши проти повстанців 15 тис. армію з 44 гарматами, Август II спромігся до березня 1703 р. придушити головні вогнища боротьби на Поділлі та південно-східній Волині. Однак Київщина продовжувала залишатися під контролем С. Палія, Самуся та З. Іскри. Незважаючи на посольську місію Паткуля, настир-

ливі домагання царя й польського командування, фастівський полковник вперто відмовлявся здати Білу Церкву й шукав порозуміння з кошовим Костем Гордієнком¹³⁷. Тим часом успіхи шведських військ у Польщі зумовили відведення частини польських полків з Правобережної України, що сприяло вибуху нової хвилі повстання на терені Брацлавського й Подільського воєводств. Анонімний автор зі Львова в жовтні 1703 р. повідомляв: «Почавши від Полісся, козаки Палія аж до Случі і Зв'ягеля відібрали у шляхти управління і прибутки»¹³⁸. Проте на початку 1704 р. Самусь перейшов на Лівобережну Україну і здав гетьманські клейноди І. Мазепі. Його шляхом пішов також З.Іскра¹³⁹. Безперечно, їх відхід від національно-визвольної боротьби відчутно послабив позиції С. Палія.

І. Мазепа і далі вів подвійну гру щодо фастівського полковника. З одного боку, радив російському канцлеру Федору Головіну прийняти від С. Палія Білу Церкву в царське володіння і в одному з листів до приказу підкреслював: «Не можу брати на душу гріха, щоб привітними переконаннями схилити Палія, Самуся та Іскру до послуху, а потім віддати їх полякам. Не можу запевнювати їх, що вони залишаться в цілості й неушкодженні як у своєму здоров'ї, так і в пожитках. Поляки не тільки з козаками, але і з усім руським народом, котрий перебуває під їх владою, поведуться по-тиранськи»¹⁴⁰. З іншого — дедалі частіше в листах до Москви звинувачував фастівського полковника у зв'язках із шведами та польськими магнатами прошведської орієнтації, недвозначно натякав на доцільність усунення його з арени політичного життя Правобережної України. На початку квітня він порадив Ф.Головіну виманити С. Палія з Білої Церкви й, закувавши в кайдани, відіслати до Батурина. Інакше, на його думку, Малоросійському краю загрожує велика біда, оскільки поляки через полковника знайдуть собі опору в малоросійському народі для виконання лихих намірів¹⁴¹.

У травні 1704 р., отримавши наказ від Петра I допомогти Августу II, лівобережний гетьман переправився з військом на Правобережжя. Склалася ситуація, яка за певних умов відкривала перспективу для ре-

лізації ідеї злуки козацької України. Гадаємо, що при гнучкішій політиці І. Мазепи та глибшому розумінні ним складових її досягнення йому вдалося б порозумітися з С. Палієм і, отже, зміцнити позиції патріотів. Проте він пішов іншим, легшим для себе шляхом: очорнивши опонента в очах царського уряду, добився права на його арешт. 31 липня фастівського полковника було підступно схоплено й відправлено спочатку до Батурина, а згодом — до Москви. Звідтіля його заслали в Томськ¹⁴² Цей крок лівобережного гетьмана засвідчив його невміння (на відміну од Б. Хмельницького чи П. Дорошенка) йти на політичні компроміси в ім'я консолідації державної еліти. Складається враження, що, не довіряючи (і часто безпідставно) спадкоємній козацькій старшині, а тим більше козацтву, інтереси якого для нього завжди були чужими, він пов'язував досягнення мети виключно з власними діями в царині «палацової» дипломатії. Цілковите нехтування державотворчих потенційних можливостей як народу в цілому, так і козацтва зокрема (що, до речі, спостерігалось і в діяльності І. Виговського) стало найбільшим політичним прорахунком І. Мазепи, який обернувся страхотливою катастрофою як для нього самого, так і для козацької України.

Тим часом у Речі Посполитій відбулася подія, що серйозно вплинула на втілення в життя української державної ідеї. 12 липня 1804 р. прошедське угруповання польської еліти обрало королем познанського воєводу Станіслава Лещинського. Внаслідок цієї акції, як вважає О. Оглоблин, становище Польщі стало дуже виграшним, бо незалежно від того, хто переможе — чи то Росія, чи то Швеція — її інтереси були б забезпечені. Цього не можна сказати про Українську державу, тому що у випадку перемоги Петра I та Августа II Правобережжя залишалось б за Польщею, а в разі успіху Карла XII і С. Лещинського вся Україна переходила б під владу Польщі¹⁴³ Адже відповідно до укладеного 1705 р. шведсько-польського договору землі, що були раніше втрачені Польщею, мали бути їй повернуті¹⁴⁴ Не враховувати цієї ситуації українські політики не могли.

Усунувши С. Палія, І. Мазепа фактично став гетьманом об'єднаної України¹⁴⁵. Є підстави стверджувати, що всупереч постійному тиску з боку царату та домаганням польського панства він не поспішав сприяти поновленню польського панування (хоча й видавав універсали про підданство селян і міщан шляхті). Його похід влітку-восени 1705 р. до західних кордонів етнічної України сприяв розгортанню національно-визвольної й соціальної боротьби, формуванню козацького адміністративно-територіального устрою на терені Правобережжя (Брацлавщина, Київщина, Летичівський повіт Подільського воєводства)¹⁴⁶. 2 грудня 1707 р. І. Мазепа повідомляв белзькому воєводі Адамові Сенявському, що «у воєводствах Брацлавському, Київському і Подільському, між ріками Дністром і Бугом мешкають козаки, мають своїх полковників і сотників...»¹⁴⁷. На цей час вже існували Білоцерківський, Богуславський, Корсунський, Чигиринський, Уманський, Брацлавський і Могилівський полки, керівництво яких виявляло готовність служити Росії¹⁴⁸.

Як переконливо довели в своїх працях М. Андрусак, М. Грушевський, М. Костомаров, Б. Круницький, Т. Мацьків, О. Оглоблин, О. Субтельний та Ф. Уманець, хід Північної війни чимраз більшим тягарем лягав на плечі жителів Гетьманщини: нестримно зростали втрати серед козаків і посилювалася зневага до них з боку російських офіцерів; московський уряд чимраз менше зважав на українську автономію; серед населення ширилося невдоволення політикою Москви й гетьмана. За таких обставин серед старшини зміцнюється думка, що слід «самим за себе подбати, що Україна, якщо вона не забезпечить себе заздалегідь якимсь союзом, якоюсь новою політичною комбінацією, може загинути, роздавлена, коли неодною, так другою стороною...»¹⁴⁹. У старшинських колах оформлюється два угруповання: одне вирішило шукати порозуміння з польським і литовським панством, щоб зберегти для України в складі Речі Посполитої статус князівства Руського (з цих міркувань стародубський полковник Миклашевський 1703 р. зав'язує стосунки з литовським магнатом Коцем). Друге угру-

повання, зважаючи на те, що орієнтація на Польщу не знайде підтримки з боку населення й виявиться згубною для України, схилилося до союзу з Кримом і Портою (полтавський полковник Іван Іскра, однодумець генерального судді В.Кочубея, 1703 р. вів переговори щодо цього з кримським ханом)¹⁵⁰

Важко не погодитися з О. Оглоблиним, що Гадяцька концепція була для І. Мазепи цікавішою, оскільки дозволяла об'єднати Правобережну Україну з Лівобережною у формі Великого князівства Руського. На випадок перемоги Карла II і С. Лещинського «це був той мінімум, на який, зрештою, українська політика могла піти, щоб звільнитися з-під московської влади»¹⁵¹ Тим більше, що перший крок уже було зроблено С. Лещинським, котрий послав з Варшави до гетьмана Францішека Вольського з інструкцією, яка передбачала укладення союзу з ним та зі шведським королем. Однак І. Мазепа йому не повірив і повідомив про цей випадок Петру I¹⁵². Другу спробу порозумітися з гетьманом С. Лещинський зробив наприкінці 1705 р. в Дубно через княгиню Анну Дольську, з котрою І. Мазепа близько зійшовся (став хрещеним батьком для її сина) й проводив з нею «денні й нічні конференції». Відтоді між ними розпочалося таємне листування й, очевидно, саме за її посередництва встановлюються контакти з королем. Навесні 1706 р. княгиня пообіцяла гетьманові випросити для нього в С. Лещинського Чернігівське князівство¹⁵³ Проте обережний І. Мазепа ніяк не зважувався прийняти остаточне рішення, хоча після поразки під Калішом (жовтень 1706 р.) С. Лещинський погоджувався на об'єднання Правобережної й Лівобережної України в одне князівство під його владою¹⁵⁴

На інтенсивність подальших переговорів гетьмана з польською стороною впливали різні чинники: перебіг боротьби між прихильниками Августа II та С. Лещинського, подальше загострення відносин старшини з царськими воєначальниками, ставлення до нього Петра I тощо. Особливе збентеження, що межувало з шоком, спричинили в старшини слова, сказані князем Олександром Меншиковим на званому обіді в І. Мазепи (у липні 1706 р. в Києві), де були присутні

цар і придворні сановники. Будучи напідпитку, Олександр Данилович порадив Івану Степановичу негайно взятися за реформування внутрішнього устрою Гетьманщини, з тим щоб остаточно ліквідувати її політичну автономію: «...пора прийматися за ворогів». При цьому він показав на старшин. Перегодом І. Мазепа розкрив останнім зловісний смисл сказаного О. Меншиковим: «Я сам добре знаю, що вони замишляють наді мною і над усіма вами: хочуть мене ублаготворити князівством Римської держави, всю старшину викоренити, міста наші відібрати під свою область, поставити в них своїх воевод чи губернаторів, а коли б наші вчинили опір, то за Волгу всіх їх перегнати, а Україну своїми людьми осадити (заселити) (підкреслення наше - авт.)»¹⁵⁵.

Брутальне ставлення російських офіцерів, урядовців і чиновників до козаків посилювало їхнє невдоволення політикою царату. Одні з них стали нарікати на І. Мазепу: «Що собі думає гетьман? Чи забув він за Україну під московськими соболями? Чи серце його закаменило? Ех, якби ми мали гетьманом старого Дорошенка, Палія або Гордієнка, тоді сини України не докотились би так низько!»¹⁵⁶ Відбиваючи їхні настрої, прилуцький полковник Дмитро Горленко попередив гетьмана: «Як ми за душу Хмельницького завжди Бога молимо й ім'я його звеличуємо за те, що визволив Україну від ляхського ярма, так і навпаки, і ми і діти наші довіку душу й кістки твої будемо проклинати, якщо нас за гетьманства свого після смерті своєї у такій неволі залишиш»¹⁵⁷. Учасник походу Карла XII вюртемберзький принц Максимиліян Емануїл у своїх записках занотував, що козаки «хочуть бути вільним народом, непідяремним ні Польщі, ні Москві, тому вони завжди боряться за свої привілеї та права, що власне й стало за причину, що Мазепа прийняв шведську сторону, бо якраз, у супереч їх вольностям, був їх край обложений Московією ріжного роду раціями й порціями»¹⁵⁸.

Переломною в болісних роздумах І. Мазепи над виробленням політичної лінії вочевидь стала військова нарада, скликана Петром І у Жовкві на початку травня 1707 р. Деталі розмов гетьмана з царем та іншими

восначальниками нам невідомі. Однак після них він відмовився від банкету й повернувся до помешкання дуже засмученим і вкрай роздратованим. Найближчим особам сказав: «Якщо б я Богу так вірно і старанно служив, отримав би його найбільшу винагороду, а тут, хоча б в ангела перетворився, не зміг би службою і вірністю своєю отримати жодної подяки»¹⁵⁹ Важко сказати, що гетьман мав на увазі. Але зрозуміло одне: кинута фраза не була випадковою, вона приховувала певний таємний зміст.

Велике занепокоєння старшин спричинив указ Петра I про майбутню реформу козацького війська: перетворення традиційних полків у драгунські¹⁶⁰ Атмосферу невизначеності й страху посилювали успішне просування шведських військ у Литві, невдачі росіян, паніка серед прихильників Августа II. Все це утверджувало І. Мазепу в думці про необхідність стати на бік Карла XII. Тому він пішов на пожеввлення контактів із С. Лещинським, котрий закликав козаків з'єднати Україну з Польщею, обіцяючи задовольнити їхні бажання. Через нього в жовтні гетьман запропонував шведському королеві свої послуги в боротьбі проти Росії, запевняючи, що знищить царські залоги й заздалегідь побудує «мости для шведів». Однак Карл XII відхилив його пропозицію, зауваживши, що він не може покладатися на керівника, котрий «покидає союзників у критичному стані»¹⁶¹

Така позиція володаря Швеції зумовила процес подальшого зближення І. Мазепи та С. Лещинського. Останній у листопаді 1707 р. звернувся до населення України з універсалом, в якому як «пан України» закликав його повернутися «до давніх свобод і вільностей під батьківське і дідичне панування польського королівства»¹⁶². Відзначимо, що гетьман діяв дуже обережно, вважаючи, що лише за безвиході він піде на розрив із Росією. Під час розмови з генеральним писарем Пилипом Орликом восени 1707 р. було сказано: «Хіба я дурень, щоб передчасно відступати, поки не побачу надзвичайної потреби, поки не побачу, що царська величність не в змозі буде захищати не лише України, але і всієї своєї держави від шведської потенції?.. Без крайньої, останньої нужди

я не зміню моєї вірності царській величності»¹⁶³ і хоча відносини з С. Лещинським зберігалися в суворій таємниці (про них знало кілька осіб), окремі чутки про них дійшли до опозиційно налаштованого до гетьмана старшинського угруповання, яке виступало проти орієнтації на Польщу. Наприкінці 1707 р. воно наважилось скористатися ними для усунення І. Мазепи від влади. Ми згодні з О. Оглоблиним, що, крім суто особистих моментів, свою роль зіграло політичне підґрунтя відомого доносу В. Кочубея¹⁶⁴. Хоча донос було знехтувано, а його ініціатори за наказом царя страчені наприкінці липня 1708 р., гетьман, стривожившись, ще більше утаює свої плани¹⁶⁵.

Успішні дії шведської армії зробили становище козацької України катастрофічним, і це підштовхнуло гетьмана до укладення угод (очевидно, на початку 1708 р. в Сморгонах) із Швецією та Польщею, зміст яких і досі залишається не до кінця з'ясованим, оскільки оригінали документів не збереглися. Все ж, дякуючи копійчій праці М. Андрусяка та Т. Мацьківа, їх основні статті реконструйовані. Встановлено, що українсько-шведський договір торкався лише військового аспекту боротьби з Росією: гетьман зустрічав короля на терені Сіверщини й передавав йому Стародуб, Новгородок та інші міста-фортеці; шведська армія зупинялася тут на зимовий постій, а І. Мазепа повинен був зібрати все козацьке військо, прилучити до себе слобожанські полки й донських козаків, а також укласти союз з калмицьким ханом; під час походу Карла XII на Москву гетьман прилучався до нього й мав поставляти шведам харчі та фураж¹⁶⁶.

Інший характер мав українсько-польський договір. Він передбачав: передачу І. Мазепою Сіверщини Карлу XII; повернення України (Київського й Чернігівського князівств) під владу польського короля й одержання гетьманом як винагороди князівства, утвореного з Полоцького та Вітебського воєводств «на таких самих правах як курляндський герцог»; зобов'язання гетьмана вирушити з військом на перший поклик короля й прилучити до цього союзу слобідських і донських козаків та калмицького хана. Природно постає запитання, на якій юридичній основі мало відбутися

входження козацької України до складу Речі Посполитої? Згадувані вище дослідники дійшли наступного висновку: Україна мала об'єднатися з до Польщею як князівство (в складі Правобережжя та Лівобережжя з Сіверщиною) з такими ж правами, якими користувалася Литва¹⁶⁷. За визнанням миргородського полковника Данила Апостола, І. Мазепа показував їм привілей С. Лещинського, що містив «у собі вислови за певнення таких вольностей для України як у Польській короні, так і у Великому Литовському князівстві, щоб Україна такими самими правами гордилася». Було обіцяно, що після завершення війни сейм «дозволить на все, чого потребуватиме Україна»¹⁶⁸.

Отже, в даному випадку йшлося про поновлення ідеї Гадяцької угоди щодо створення триєдиної федеративної держави. Однак вона, як вважав О. Оглоблин, не задовольняла гетьмана. Досліднику вдалося виявити невідправлений лист І. Мазепи до люблінського воєводи А. Тарла, в якому говорилося: «...первие на землі звізди будуть, небо же сохою орано, ежелиби Україна мела би когда возвратитися Короне Польской и народ козацкий, от веков к польському имеющий ненависть, с Речию Посполитою соединен имел битъ»¹⁶⁹. З огляду на це ми погоджуємося з Т. Мацьківим, що цей договір треба вважати тактичним маневром, який мав на меті забезпечити українську територію від воєнної руйни на випадок шведської перемоги, з одного боку, а з іншого — давав Україні мінімум прав у державній системі Речі Посполитої. В свою чергу договір з Карлом XII дозволяв отримати шведську гарантію забезпечення політичних прав, передбачених договором з Польщею¹⁷⁰.

Оскільки перехід 5 листопада 1708 р. І. Мазепи на чолі 4-5 тис. козаків на бік шведів знайшов належне висвітлення в науковій літературі, висловимо лише кілька міркувань з приводу цього політичного акту.

По-перше, заручившись підтримкою дуже вузького кола старшин¹⁷¹, гетьман, проте, цілком знехтував необхідність проведення попередньої підготовчої роботи в армії, серед козацтва та інших прошарків населення. І це не випадково, оскільки його слабкою сто-

роною як державного діяча було повне нерозуміння значущості ролі народних мас у боротьбі за незалежність. Складається враження, що він і далі робив ставку виключно на зовнішньополітичний фактор (тепер уже передовсім на перемогу Швеції¹⁷²), відводячи самій Україні роль пасивного спостерігача. Інакше кажучи, гетьман визнавав за краще покласти на перебіг подій, сподіваючись скористатися сприятливим моментом, ніж впливати на них для досягнення мети.

По-друге, І. Мазепа не передбачив можливої появи в жовтні 1708 р. шведської армії в Україні (це сталося всупереч його волі¹⁷³), внаслідок чого йому не вдалося ні належним чином організувати з'єднання українських полків із шведськими, ні домовитися з Карлом XII про негайні активні дії проти росіян, котрі наближалися до Батурина.

По-третє, він вочевидь недооцінював сили російської армії, спроможність Петра I діяти вміло й рішуче.

Допущені прорахунки відразу ж стали справляти вкрай негативний вплив на хід боротьби за незалежність Гетьманщини від Росії. Так, козаки й більшість старшин, дізнавшись лише в останню мить про справжні причини переходу на бік шведів і не довіряючи гетьманові (він ніколи не користувався в них авторитетом, не кажучи вже про любов), стали масово залишати його табір (за даними окремих джерел, на початок 1709 р. їх залишилося не більше 300-600 осіб¹⁷⁴). Не слід замовчувати й те, що через відсутність програми дій, заздалегідь узгодженої з шведським королем (поява гетьмана виявилася для шведського командування цілковитою несподіванкою), їх зустріч відбулася лише 9 листопада, що затримало виступ шведів на допомогу Батурину на кілька днів. Крім того, І. Мазепа чомусь порадив Карлу XII рухатися до міста не найкоротшим шляхом, а через околиці Новгород-Сіверська. Отже, частка відповідальності за Батуринську трагедію лежить і на гетьманові¹⁷⁵

А тим часом Петро I, довідавшись про цей крок І. Мазепа, діяв надзвичайно енергійно, щоб, за словами пруського резидента при московському дворі Георга Кайзерлінга, «пригасити вогонь у зародку»¹⁷⁶

8 листопада з'явився царський маніфест, який сповіщав населення Гетьманщини про «зраду» І. Мазели, закликав старшину прибути до Глухова для виборів нового гетьмана, демагогічно декларував тезу про волюності і свободи «малоросіян», скасовував запроваджені гетьманом побори. 10 листопада військова рада прийняла рішення наступати на Батурин, і 13 листопада за сприяння з боку зрадника полковника Івана Носа гетьманська столиця була захоплена: місто дощенту зруйнували, а всіх його мешканців вирізали. 17 листопада гетьманом обирається стародубський полковник Іван Скоропадський, а 23 листопада українське і російське духовництво проголосило вічне прокляття й анафему І. Мазелі¹⁷⁷. У Лебедині почалися масові тортури й страти українців, запідозрених у зв'язках із гетьманом чи симпатіях до нього.

Перебуваючи в ставці Карла XII, І. Мазела приділяв велику увагу розісланню до різних прошарків українського суспільства (включно із запорожцями) універсалів, роз'яснюючи в них причини свого розриву з царем і переходу на бік шведів. При цьому він закликав їх підніматися на боротьбу проти Росії, яка намагається старшину «до рук прибрати і запровадити у тиранську свою неволю, ім'я Запорозького війська згладити, а козаків у драгунію та солдат перевернути, народ же малоросійський навіки віддати у рабство». Увага запорожців зверталася на існування в правлячій верхівки Росії планів переселити українців за Волгу, а їхній край заселити росіянами. Звернувся з маніфестом до українського народу і Карл XII, повідомляючи, що прибув сюди, щоб допомогти звільнитися з-під московського ярма, й закликаючи підтримати І. Мазелю¹⁷⁸.

Проте агітаційна діяльність гетьмана на терені Лівобережжя зазнала повної невдачі. І справа тут була не лише в деморалізуючих наслідках царського терору, хоча він справді нагнав жаху на різні верстви українців¹⁷⁹. Причини невдачі лежали глибше, а саме у психологічному стані українського суспільства та наслідках соціально-економічної політики гетьманського уряду. На початок XVIII ст. через різні обставини (насамперед через згасання національної ідеї

й жорстокі міжусобиці) пришвидшується процес формування психологічного типу «малороса» з його здатністю будь-якої миті пожертвувати в ім'я особистої (здебільшого матеріальної) вигоди національно-державними інтересами. Хоч як гірко це визнавати, але мав рацію О. Лазаревський, коли стверджував, що народ (йдеться про населення Гетьманщини) був «байдужим до ідеї незалежної Малоросії»¹⁸⁰

Особливого поширення тип «малороса» набув серед еліти. Вже на початку 60-х рр. XVII ст. козацька старшина, прагнучи стати землевласниками, стала втрачати державотворчий потенціал. Що ж стосується початку XVIII ст., то навіть та її частина, котра сповідувала ідеї самостійництва (за незначним винятком), вже не мала волі до боротьби за її реалізацію й при найменшій загрозі власному життю психологічно була готова поступитися нею задля збереження існуючого соціального статусу та матеріального становища родини. «Коли перестають бути сильними сильні, а хоробрі хоробрими, кріпкі кріпкими, вчителі вчителями, провідники провідниками, — писав Д. Донцов, — коли провідна каста гордить своєю вірою, дбає не про справи, а про привату, — тоді за розкладом вищої верстви нехибно йде й розклад нижчої й руїна цілої країни, «нашествіє іноплеменників і междуусобная брань»¹⁸¹ На аналогічних позиціях стояла верхівка духівництва й значна частина інтелігенції. Тож і не дивно, що жорстокі заходи Петра I в поєднанні з оголошенням амністії всім соратникам І. Мазепи, котрі повернуться на царську службу, та обіцянками зберігати всі права і вільності «малоросійському народу» вмить пригасили опозиційні настрої серед старшини й перетворили її на слухняне знаряддя московської політики. Переконавшись, що в даній ситуації вони можуть більше втратити, ніж набути, одностайно бунтівного гетьмана стали його залишати. Першими це вчинили полковники Данило Апостол і Гнат Галаган, а згодом генеральний суддя Семен Чуйкевич, генеральний осавул Дмитро Максимович, полковник Дмитро Зеленський і багато інших¹⁸²

Щодо козацтва, селянства й міщанства, то в їхній політичній свідомості також протягом останніх

40-а років стався суттєвий злам: ідея національної незалежності, не закріпившись, спочатку еволюціонувала в бік автономізму (60-70-ті рр.), а згодом стала перероджуватися в ідею захисту «стародавніх прав», що переважно замикалися на захисті залишків соціально-економічних завоювань революції. Гадаємо, що однією з головних причин цього феномена стала вузькоєгоїстична соціально-економічна політика гетьманських урядів, включно з мазепинським, яка призвела до соціального розколу козацький стан. Важко не погодитися з міркуваннями М. Грушевського про трагічні наслідки для національно-визвольного руху нехтування українськими політиками соціальних інтересів народних мас¹⁸³. Внаслідок цього протягом другої половини XVII — початку XVIII ст. (як свідчать праці В. Борисенка, О. Гуржія, В. Дядиченка) неухильно поглиблювалося й розширювалося провалля між старшиною й поспільством, оскільки перша, перетворюючись у типових землевласників-феодалів, намагалася позбавити не лише селян і міщан, а й козаків особистої свободи, прав власності чи володіння на землю, посилити їх визиск¹⁸⁴. Незважаючи на те, що І. Мазепа вдавався до спроб якимось регламентувати роздачу рангових маєтностей, обмежити зловживання старшини, заборонити перехід козаків у селяни, внести зміни до системи оренд¹⁸⁵, саме в період його правління розпочався масовий наступ на соціально-економічні завоювання народних мас Гетьманщини, стрімко зросло старшинське землеволодіння (лише в його маєтках працювало понад 100 тис. підданих, стільки ж мав Іван Скоропадський), реальною стала загроза покріпачення селян (1701 р. узаконено дводенну панщину для селян Ніжинського полку). А курс на підтримку гетьманом шляхти Правобережжя в 1704 — 1705 рр. (за свідченням білоцерківського полковника М. Омельченка, І. Мазепа обертав козаків на селян і змушував виконувати панщину) позбавив його опори в цьому регіоні України¹⁸⁶.

Вкрай негативне враження справляло на населення Лівобережжя, насамперед на козацтво, запопадливе вірнопідданство й прислужництво (навіть коли вони були удаваними) гетьмана царській владі, за що на

нього сипалися милості й щедроти, а тисячі козаків гинули далеко від рідної землі у воєнних походах, на будівництві каналів, зведенні фортець тощо. М. Грушевський мав повне право зробити висновок, що «в народних масах Мазепа ніколи не був популярний як гетьман панський, старшинський і вірний прислужник московського уряду, пильний виконавець царських велінь, що так важко падали на Україну»¹⁸⁷

Ще одне міркування. Коли поява шведів на терені України виявилася неприємною несподіванкою для І. Мазепи, що вже говорити про її населення. Оскільки до цього часу українські війська спільно з російськими воювали проти армії Карла XII, не слід дивуватися тому, що воно поставилося до шведів з неприхованою ворожістю. Намагання гетьмана переконати українців, що шведська армія прибула сюди для захисту їхніх національних інтересів, сприймалися з великою долею скепсису. Реквізиції й репресивні дії шведів на Слобожанщині, Полтавщині та в інших районах спричинили тут наприкінці 1708 — на початку 1709 рр. розгортання партизанської боротьби, яка погіршила їх і так скрутне становище¹⁸⁸

Джерела слабо висвітлюють діяльність І. Мазепи під час перебування в ставці короля. Цілком імовірно, що його терзали сумніви в правильності зробленого кроку. Існує версія про нову політичну гру гетьмана з царем, до якого стали надходити відомості, нібито гетьман прагне замирення. Є дані, що І. Мазепа надіслав у листопаді через миргородського полковника Д. Апостола пропозицію, що передбачала захоплення й передачу до рук Петра I Карла XII та його генералів. Сьогодні важко говорити, наскільки серйозним у цих намірах (якщо вони справді мали місце) був гетьман¹⁸⁹. Він і далі підтримував політичні стосунки з С. Лещинським. Для нас важливим є свідчення одного джерела, що на початку 1709 р. І. Мазепа «від свого імени та від імени всієї Української Республіки визнає короля суверенним зверхником і просить його поспішити з допомогою...»¹⁹⁰ Це говорить про визнання гетьманом чинності українсько-польського договору 1708 року.

Безперечним успіхом І. Мазепи було досягнення порозуміння з Костем Гордієнком, котрий зумів схилити запорожців виступити на підтримку гетьмана. Наприкінці березня 1709 р. у Великих Буднищах відбулася зустріч І. Мазепи та Карла XII з кошовим, який привів із собою близько 8 тис. козаків¹⁹¹. 8 квітня в результаті переговорів обох сторін (за участю запорожців) укладається нова українсько-шведська угода. На жаль, її тексту дослідники не мають. Реконструювати головні положення цього документа дозволяють праця придворного проповідника короля Йорена Нордберга і «Вивід прав України» П. Орлика (до речі, О. Субтельний поставив під сумнів його автентичність)¹⁹². Вони передбачали створення з усіх українських земель, що перебували в складі Росії, незалежного від неї Українського князівства на чолі з І. Мазепою та під номінальною протекцією Швеції; поновлення всіх давніх козацьких прав і привілеїв. Про включення до складу князівства земель Правобережної й Західної України не говорилося нічого¹⁹³. Схоже, це не було простою випадковістю, адже існували договори Карла XII та І. Мазепи з С. Лещинським. З огляду на це ми вважаємо дискусійною оцінку М. Грушевським згаданої угоди як такої, що передбачала, буцімто «Україна з обох сторін Дніпра з Військом Запорозьким і народом малоросійським має бути вічними часами свобідною від всякого чужого володіння»¹⁹⁴. Найімовірніше, вона стосується політичної програми П. Орлика, про що мова піде далі. Інше питання, що І. Мазепа виношував ідею незалежності Української держави на обох берегах Дніпра¹⁹⁵. Як підкреслював російський посол А. Матвеев у розмові з радником Голландії Ван-Вреденом у травні 1709 р., «цар не може не турбуватися зрадою Мазепи, бо його думка зробити незалежну державу на Україні та ще з додатком земель польської України може збаламутити увесь козацький народ, народ вельми непостійний і злочинних нахилів, з яким і предки царя не могли дати собі ради»¹⁹⁶.

Перебіг подій, однак, виявився вкрай несприятливим для реалізації державотворчих планів гетьмана. У травні 1709 р. царський полковник (бригадний ге-

нерал) Петро Яковлев за сприяння козацького полковника Гната Галагана захопив і зруйнував Запорозьку Січ. Ті запорожці, котрим вдалося врятуватися від смерті, подалися до урочища Олешки (над р.Кінська) біля Кардашинського лиману на терені Кримського ханства й опинилися під протекцією хана¹⁹⁷. Відомі трагічні наслідки для союзників Полтавської битви (8 липня), в якій, до речі, українці безпосередньої участі не брали (охороняли шведську армію від можливого обходу російського війська й були залучені до облоги царської залоги в Полтаві)¹⁹⁸

Перемога Петра I ознаменувала остаточний крах намірів патріотично настроєної старшини домогтися поновлення суверенітету козацької України. Нервові напруження останніх років, жорстокі невдачі, провал політичних планів підірвали здоров'я І. Мазепи, і 2 жовтня 1709 р. старий гетьман помер у с.Варнеці неподалік Бендер. Соратники поховали його в кафедральній церкві Св.Юрія в Галаці.

Опинившись на чужині, однодумці І. Мазепи, незважаючи на чвари між собою, вирішили продовжувати боротьбу за незалежність Вітчизни. У поданому Карлу XII 22 жовтня «Покірному меморіалі запорозького війська до святого королівського маєстату Швеції», підписаному генеральним обозним Іллею Ломиковським, генеральним писарем П. Орликом, генеральним бунчужним Федіром Мировичем та іншими старшинами, по-перше, відзначалося, що «до сьогодні невідомі нам скриті думки й таємні наміри... нашого гетьмана: на яких основах почав він здвигати цю велику будівлю, в якому устрою хотів поставити нашу батьківщину, звільнивши її від московської неволі й тиранства, та якими законами задумував скріпити ненарушеність запорозького війська»; по-друге, містилося прохання виявити козацтву «наміри згаданого нашого гетьмана щодо цього»; по-третє, висловлювалося прагнення, щоб у разі укладення миру було «не виключено нашого державного інтересу з договорів і не нарушено меж нашої батьківщини аж до ріки Случ, які так простягаються від часів Хмельницького (підкреслення наше - авт.)»¹⁹⁹

На початку квітня 1710 р. на козацькій раді під Бендерами гетьманом (першим в еміграції) було обрано, внаслідок відмови небожа І. Мазепи Андрія Войнаровського, П. Орлика. Того ж дня між ним і старшинами укладається угода про взаємні права та обов'язки. Оскільки вона обґрунтовувала також державний лад України, то справедливо вважається в історіографії українською Конституцією. В працях І. Борщака, М. Василенка, М. Костомарова, І. Крип'якевича, Б. Крупницького, Л. Мельника, О. Оглолина, О. Прицака, В. Різниченка, О. Субтельного, В. Ульяновського та інших дослідників глибоко з'ясовано зміст цього важливого документа української політичної думки початку XVIII ст. Ми торкнемося лише тих аспектів, які мають безпосередній стосунок до досліджуваної нами проблеми.

По-перше, «Конституція Орлика» («Бендерська Конституція») проголошувала поновлення суверенності зацької України під номінальною протекцією шведського короля: «Подібно до того, як будь-яка держава існує і міцніє завдяки недоторканій цілісності кордонів, так і наша батьківщина, Мала Русь, нехай лишається у своїх кордонах, затверджених угодами Польської Речі Посполитої, славетної Порти Оттоманської і Московського Царства, зокрема тих, що по річці Случ, які визнані за правління Богдана Хмельницького як володіння Гетьмана і Війська Запорозького вищезгаданою Польською Річчю Посполитою і навечно встановлені та підтверджені силою договорів». Як бачимо, з поля зору її творців випав західний регіон, що засвідчує відхід навіть патріотично настроєних політиків від виробленої в середині XVII ст. Б. Хмельницьким ідеї соборності Української держави в її етнічних межах.

По-друге, вона спрямовувалася проти встановлення в державі монархічної форми правління в особі спадкоємного гетьманату й передбачала утвердження ідеї олігархічної республіки. Як підкреслювалося в статті шостій, було вирішено «навечно зберігати у Війську Запорозькому такий закон, щоб у нашій батьківщині першість належала Генеральній старшині... Цій Генеральній старшині, Полковникам і Генеральним

радникам належить давати поради теперішньому яснотельможному Гетьману та його наступникам про цілісність батьківщини, про її загальне благо й про всі публічні справи. **Без їхнього попереднього рішення і згоди, на власний розсуд (гетьмана) нічого не повинне ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися (підкреслення наше - авт.)**». Визначальна роль у політичному житті країни відводилася Генеральній раді, що мала збиратися тричі на рік: на Різдво, Великдень та Покрову²⁰⁰.

П. Орлик розгорнув активну діяльність, спрямовану на реалізацію ідеї визволення козацької України з-під панування Росії та Польщі, покладаючи надії на допомогу Порту й Криму. Внаслідок переговорів з ханом Девлет-Гіреєм на початку лютого 1711 р. укладається угода про встановлення військово-політичного союзу (за зразком договору 1648 р. Б. Хмельницького з Іслам-Гіреєм). Крим визнавав незалежність козацької України й обіцяв допомогу в боротьбі проти спільного ворога; татарським підрозділам заборонялося брати ясир на її теренах²⁰¹. Похід хана на Слобожанщину протягом січня-березня 1711 р. успіху не мав, бо татари, не дійшовши Воронежа, повернули назад. Однак при цьому вони набрали чимало ясиру з-поміж українців, що, певна річ, не могло не зашкодити реалізації намірів П. Орлика заручитися підтримкою мешканців Лівобережної України²⁰².

У лютому на Правобережжя в районі Рашкова вступив сам гетьман-емігрант у супроводі 3-4 тис. запорожців, 20-30 тис. буджацьких і ногайських татар солтан-калги Мехмет-Гірея та 2-3 тис. поляків (прибічників С. Лещинського) на чолі з київським воєводою Юзефом Потоцьким. Завдяки переходу на бік П. Орлика козаків правобережних полків (за винятком Білоцерківського), а також селян і міщан до середини березня вдалося звільнити від російських залог майже всю південну й центральну частину Правобережжя. Під Лисянкою було розгромлено направлені сюди лівобережним гетьманом І. Скоропадським підрозділи, очолювані генеральним осавулом Стефаном Бутовичем. Не виключено, що саме в цей час у полкових і сотенних канцеляріях знімалися копії з «Конституції»

й здійснювалися перші кроки на шляху до її втілення в життя.

Проте після невдалої спроби наприкінці березня захопити Білу Церкву й надходження відомостей про початок наступу росіян солтан-калга раптово залишає союзників, вдавшись при цьому до пограбування міст і сіл та захоплення ясиру. Ця підступна акція Мехмет-Гірея призвела до того, що козаки стали масово залишати П. Орлика. За його власним визнанням, «все зруйновано, розграбовано, спалено, народ загнано в неволю, тільки город Умань з своїми передмістями один остався оплакувати нещастє, що спіткало Україну. Досить того сказати, що в мене було більш 16 000 козаків Війська Запорозького, окрім міщан в полках Чигиринським, Уманським, Торговицьким, Кальницьким, Корсунським, Богуславським, Канівським і кілька сот в полку Білоцерківським, — тепер же ледве 3 000 лишилось: не тільки міщане, але й козаки, що мали в сих полках свої хати й сем'ї, дізнавшись про ворожі вчинки татар, розбіглись від мене в різні боки спасати своїх жінок і дітей, а ті, що ще при мені застаються, оплакують втрату своїх семейств, братів і друзів!» Відійшли від нього й польські корогви. Внаслідок цього похід провалився, і П. Орлик змушений був повернутися назад²⁰³

Гетьману не вдалося реалізувати свою програму й під час невдалої Прутської кампанії Петра I. Російсько-турецький договір (липень 1711 р.) передбачав відмову Росії від посягань на Правобережну Україну на користь хана та польського короля. Але пункт щодо Правобережжя був зредагований настільки нечітко, що став на перешкоді ратифікації договору з обох сторін. П. Орлик тлумачив його як такий, що передбачає відмову Петра I від України обох берегів Дніпра, а отже, вона може тепер вважати себе незалежною державою²⁰⁴. Тому, всупереч позиції Карла XII, він намагався заручитися підтримкою Порту в справі утвердження соборності козацької України. Споряджене до Стамбула посольство на чолі з прилуцьким полковником Д. Горленком, як свідчить інструкція від 3 листопада 1711 р., отримало вказівки прохати Туреччину домагатися від Москви відмови від

претензій на володіння обома частинами України. Крім того, воно мало клопотатися про видання султаном асекураційного документа із зазначенням того, що Україна обох боків Дніпра з Військом Запорозьким і з усім українським народом визнається на віки країною, незалежною від всякого зовнішнього панування: ніхто не має права під будь-яким приводом домагатися васалітету, повного панування над Україною або її підпорядкування. Православна віра під зверхністю константинопольського патріарха має бути панівною. Порта не втручатиметься у вибори гетьмана, не порушуватиме прав, привілеїв і кордонів України. Передбачалося, що український народ і Військо Запорозьке й надалі залишатимуться під протекцією шведського короля²⁰⁵.

Українські послы були прийняті в грудні 1711 р. французьким послом Дезайером, котрий пообіцяв «настоювати, щоби Порта вимагала від Москви відмови від всяких претензій на Україну». «Козаки, - писав він до Парижа, — прохали мене настоювати, щоби їм була повернена Україна обох берегів»²⁰⁶. Справді, на перших порах турецька сторона прихильно поставилася до українських пропозицій, але російські гроші й виведення Петром I підрозділів із Правобережжя схилили терези на користь Росії. На початку березня 1712 р. видається султанський привілей, який передавав під владу П. Орлика лише Правобережну Україну (без Києва) і Січ: «Хай він і його наступники мають найвищу владу над українськими та запорозькими козаками й володіють абсолютним правом на їхнє життя і смерть, без усіляких втручань з боку нашої Порти. Хай козаки й увесь український народ завжди перебувають під владою своїх гетьманів. Нехай вони вільно обирають собі гетьманів і хай ніхто з нашої високої держави не втручається у їхні права та вольності. Хай із них не беруть жодних плат, державних чи будь-яких інших... Хай нинішній Гетьман і його наступники вільно володіють усією Україною з цього боку Дніпра, згідно з тими самими правами та звичаями, як володів нею Петро Дорошенко...»²⁰⁷ За даними І. Борщака, в травні П. Орлику було видано султанську

грамоту на «володіння всією Україною», тобто не лише Правобережжям, а й Лівобережжям²⁰⁸.

Після ратифікації сторонами російсько-турецького договору обстановка знову стала ускладнюватися. Гетьман-емігрант намагається переконати великого візиря не віддавати Росії Києва та Лівобережжя. В одному з листів він підкреслював, що всі його попередники добивалися «визволення від московського ярма Лівобережної України». І. Мазепа також підняв зброю лише для того, щоб «зробити самостійною всю Україну, і перед усім Лівобережну, як більш залюднену. Що могло цього гетьмана, уже старого, бездітного, багатого, любов'ю й милостями й довірою московською шанованого, — що могло спонукати його всім цим пожертвувати, як не бажання здобути волю вітчизні своїй? Він знехтував всім, що було йому найдорожчого на світі, знехтував і самим життям, аби піднести свою вітчизну і визволити її з-під ярма»²⁰⁹. Водночас П. Орлик уперше в історії української суспільно-політичної думки спробував, апелюючи до міжнародного досвіду, теоретично обґрунтувати невід'ємне право українського народу на створення незалежної національної держави й переконати європейських політиків у необхідності її визнання. Так, у «Маніфесті», звертаючи увагу європейських урядів на те, що це «натуральне право визволятись від пригнічення», гетьман підкреслював: «Ми не можемо дивитись холонокровно на нещастя, яким віддана наша нація, на порушення її прав у так багатьох випадках, ми одначе не будемо діяти з почуття помсти, але ми керуємося виключно мотивом справедливості та згідно з правом, яке дозволяє кожному захищати свою власну справу й свою власну мету»²¹⁰.

Подальший розвиток ці ідеї одержали в знаменитому «Виводі прав України» - одній з найважливіших пам'яток української політичної думки XVIII ст. На слушну думку В.Ульяновського, основна мета цього документа полягала в демонстрації перед Європою існування вільної, єдиної, соборної України, яка за часів Б. Хмельницького відвоювала власну державність²¹¹. Переконливо розкривши загарбницьку суть української політики Москви та повну правову безпід-

ставність її намагань «відбирати Україні її вольності та привілеї», П. Орлик доводив, що «народ завжди має право протестувати проти гніту і повернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слухний час». Він першим з-поміж українських політиків прагнув показати, що реалізація української державної ідеї сприятиме збереженню миру в європейському регіоні й не призведе до порушення встановленої рівноваги: «Кажу бо, що цей загальний мир не буде тривалим доти, поки не задоволиться справедливих жадань гетьмана Орлика що до України, поки Московський Двір не задоволить справедливі скарги конфедерації, на чолі якої стоїть гетьман. Не треба лякатися, що в разі відновлення цього князівства (України авт.) через ослаблення Московщини порушиться європейська рівновага. Навпаки - як свідчить про це приклад Генеральних Штатів (Голландії авт.)...» При цьому він застерігав європейські країни, що коли вони не допоможуть Україні звільнитися з-під московського ярма й утвердити свою державну незалежність, то зіткнуться із серйозною небезпекою з боку Росії, «яка незабаром може змагати до повалення європейської свободи. Ті, що дбають про інтерес цілої Європи і кожної її держави, зокрема, легко зрозуміють небезпеку для свободи Європи від такої агресивної держави (підкреслення наше - авт.)»²¹²

Ці надії гетьмана на міжнародну підтримку української справи не справдилися. Погіршується і його власне становище, бо стався розкол із кошовим К.Гордієнком, почастишали непорозуміння з Карлом XII, котрий хотів використати П. Орлика для реалізації своїх політичних планів; далеко не завжди вдавалося знаходити спільну мову і з Портою, яка стала домагатися від нього негайного походу на Правобережжя. Не маючи достатніх сил і не довіряючи татарам, він не поспішав вирушати до збезлюдненого краю (восени 1711 р. Петро I розпорядився розпочати переселення його жителів на Лівобережжя, й у наступному році проводиться евакуація мешканців Фастівщини²¹³). Зрештою гетьман повідомив візирю й хану, що не піде туди доти, доки Порта не надасть йому гарантії на володіння цією країною, а це могло статися лише на

основі відповідної угоди між нею та Річчю Посполитою. До речі, з другої половини 1712 р. він зав'язує таємні зносини з оточенням польського короля Августа II²¹⁴

Потрапивши у вир політичної боротьби Росії, Порту, Криму, Речі Посполитої та Швеції, П. Орлик не мав сил спрямовувати розвиток подій на користь української справи. Послані ним наприкінці 1712 р. на Правобережжя козацькі підрозділи не змогли протистояти наступові польських військ і зазнали поразки²¹⁵. Після розриву відносин (лютий 1713 р.) між Карлом XII і Портою під тиском хана гетьман змушений був знову направити на правий берег Дніпра козаків на чолі з Д. Горленком. Водночас він домагається від султана перетворення Правобережної України в самостійну й ні від кого не залежну державу. Проте в червні укладається Адріанопольський договір, згідно з яким Росія зобов'язувалася протягом двох місяців вивести війська з території Польщі; за поляками визнавалося право на володіння Правобережною Україною. Розпочалася нова хвиля переселення жителів Правобережжя на Лівобережжя. Щоправда, підрозділи Д. Горленка разом із правобережними козаками намагалися протидіяти наступові поляків. На контрольованій ними території, як засвідчують результати досліджень Л. Мельника та О. Пріцака, функціонували статті Конституції П. Орлика²¹⁶

Після відкликання ненадовго своїх підрозділів у серпні 1713 р. гетьман знову організовує військовий похід на Правобережжя й прибуває до Хотина. Тією ж порою він намагається знайти порозуміння з Річчю Посполитою, погоджуючись на автономію Гетьманщини в її складі. Проте Варшава послідовно проводила курс на запобігання відродженню державних інституцій на Правобережжі. Наприкінці 1713 р. під тиском польських королів підрозділи Д. Горленка змушені були залишити Правобережну Україну. Польському уряду вдалося привернути на свій бік нового хана Каплан-Гірея, котрий погодився не лише припинити підтримку українських планів Стамбула, а й допомогти полякам повернути собі Лівобережну Україну. Переговори Польщі й Порту завершилися укладенням

22 квітня 1714 р. договору, згідно з яким Правобережна Україна визнавалася складовою частиною Речі Посполитої. Відтак польські війська переходять у новий наступ і до кінця року ліквідовують козацький стан і всі осередки української державності. Це ознаменувало повний крах планів П. Орлика та його соратників щодо возз'єднання козацької України в межах суверенної держави, внаслідок чого вони змушені були разом із Карлом XII виїхати до Швеції²¹⁷. Після цього удару державотворчі процеси на Правобережжі остаточно згасають (вони частково оживлялися лише під час повстань 1734 і 1768 рр.).

Відзначимо також, що в середині другого десятиліття XVIII ст. чітко окреслилася тенденція до наступу на державну автономію Гетьманщини. Незважаючи на царські обіцянки українцям свято зберігати «ві вільності, права і привілеї», Петро I не поспішав після обрання І. Скоропадського гетьманом затверджувати нові «Статті», коли ж після Полтавської битви йому все-таки їх подали, цар обмежився підтвердженням у загальній формі козацьких «прав і вільностей». Деякі з прохань при цьому були відхилені, а саме: незалежність наказних гетьманів від російських генералів, виведення з українських міст російських залог, повернення батуринської артилерії тощо. До того ж запроваджувалася посада резидента, який би «перебував біля гетьмана для управління» й спільно з ним розв'язував усі питання життя краю. Першим резидентом було призначено стольника Андрія Ізмайлова, котрий отримав, крім звичайної інструкції, ще й особливу, таємну. Остання зобов'язувала його уважно наглядати за діями гетьмана, старшин та полковників і перешкоджати їм підтримувати відносини з турками, татарами, поляками, шведами і «зрадниками козаками». У разі «зради» кого-небудь з них чи «народного виступу» резидент мав негайно використати проти них «великоросійські полки». Ставилася завдання таємно дізнатися, скільки збиралося раніше й скільки збирається нині доходів до військового скарбу, а також вивідувати з розмов і поведінки старшин та козаків, хто з них виявляє справжню прихильність до царя й хто якої посади гідний²¹⁸.

Явна інструкція передбачала, що А. Ізмайлов разом із І. Скоропадським має дбати про збереження спокою в Малоросії, виловлюючи підбурювачів; перешкоджати «озброєною рукою» запорожцям поселятися знову на Січі чи в іншому місці; приймати спільно з гетьманом іноземних посланців, переправляти царю їхні листи й без його дозволу не давати їм відповіді; не допускати, щоб гетьман кого-небудь страчував без царського дозволу; не дозволяти йому роздавати чи відбирати маєтки і землі без відповідної царської волі тощо²¹⁹. У новій гетьманській столиці Глухові було розташовано залогу з двох російських полків, що перебували в розпорядженні резидента на випадок «зради чи повстання»²²⁰. Датський посол Юль Юст, котрий влітку 1711 р. побував у Гетьманщині, занотував у записнику: «Цар постійно тримає на Україні міністра, щоби той пильно слідкував за гетьманом... Крім того, під час походів при Скоропадським стоїть російський генерал-майор Бутурлін, командант 3-чи 4-тисячного відділу добре вивчених російських жовнірів»²²¹. Отже, запровадження посад резидентів (з 1710 р. їх уже стало двоє), без яких гетьман не мав права вчинити будь-якого важливого кроку, було, як слушно зауважувала О.Єфименко, першим значним обмеженням гетьманської влади, а відтак і політичної самостійності Малоросії²²². Розпочинався період інкорпорації Української держави Російською імперією.

Окреслюються також чіткі контури політики, спрямованої на розпалювання в середовищі еліти чвар, запроваджується практика взаємних доносів. У лютому 1710 р. київський воєвода Дмитро Голіцин радив канцлерові Гаврилові Головкіну: «Задля нашої безпеки на Україні треба насамперед посіяти незгоду між полковниками й гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже не має такої влади, як Мазепа, то, надіюсь, буде приходити з доносами. При цім не треба поводитися з донощиками суворо; якщо двоє прийдуть із брехливим доносом, але коли з ними обійтися ласкаво, то третій прийде вже з правдивим доносом, а гетьман з старшиною будуть боятись. Як раніше я до вас написав, так і тепер кажу: треба, щоб в усіх полках були пол-

ковники, незгодні з гетьманом; якщо між гетьманом і полковниками не буде згоди, то всі справи їх будуть нам відкриті»²²³

Російський уряд став рішуче втручатися і в процес формування державного апарату влади Гетьманщини. 1715 р. цар наказав запровадити новий порядок виборів полкової і сотенної старшини. Так, полкові і сотенні ради обирали лише по кілька кандидатів, з-поміж яких гетьман, за порозумінням з російським міністром-резидентом, призначав котрогось на посаду. Крім того, останній був зобов'язаний скласти присягу в присутності міністра²²⁴. Відтепер призначення полковників стає справою російського уряду. Це істотно обмежувало прерогативи гетьманської влади, а отже, посилювало втручання Росії у внутрішньополітичне життя козацької України.

Проте державна ідея не зникає зі свідомості сучасників сповнених драматизму й трагізму подій другої половини 70-х рр. XVII — початку XVIII ст. Насамперед це стосується «Літопису Самовидця» (значна частина істориків схиляється до думки, що його автором був Роман Ракушка-Романовський²²⁵). Як справедливо зауважував Я. Дзира, за холодно-об'єктивною, безпристрасною формою викладу автор приховує власне ставлення до українських діячів другої половини XVII ст.²²⁶ Не усвідомивши політичної мети революції й не зрозумівши її позитивних здобутків (а можливо, під гнітючим враженням Руїни розчарувавшись у них), він усе-таки виступає за цілісність козацької України й зміцнення в ній республіканської форми правління, засвідчуючи при цьому вкрай негативне ставлення до демократично-охлократичних тенденцій політичного розвитку, зокрема, «чорної» ради. «Зараз по весні (1663 р. — авт.) заводиться на нове лихо, чого за иних гетманов не бивало, тоєст чорной ради»²²⁷. Самовидець виступає також як послідовний противник міжусобної боротьби²²⁸.

Звертають на себе увагу різкий осуд автором протурецько-протатарської орієнтації гетьманів («же нестатечная приязнь вовку з бараном, так християнинові з бесурманином»)²²⁹, а також негативне ставлення до спроб польського панства поновити своє пану-

вання над козацькою Україною та до гетьманів, котрі цьому сприяли, хоча він і не був принциповим противником її перебування в складі Речі Посполитої за умови збереження «стародавніх вольностей» (характерний приклад - докори Б. Хмельницькому за те, що на початку 1649 р. «слухной згоди з монархою полским, як з паном своїм, не чинил...») ²³⁰ У завуальованій формі, дуже обережно, натяками, в «Літопису Самовидця» висловлюється також невдоволення запровадженням в Україні московських порядків (у записах за 1666 р. відзначається, що І. Брюховецький Москві «цале отдал Україну, тоест людий тяглих, мещан, жеби отдавали всякое послушенство и ис плугов осип и чинш») ²³¹

На відміну від Самовидця, гадацький полковник Г. Граб'янка в своєму «Літописі» (хоча він писався за умов брутального наступу петровської Росії на українську автономію) не приховував патріотичних почуттів. Будучи палким прихильником якнайбільшої автономії козацької України в складі Росії, він не випадково «головним предметом свого оповідня ...обрав славу добу Хмельниччини...» ²³² Слушно вбачаючи в ній героїчну боротьбу за незалежність від Польщі, яка завершилася звільненням козацької України від «рабського ярма, від ляхів», Г. Граб'янка відзначав, що 1654 р. під час переговорів у Переяславі з В. Бутурліним йшлося про «постанову, на яких умовах та при яких вольностях можуть проживати козаки під рукою його царської величності» ²³³ Автор наголошував, що Олексій Михайлович затвердив усі «Пункти» Війська Запорозького, подані через посольство С. Богдановича-Зарудного та П. Тетерю, на які «були видані на вічні часи привілеї, скріплені висячою царською печаткою» ²³⁴

Цікавим є бачення автором «Літопису» проблеми територіальних меж козацької України. На його думку, Б. Хмельницький 1656 р. в листі до царя наполягав на тому, що слід домагатися від Польщі визнання нею «малоросійського кордону», який свого часу нібито був позначений на картах польськими сенаторами Л. М'ясковським та А. Кисілем: «...від гирла Дніпра до верхів'їв Дністра, а від верхів'їв Дністра до верхів'їв

Горині, від Горині до Прип'яті і через Прип'ять до Бихова, від Бихова через Дніпро понад рікою Сож до Смоленського повіту під Рославль; а також від Чорного моря від гирла Дністра на Очаків до лиману, щоб Дніпром та Дністром вільно могли виходити в море малоросійські торгові люди»²³⁵ Г Граб'янка наголошує на існуванні в Б. Хмельницького намірів «розширити межі України до Сяну і Вісли»²³⁶ Отже, Україна розглядається в літопису «як цілісне географічне, територіальне і етнографічне поняття, поняття про єдиний народ, що проживає від Дністра до верхів'я Десни з заходу на схід і від Чорного моря до верхів'я Дніпра - з півдня на північ»²³⁷

Виступаючи палким прихильником ідеї єдності козацької України, літописець різко засуджує міжусобні чвари й боротьбу за владу, вбачаючи в них одну з головних причин «Руїни» козацької держави, не приховує симпатій до гетьманів, котрі послідовно виступали за об'єднання Лівобережної й Правобережної України, проводили курс на утвердження міцної влади, вели рішучу боротьбу як проти старшинського отаманства, так і проти охлократії посліпства. З цього погляду позитивно оцінюється діяльність Д. Многогрішного, котрий, на думку Г Граб'янки, «об'єднав усю Україну (в цьому випадку йдеться про Лівобережжя - авт.), замирив її», а також І. Самойловича за те, що «скорив по всій Малій Росії сваволю...»²³⁸ Ідеалом для автора «Літопису» є наказний гетьман Я. Сомко та паволоцький полковник І. Попович, які спільними зусиллями могли б з'єднати всю Україну й перевершити навіть «діяння старого Хмельницького»²³⁹ Слідом за автором «Літопису Самовидця» Г Граб'янка негативно характеризує роль «чорної» ради в політичному житті держави, слушно акцентуючи увагу на відомих подіях Ніжинської ради 1663 р. «У ті дні не один заможний чоловік полишив свою домівку, читаємо в літопису, замінив пристойну одіж на дрантя і страху ради бідний ховався, де міг, а всі інші жителі, по містах і селах пробуваючи між смертю та життям і знеможені томливим чеканням, кожен думав, до чого приведе оця ненаситна жадоба крові і коли цьому лиху настане кінець»²⁴⁰

Червоною ниткою через «Літопис» проводиться (відверто чи в прихованій формі) ідея права козацької України на збереження державної самостійності. Її політичні стосунки з Росією мали, за переконанням Г. Граб'янки, ґрунтуватися на основі «Статей» Б. Хмельницького. Автор пише, що Д. Многогрішний начебто добився 1669 р. монаршої милості, проголошеної в грамоті, згідно з якою «заборонено було воєводам пробувати в Малій Росії, окрім Києва, Чернігова та Ніжина, та і цим заборонено було втручатися у малоруські справи і ні під яким приводом не чіпати звичайних громадян... Всіма місцевими справами і козаками у Малій Росії мав відати тільки гетьман, а воєвода повинен був пильнувати за своїми служивими людьми. І там же було сказано: «До кожного воєводи, заради чистої правди, гетьман повинен призначати когось із своїх знаних людей комісаром, сам же гетьман підкоряється тільки государеві і служить йому вірно»²⁴¹

На жаль, і сьогодні спостерігаємо недооцінку значущості «Літопису» С. Величка як джерела для вивчення визвольних змагань українського народу в другій половині XVII ст., як пам'ятки суспільно-політичної думки першої чверті XVIII ст. Автор, за словами М. Марченка та О. Апанович, чіткіше, ніж будь-хто з його попередників чи сучасників, окреслив і обґрунтував поняття «Україна» і «український народ» як територіально й національно усталені категорії²⁴². Аналіз «Літопису» дозволяє стверджувати: С. Величко під Україною розумів терени витвореної в середині XVII ст. національної держави, що охоплювала все Лівобережжя й частину Правобережжя до рік Горинь, Рось і Тетерів²⁴³. При цьому, що важливо, він розглядав її як невід'ємну складову частину козако-руської землі «предковічної вітчизни нашої», до складу якої входили також Поділля, Волинь і Руське князівство (Руське і Белзьке воєводства). Іноді всі ці землі називаються автором українсько-малоросійською вітчизною. Невипадково до тексту універсалу Б. Хмельницького, зверненого до українського народу (літературна обробка справжнього універсалу гетьмана, написаного наприкінці травня — на початку червня

1648 р.), літописець вніс доповнення про те, що поляки привласнили «достеменно наші зі стародавніх часів землі та провінції козако-руські, савроматійські від Поділля і Волох по Віслу і аж до самого Вільня і Смоленська. Мав наш край довгі й просторі кордони, включаючи землі Київську, Галицьку, Львівську, Холминську, Белзьку, Подільську, Волинську, Перемишльську, Мстиславську, Вітебську й Полоцьку»²⁴⁴. В іншому місці, пишучи про закличні універсали Б. Хмельницького, С. Величко зауважував, що гетьман направив посланців «в усю, що лежить обіруч Дніпра, Малоросію», а саме: «...з одного боку Дніпра від Білої Церкви аж до Полонного, Львова, Кам'янця-Подільського, а з другого — від Переяславля до Чернігова, Стародуба, Гомеля, за Дніпро до Борисова й далі, також до Бихова, Могилева й далі»²⁴⁵.

Одним із перших в українській історичній літературі С. Величко переконливо показав, що в середині XVII ст. боротьба точилася не стільки за козацькі права, скільки за національну незалежність. «Бог послав їм (українцям - авт.), як Мойсея, — писав він, — людину на ймення Богдан Хмельницький, і дав йому підставу й розум визволити від такої тяжкої кормиги лядської вільний малоросійський народ, і віднайти йому сподівану свободу»²⁴⁶. Оглядаючись на політичні здобутки діяльності Б. Хмельницького, автор висловив дуже важливу для розуміння критеріїв його оцінок діяльності спадкоємців булави великого гетьмана думку: «Помер, зрештою, той, завдяки справі якого могли сподіватися ніколи не вмирати оживлені старожитні права й вольності українські та цілого Запорозького війська (підкреслення наше - авт.)»²⁴⁷. У зв'язку з цим слід зауважити, що літописець дуже близько підійшов до з'ясування характеру українсько-російських відносин, що склалися внаслідок Переяславської ради 1654 р. По суті, він першим звернув увагу на їх договірний характер, визначив, що договір передбачав прийняття козацькою Україною протекції московського царя, підкреслив, що російський посол В. Бутурлін «проголосив під клятвою таке монарше слово й запевнення, що він, пресвітлий російський монарх, триматиме Малу Росію з усім Запорозьким

військом у своїй протекції при непорушному збереженні старовічних її прав і вольностей і боронитиме та допомагатиме їй від усяких ворогів і наступів своїми військами та скарбами»²⁴⁸

Як і Г. Граб'янка, С. Величко був гарячим прихильником ідеї цілісності Української держави. Він не приховував осуду старшин і гетьманів, котрі, дбаючи насамперед про задоволення власних шанобливих намірів, втягували вітчизну у вир міжусобиць, що неодноразово призводило її до жахливого спустошення та розколу на кілька гетьманств. Започаткували цей руйнівний процес, на його думку, дії І. Виговського та М. Пушкаря, через котрих «запалав і набрав своєї сили до людського розору новий великий вогонь внутрішніх чвар та кровопролиття, який спалював людське добро і знищував усе в корінь»²⁴⁹ З цього ж погляду С. Величко край негативно оцінював таких «гетьманів-владолюбців» і претендентів на булаву, як І. Брюховецький, П. Суховій, М. Ханенко, Ю. Хмельницький, Я. Сомко, П. Тетеря та інші. Описуючи наслідки «чорної» ради 1663 р., літописець зауважує: «Погляньте отут, малоросійські сини, на нещастя матері вашої і крайню погибель вітчизни вашої! Коли вже щезли горделиві й високодумні тодішні козацькі властолюбці і чварні войовники, руйнівники вашої вітчизни і вас самих нещадні губителі Виговський і полтавський Пушкар, перейшли вже після них Хмельниченко й Сомко, вже й треті нардилися, подібні до тих гетьмани й губелі ваші — Тетеря й Брюховецький»²⁵⁰ Саме в діяльності цих, за його визначенням, «кривих розумом» політиків С. Величко вбачав головну внутрішню причину загибелі козацької України: «Начальники й вожді не тільки нічого не виправили самі, — писав він у передмові до читача другого тому «Літопису», — але ще більше довели до крайньої погибелі й розору україно-малоросійську Річ Посполиту. Вони допустили до того, що нікчемно потьмянили, занепали та дійшли до постійного сумного забуття і безпошанівного запустіння навіть божі царкви та святі обителі... Через це сильно сказано: впаде, впаде красна козацька Україна тогочісна, як отой стародавній Вавилон, місто велике!»²⁵¹

Разом із тим схвалюються дії гетьманів, спрямовані на збереження цілісності Української держави. На відміну від Самовидця й Г. Граб'янки, С. Величко не приховує симпатій до П. Дорошенка (особливо помітні вони до часу укладення гетьманом договору 1669 р. з Портою). На його думку, 1665 р. П. Дорошенко «невсипущо міркував, як би притягти до свого рейменту і цьогобічну малоросійську Україну», 1668 р. виступав опікуном «бідної цьогобічної малоросійської вітчизни» тощо²⁵²

С. Величко вперше чітко вказав на таку негативну рису частини державної еліти, як її захланність та корумпованість: «...задня золота та срібла не тільки кожен із них дав би виколоти око, але й брата, й батька свого не помилював би, замість пошкодувати матір, гинучу Малу Росію (так учень і апостол Іуда за гроші продав іудеям Христа — Господа, учителя й творця свого, задовольняючи тим продажем норів свого срібнолюбства)...»²⁵³ Поряд із цим гостро засуджуються соціальні устремління нижчих верств (особливо яскраво вони виявилися навесні 1658 р., коли представники знедолених вливалися до піхотного полку М. Пушкаря, маючи «готові до вбивства і грабунків людських маєтків серця»²⁵⁴). Утім, таку ж позицію літописець займає стосовно охлократичних настроїв козацької голоти. Наприклад, характеризуючи ставлення запорожців у лютому 1671 р. до листа П. Дорошенка, в якому гетьман засуджував підписану М. Ханенком Острозьку угоду й закликав до єдності дій, С. Величко констатує: «Коли був вчитаний в Запорозькій раді той Дорошенковий лист, то одні з них, невігласи й п'яниці, лаяли Дорошенка і його посланця за діткливе до них у тому листі слово. А інші, статечні й розумні, плакали, уваживши силу того листа. На нього кошовий отаман хотів, либонь, учинити відповідь, однак згадана запорозька халастра (наволоч — авт.) не дозволила»²⁵⁵.

Подібно до Г. Граб'янки, С. Величко виступав за збереження за козацькою Україною всіх передбачених договором 1654 р. прав. Тому різко критикував І. Брюховецького за підписання Московських статей, якими той «безрозумно знищив давні малоросійські

вольності, бо допустив і дозволив безоглядно бути по всіх малоросійських містах московським воєводам, які згідно того дозволу відразу ж наїхали за монаршим указом у Малу Росію й почали панувати з великим і безпощадним всенародним малоросійським утяженням»²⁵⁶ Саме через втрату «стародавніх малоросійських прав і вольностей і за прийняття в Малу Росію воєвод та московських військ» серед населення Лівобережжя «поширювалося на гетьмана Брюховецького всенародне обурення». До речі, як відзначає літописець, гетьман і сам перебував «під дисципліною нелюдських інспекторів своїх...»²⁵⁷

Одним із перших в історичній літературі С. Величко вказав на несприятливе геополітичне становище козацької України як на важливий фактор її занепаду та руйнації: «Окрім того, витерпіла та ж Мала Росія, на крайню свою руїну, знесилення та виснаження, й численні зусібч навали ворогів»²⁵⁸ Відверте обурення викликав у нього московсько-польський Андрусівський договір 1667 р., влучно названий ним «Андрусівським торгом»²⁵⁹ В іншому місці твору зустрічаємо жаль з приводу того, що цим договором було розділено «надвоє рікою Дніпром єдину, старовічну, правдешню козацьку вітчизну Малу Росію»²⁶⁰

Отже, після поразки революції значно посилюється процес кризи державної ідеї, зі змісту якої майже цілковито щезають принципи незалежності Української держави та її соборності. Вони замінюються положеннями про автономію козацької України (частіше в складі Росії, рідше — Речі Посполитої чи Порту) та об'єднання в її традиційних межах Лівобережної й Правобережної України. Проте навіть у такій, по суті, зведеній до мінімуму формі державна ідея не знаходила активної підтримки з боку як більшості еліти, так і решти українського населення, хоча вони й симпатизували їй. Знекровлені в довготривалій і виснажливій боротьбі, розчаровані в її політичних наслідках, морально й психологічно надломлені невдачами патріотичні сили були вже неспроможні вести рішучу боротьбу за національні інтереси, а відтак і підняти на неї народні маси. Саме через це зазнали цілковитої невдачі плани І. Мазепи та П. Орлика доби-

тися возз'єднання козацької України й утвердити її державну самостійність. Водночас у теоретичному плані окремі аспекти державної ідеї знайшли подальший розвиток у творах П. Орлика. Разом із своїми соратниками він розробив у «Конституції» доволі струнку систему функціонування механізму старшинської (олігархічної) республіки, в якій прерогативи гетьманської влади суттєво обмежувалися.

Розділ четвертий

**Основні тенденції розвитку
державотворчих процесів у XVIII ст.
(1715 – 90-ті рр.)**

Придушення народного повстання на початку XVIII ст. в Правобережній Україні й ліквідація на її терені козацтва як стану відіграли надзвичайно негативну роль у національно-політичному розвитку краю. З втратою козацтва — головного носія національної ідеї й борця за її реалізацію — різко послабилася сила спротиву населення, чим негайно скористалися правлячі кола й місцеві органи влади для зміцнення позицій польського колоніального режиму, посилення наступу в національно-релігійній сфері. Варшава не лише не зробила жодних позитивних висновків із кровопролитної боротьби українців за свою незалежність протягом другої половини XVII — початку XVIII ст., а навпаки, засліплена войовничим шовінізмом, стала на шлях безжалісного знищення найменших проявів національної самосвідомості, перетворення народу в денационалізований люд («бидло»), придатний лише до виконання тяжких робіт у маєтках. Невипадково в панських колах наприкінці другого десятиліття XVIII ст. з'явився «Проект знищення Русі», зміст якого чомусь доволі часто замовчується у вітчизняній і польській історичній літературі. Справді, цьому документові можна було б не надавати особливого значення, якби він відображав позицію в «українському питанні» лише одного автора. Проте теоретичні положення «Проекту», по-перше, поділялися чималою частиною представників магнатсько-шляхетської верстви й католицького духовництва, а також становили суть політики правлячої верхівки Польщі щодо України; по-друге, головні з них колоніальний режим (не обов'язково за вказівкою зверху) намагався тією чи іншою мірою реалізувати на практиці. З огляду на це ми вважаємо за доцільне зупинитися на детальнішому висвітленні змісту цього документа польської суспільно-політичної думки.

На погляд його автора, «стани королівства (Польського) й кожен поляк зокрема, який тільки прагне до врятування й безпеки вітчизни, повинні вважати своїм обов'язком зневажання, переслідування і пригноблення ворожого римському грецькому віроспо-

відання і винищування всіма засобами тих, хто дотримується цього віросповідання». Для того, щоб добитися «єдності віри» всіх жителів (тобто добитися їх перетворення в римо-католиків), він пропонує вжити ряд заходів. Ось кілька витягів із цього документа:

«Шляхта руського обряду й уніати, а тим більше схизматики не повинні допускатися на жодні посади в своєму рідному краю, зокрема на такі посади, на яких вони могли б здобути собі друзів, придбати майно і заслужити деяку пошану та для всіх русинів честь. Цю заборону щодо уніатів і схизматиків треба заново ухвалити на сеймах і гарантувати, як раніше, конституцією. Кожен поляк повинен у компаніях цуратися русина, не заводити з ним дружби, хіба тільки з метою використання та обману його».

«Заможні громадяни не повинні брати русинів на жодну службу, на якій вони могли б набувати освіту, окрім випадків, коли є надія, що ці русини зречуться своїх віросповідань, зрозумівши, що, залишаючись вперто при своєму, докотяться до великої вбогості і найгіршої зневаги. Таким чином, русини гинутьимуть у злиднях або заради підвищення по службі будуть вимушені змінити своє віросповідання».

«У містах і містечках на Русі є ще значна частина заможних русинів. Їх треба довести до злиднів і позбавити можливості рятувати один одного грішми і допомагати розумною порадою...

У невеликих містах, які є королівським земельним володінням, пани добродії старости повинні залучати й примушувати мешканців під різними приводами до відбування панщини. Потрібно звільнити русинів у місті від керівних і усяких начальницьких посад, що дають будь-яку вигоду й прибуток, а висувати на ці посади й підтримувати на них римо-католиків. Треба також пильно слідкувати за тим, щоб усі декрети, видані на основі магдебурзького права, та інші листи випускалися польською мовою, а не руською. Таким чином, русини залишаться у вбогості і нещасті і не будуть мати в містах ніякого впливу, ані поваги (підкреслення наше — авт.)».

«Справою, яку в цій рятувальній діяльності найважче розв'язати, (питання про) владик і попів, перших

з яких треба заслїпити (почестями), щоб не бачили того, що їм не треба бачити, а других так обтяжити, щоб не змогли, навіть якби й хотіли, щось вчинити, ні вгору піднятись, ні придумати що-небудь... Ми і наші спадкоємці ніколи не повинні також допускати, щоб руські єпископи займали місця в сенаті, — щоб не здобували вони авторитету для свого обряду, не клопотали про підвищення на службі русинів, не були у дружбі з знатними і популярними у вітчизні людьми і, **найважливіше, щоб і гадки не мали про цю діяльність, яка відносно них і всієї Русі буде витончено проектуватись і здійснюватись** (підкреслення наше — авт.)».

«Їх милості ксьондзи, латинські єпископи, ополчившись разом та, як кажуть, взявшись за руки, повинні поволі, але наполегливо домагатися в Римі, щоб (уніатським) владикам присвоювали тільки звання суфраганів. Залишаючись на становищі допоміжних практикантів під керівництвом єпископів, владики й попи перебуватимуть під наглядом визначених для цього прелатів і будуть компрометуватись у непристойностях та ловитись у своїх забобонах».

«Попи в наш час, по суті, найбільші невігласи і безпросвітні неуки. Якщо (вони) такими залишаться назавжди, то це не тільки не буде перешкоджати, а якраз допоможе здійсненню згаданого плану. Адже ж, будучи недосконалими й необізнаними з справами, не знатимуть і не зможуть вивчати ні історії своїх обрядів, ні ким і коли вони прийняті, ні причин, з яких вони запроваджені грецькою церквою, а також не зможуть навчати людей традицій грецьких святих отців, ясно й обгрунтовано доводити їх правовірність і беззаборонність та, врешті, не зможуть чинити опір їх скасуванню.

Міркую так, що нам вкрай потрібно тримати попів у непроглядній темряві, а для цього найбільш дійовим засобом є вбогість, в якій перебували ці злидарі раніше та з якої ніколи не вийдуть, якщо ми будемо ставитися до них у такий спосіб (підкреслення наше — авт.). Отже, насамперед потрібно, щоб колатори-поміщики не жертвували для церкви ніяких фондів, не споруджували для неї буді-

вель, щоб кожен, хто висвячується на попа, мусив собі купити грунт, яким користувався його попередник, для годування самого себе і рідні, причому, як мене навчали теологи, той, хто продає цей грунт, має обвинувачуватися в симонії (купівля-продаж церковних посад — авт.).

...Адже ж попові заборонялося брати горілку десь, крім як у єврея-орендатора. Якщо єврей затримував на дорозі попа і знаходив у нього (горілку), привезену з будь-якого іншого місця, то зараз же забирав за це з попівського хліва пару волів. Попові заборонялося також молотити (зерно на іншому), крім визначеного, млині. Якщо піп порушував це правило, то єврей, насильно відкривши амбар або комору, забирав бо-рошно і всі продукти.

Цими та подібними засобами наші предки примусили багатьох схизматиків до єдності з костьолами. Застосовуючи такі самі засоби, ми, дасть Бог, і решту поробимо уніатами, а пізніше всіх уніатів переробимо на римо-католиків».

«Членів попівських сімей треба у всіх випадках притягати до відповідальності перед двірським начальством і за найменшу провину або опір суворо карати з метою більшого їх приниження.

Потрібно оголосити, що сини кожного попа або попростому так звані поповичі, за винятком одного, що має зайняти місце батька, не звільняються від панщини та не можуть оселятися у вільних містах, а також переселятися з одного місця на інше».

«Найбільш уперті русини з простонароддя та інші вперто підтримують тих, що вміють читати своє письмо. Слід усунути причини упертості. З цим ми, поляки, легко собі дамо раду, як тільки заборонимо селянським синам вчитися у прицерковних школах. З цього будемо мати не тільки вищезгадану користь, але й обережемо себе від прикростей, які часто мусимо зазнавати від підданих. Адже ж навчений у простій селянській школі хлоп втікає за декілька десятків миль з підданства та шукає волі, на що найбільше скаржаться воєводства земель Руських — Волинське, Подільське й Брацлавське. Потрібно отож в інструкції для економів і адміністраторів внести рекомендації,

яких би вони суворо дотримувались, зокрема, щоб привчали селянських дітей не до книжок, а до плуга, сохи й до ціпа (підкреслення наше — авт.)».

«З метою швидшого осудження, а з часом винищення русинів (підкреслення наше — авт.) потрібно буде обов'язково записувати в окремий реєстр усі непристойності цього обряду, зокрема образливі слова й поведінку щодо римо-католиків, часті скандали попів, що їх не важко підшукати серед такої великої кількості священників. Адже ж, коли цей проект здійснюватиметься, треба, щоб світ знав правдиві причини дій поляків. Якби, однак, не вистачало справжніх закидів, які принижували б русинів (що неможливе серед найкращого і найрозумнішого народу), то для успішного здійснення наших задумів слід розповсюджувати «гарно» складені на них вигадки (підкреслення наше — авт.)...»

«Після здійснення усіх цих приготувань не слід діяти раптово й одночасно у всіх місцях. Потрібно почати в закутках, у краях, де більше католиків, ніж русинів, та й не без причини, а закидаючи попам, наприклад, погану поведінку, що згіршує звичаї, невміння або неакуратність у навчанні символів віри, недбалість у завідуванні й користуванні релігійними таїнствами та інші подібні нісенітниці.

Так поволі, обачливо й розумно, подекуди заохоченням і порадою, подекуди залякуванням перетворимо русинів на римо-католиків».

«Оскільки люд український, подільський і волинський, щоб залишитись у своїй вірі, готовий підняти повстання, то якщо не можна буде легко йому запобігти або через малу кількість польського війська приборкати бунтівників, Річ Посполита повинна не пошкодувати цієї втрати і віддати усіх таких фанатичних прихильників своєї віри татарам на поталу, які їх швидко виловлять як своїх бранців. А тоді спустілий край заселимо людьми польськими й мазовецькими... (підкреслення наше — авт.).

Наприкінці слід взяти до уваги й ту аксіому, що залишена в своєму обряді Русь, на випадок відокремлення від московської схизми або приєднання цієї схизми до унії, стала б загрозою упадку Польщі»¹

Добре відомо, що правлячі кола Польщі послідовно здійснювали наступ на релігійні права українців, який проводився в двох напрямках: по-перше, православному населенню накидалося уніатство, по-друге, зростали утиски щодо самих уніатів. Сейми 1717 і 1733 рр. позбавили дисидентів права засідати в сеймових комісіях і трибуналах. Сейм 1717 р. схвалив рішення про закриття всіх православних церков. Православні єпархії стають уніатськими. 1721 р. уніатською стає головна святиня православних Волині — Почаївський монастир, а 1728 р. — Крем'янецький. Православним залишався лише Манявський скит² 1747 р. король Август II видав універсал, згідно з яким до православних церков, розташованих у королівських маєтках, священник призначався за згодою короля, а в панських маєтках — після одержання схвальної грамоти від їх власників³ У 60-х рр. на терені Київського та Подільського воєводств залишалося всього 20 православних парафій⁴

І саме в 60-х рр. на півдні Правобережної України різко посилюються переслідування православних, щоб змусити їх переходити в уніатство. Поширенню останнього сприяли місії чернецого чину василіян, що діяли в Умані, Торговиці, Ладижині, Смілі, Жаботині. В Умані при монастирі засновується школа, де навчалося 400 учнів⁵ Влітку 1766 р. за розпорядженням уніатського митрополита Флоріяна-Пилипа Володкевича, який перебував у Радомишлі, його помічник Мокрицький вдався до розправ над православними священиками на Смілянщині, Черкащині та в інших районах. За даними чолобитної ченців Мотронинського Троїцького монастиря, «попів і тих, хто приєднався до благочестя, б'ють, мучають, обстригають і в Польщу до родомишльського митрополита відсилають. Церковні прикраси забирають, а попівське всяке майно: хліб і худобу від них, попів, відбирають і продають...»⁶ Брутальні методи поширення унії породжували різкий спротив з боку православних і сприяли подальшому розколові української спільноти за конфесійною ознакою, що було лише на руку польським загарбникам. Рішення сейму на початку 1768 р. про зрівняння в правах католиків і дисидентів мало фор-

мальний характер і не могло поліпшити становище православного населення⁷

Не одержали очікуваних прав і уніати. Їм було відмовлено в отриманні місць у сенаті; вони змушені були користуватися польською мовою як державною. Робилися спроби ще більше наблизити греко-католицьку церкву до римо-католицької, свідченням чого стали рішення скликаного 1720 р. собору в Замості. Так, було скасовано східноцерковний іконостас; східноцерковні покаєння та пости зрівняно з латинськими; з'явилася тиха Служба Божа, відправа при бічних вітарах; причастя щотижня потрібно було освячувати й зберігати на головному престолі тощо⁸. Мало місце також переслідування уніатів з боку католицького духовництва й панства. Наприклад, 1758 р. ксьондз Штандорф у с.Гречани (Кам'янець-Подільська єпархія) наказав зв'язати одного з українців і тримати три дні, намовляючи прийняти католицизм. Коли той не погоджувався, ксьондз «по звірячому бив його». Звертає на себе увагу той факт, що коли цього селянина спіймали в корчмі, то присутні при цьому поляки кричали: «Так треба українцям робити, бо це собача віра»⁹

На жаль, за браком монографічних досліджень з проблеми української політики польського уряду в першій половині XVIII ст. ми не можемо ні навести дані про кількість відкритих польськими органами влади українських шкіл із навчанням дітей рідною мовою, ні розповісти про їх заходи в царині розвитку української культури. Водночас вивчені нами джерела дають підстави висловити сумнів щодо позитивних результатів польської політики у згаданих сферах народного життя на Правобережжі. Цікаво було б також з'ясувати роль українців (православних і греко-католиків) у громадсько-політичному житті повітів і воєводств, міському самоврядуванні; їхню питому вагу в національному складі великих і середніх купців, власників мануфактур тощо. Схоже на те, що в процесі формування буржуазного стану представники українського етносу не відігравали провідної ролі.

Утвердження польського панування супроводжувалося відновленням не лише національно-релігійного гніту, а й моделі соціально-економічних відносин, яка

існувала до 1648 р. і найбільш характерними рисами якої були домінування великої феодалної земельної власності, фільваркове господарство та кріпацтво. Праці В. Антоновича, Т. Брянцевої, В. Голобуцького, Ю. Гроссмана, К. Гуслистого, В. Крижанівської, М. Крикуна, В. Маркіної, В. Серчика, Г. Страхова, Г. Храбана та інших дослідників вказують на певну подібність процесів демографічного й соціально-економічного розвитку Правобережної України першої половини XVII та першої половини XVIII ст.

По-перше, відбувалася інтенсивна колонізація краю, що супроводжувалася виникненням сотень поселень. За підрахунками М. Крикуна, на початок 40-х рр. XVIII ст. лише на терені Подільського воєводства виникло 158 нових поселень¹⁰

Жваві міграційні потоки, які переважно спрямовувалися із західних і північних районів у південні й південно-східні, призвели, як це мало місце в першій половині XVII ст., до появи (особливо на півдні Київського та на сході Брацлавського воєводств) слобід, де в пошуках сподіваної волі осідали втікачі від кріпацтва. На 5 — 6 років вони звільнялися від виконання прямих повинностей на користь панів. До речі, останні, зацікавлені в збереженні робочих рук, подеколи самі виявляли ініціативу в організації слобід. В інструкції Канівського староства 1766 р. відзначалося: «Всіх слободян, що своїми коштами будуються, від всяких повинностей як замкових, так і орендарських звільнити до 6 років, а якщо війт примусить їх хоч що-небудь робити, покараний буде»¹¹ Подібна ситуація не могла не впливати на характер експлуатації селян південно-східної частини Правобережжя. Вчені з'ясували (головним чином дякуючи науковому доробку В. Маркіної), що тут переважали чинш і натуральна форма ренти. На північ і захід від цього регіону (включно з Брацлавським і значною частиною Київського й Подільського воєводств) поряд із чиншем запроваджувалася й панщина. На західно-українських землях, у Волинському, північно-західних частинах Подільського й Київського воєводств панувала панщина, яка залежно від розміру земельного наділу коливалася від 2 до 8 днів на тиждень з волоки¹².

По-друге, утверджується й розвивається магнатське землеволодіння, відбувається також зміцнення королівського землеволодіння (особливо в Київському воєводстві). Наприклад, у Подільському воєводстві 20% усіх маєтків належало Чарторийським; а на Уманщині Ф. Потоцькому — 8 міст і 173 села. Таких фактів можна навести десятки¹³. Панування латифундійного типу земельної власності сприяло консервації феодальних відносин, служило економічною підвалиною фільварково-панщинного господарства, гальмувало розвиток товарно-грошових відносин, перешкоджало утвердженню селянської власності на землю (все це мало місце і в першій половині XVII ст.).

По-третє, в 30—60-х рр. зіткнулися й зайшли в конфлікт дві тенденції, що взаємно виключали одну одну: з одного боку, по висхідній лінії розвивався процес проникнення в тканину феодального суспільства буржуазних відносин (наприклад, у Браїлівському деканаті 1766 р. в 46 селах 15,7% господарств використовували найману працю, а 9,4% населення жило заробітком¹⁴), з іншого — в південно-східній частині Правобережжя на зміну чиншу і слободам із північних і західних районів насувалася відробіткова рента (в 60-х рр. фільварки вже з'являються на Уманщині, в Богуславському й Канівському старостах¹⁵). Нагадаємо, що в 30-40-х рр. XVII ст. подібний конфлікт уже визрівав у даному регіоні, однак тоді наступові фільварково-панщинної системи господарства протистояло чудово організоване у військовому відношенні козацтво, а тепер його не було.

Напрями, в яких ті чи інші групи людності шукали вихід із ситуації, що склалася, були різними: переважна більшість магнатів і шляхти намагалася поновити фільварково-панщинну систему господарства, окремі з них прагнули перевести господарства на нові форми їх ведення; безпосередні виробники, особливо на терені Подільського Подністров'я, Брацлавщини й південної частини Київщини прагнули не допустити поновлення моделі соціально-економічних відносин, що існувала до 1648 р. О. Гермайзе звернув увагу ще на одну обставину, яка, на його думку, спричинила кри-

зові явища в господарстві Правобережжя й відповідно поглибила наявні соціальні суперечності: відбувалася надзвичайно болісна переорієнтація в експорті хліба панськими маєтками, який раніше здійснювався через Гданськ, на чорноморські порти. Щоб компенсувати втрачене джерело прибутків, пани переходять до масового запровадження оренди¹⁶. Передання пропінційних (монопольних) прав на шинки, млини, селітроварні, гуральні в руки інших осіб (переважно євреїв) у кілька разів збільшувало визиск селян і спричиняло масове розорення безпосередніх виробників.

Принагідно відзначимо, що набагато більшою мірою, ніж у першій половині XVII ст., соціальний гніт поєднувався з національно-релігійним. Адже тепер абсолютна більшість української шляхти цілком полонізувалася та покатоличилася й виступала носієм польської державної ідеї. Не зробила для себе жодних висновків із трагічних подій, які спіткали єврейське населення в середині XVII ст., його верхівка. Як і в першій половині XVII ст., вона, в гонитві за збагаченням, прибирає до своїх рук оренди, виступає безжалісним визискувачем селян і міщан, стає складовою частиною польського колоніального режиму.

Ліквідація козацтва виявилася надзвичайно сильним ударом по розвиткові національно-визвольної й соціальної боротьби: різко знизився рівень організованості, масовості і, що вкрай важливо, усвідомленості її цілей, особливо національно-політичного спрямування. Із середини другого десятиліття XVIII ст. масовими стають втечі селян і міщан, їх виступи в окремих поселеннях проти панів, урядників, орендарів тощо. Водночас зміцнюється рух, який одержав назву гайдамацького. Ця форма національно-визвольної й соціальної боротьби з'явилася не на голому місці, а на основі традицій боротьби XVII ст., й була генетично пов'язана з рухами опришків і левенців на Поділлі, дейнеків на Київщині та Лівобережжі. Вона характеризувалася насамперед діями здебільшого ізольованих один від одного невеликих мобільних загонів повстанців, керівне ядро яких найчастіше складали запорожці або козаки Лівобережжя. Соціальним середовищем, з якого переважно рекруту-

вався склад гайдамацьких загонів, служили маси розорених, часто злюмпенізованих селян і міщан (з'ясовано, що в селах Правобережжя налічувалося 40—60% безтяглових¹⁷). Вступали до їх лав також робітні люди, чумаки, окремі священники, дрібні шляхтичі та представники інших груп населення. Очевидно, не випадково в гайдамацькому русі досить виразно окреслювався його розбійний та грабіжницький аспекти.

Хоча перше вживання терміна «гайдамаки» зустрічається в джерелах 1715 р. (до речі, йшлося про дії загону козаків Лубенського полку), ми поділяємо міркування Ю. Мищика про доцільність датувати появу цього руху 1704 р.¹⁸ Відзначаючи його важливу роль у розгортанні національно-визвольної й соціальної боротьби, все ж вважаємо, що слід відрізнити власне гайдамацький рух від народних повстань, які мали місце 1734, 1750 й особливо 1768—1769 рр., хоча їх учасників тогочасні джерела й називають гайдамаками. Масштаби цих повстань, організаційна структура найбільших загонів, характер і мета боротьби виходили за межі типових дій гайдамацьких загонів і наближалися до характеру повстань 1630, 1637—1638, 1702—1703 рр. тощо.

Аналіз джерел, які висвітлюють розгортання гайдамацького руху протягом 1715—1733 рр., дозволяє чіткіше простежити його соціальну спрямованість, ніж національно-визвольну. Щоправда, тієї пори серед шляхти формується поняття «гайдамацька влада», зміст якого, на жаль, залишається для нас загадковим¹⁹. Нові аспекти в боротьбі з'явилися під час повстання 1734 р., яке вперше після подій 1702—1703 рр. охопило більшу частину території Правобережжя: південні й центральні райони Київщини, Брацлавське й Подільське воєводства, південь Волині, Галицьку землю Руського воєводства. Не зупиняючись на характеристиці його розвитку, відзначимо, що воно створило серйозну загрозу польському пануванню. Київський каштелян Казимір-Станіслав Стецький в універсалі від 6 липня до шляхти Київського воєводства наголошував на тому, що повстанці «руку на цілу Річ Посполиту і панів своїх піднімають»²⁰. Дещо раніше, наприкінці травня, сеймик Галицької землі вирішив: «Оскільки

ки всюди, крім загальної існуючої небезпеки для Речі Посполитої, серед підданих Галицької землі виникають нові і непрактиковані заворушення, внаслідок яких власні піддані вчиняють бунти і розбої, погрожують навіть своїм панам і посесорам, ми ...змушені забезпечувати безпеку самим себе і наших маєтків, щоб запобігти виступам підданих та опришків»²¹

Не можна не згадати дій одного з найвизначніших керівників цього повстання сотника надвірних козаків князя Георгія Любомирського Верлана, котрий, за словами польського полковника Лібшевського, «збунтувавши ціле Подністров'я» й зробивши похід від Рашкова до Бродів²², прагнув відновити принципи козацького комплектування повстанського війська. В його полку існувала сувора ієрархічна система — поділ на сотні й десятки. Козаки записувалися в спеціальні реєстри, які вела сотенна старшина. Сам він вирішував досить широке коло питань — від господарських до військово-організаційних; намагався залучити на бік повстанців чиншову подільську шляхту. Збереглися дані про надання ним різним особам чинів ротмістрів і поручиків. Окремі джерела натякають, що в деяких визволених районах створювалися органи самоврядування. Так, очевидно, шляхтич Радзейовський одержав від Верлана указ на отаманство в Межвинці.

Хоча ідейний бік повстання в документальному матеріалі відбитий дуже слабо²³, все ж можна визначити зміст головних гасел повстанців.

По-перше, впадає у вічі яскраво виражена соціальна спрямованість боротьби: прагнення знищити різні форми феодальної залежності від панів, орендарів, урядників тощо й добитися особистої свободи. Невипадково один із керівників повстання Микита Москаль у своєму зверненні підкреслював: «Бідні і нещасні, ви довго страждали вже у своїх злих панів. Вони гублять всі вас своїми муками, вони давлять вас своїми податками і зборами, і захопили у вас все те, що було у вас і що повинно було належати вам по праву. Де їх закон святий, де їх заповіді любові до людей без різного звання і стану?.. Вставайте ж усі проти цього зміїного отроддя, і, якщо Бог благословить вас, викореніть геть чисто їх панські гнізда. Об'єднайтеся усі

під нашими прапорами і йдуть з нами бити панів і очищати землю від них»²⁴. На території, охопленій повстанням, знищувалися представники панівного стану (незалежно від їхньої національної чи релігійної приналежності), руйнувалися шляхетські маєтки, не виконувалися повинності тощо.

По-друге, в нерозривному зв'язку з соціальною боротьбою точилася національно-визвольна, масштабна і значення якої не слід применшувати. Певну роль у її розвитку зіграла поява російського війська, введеного наприкінці 1733 р. для боротьби з прихильниками претендента на польську корону С. Лещинського. Серед частини повстанців поширилася чутка про існування указу російської імператриці Анни Іванівни, який нібито дозволяв громити «польської протилежної сторони поляків (тобто прибічників С. Лещинського авт.)»²⁵. Проте повстанці розпочали погром усього, що було пов'язано з польським пануванням. За визнанням повстанця Василя Тумки, загін у 500 осіб напав на Бар з метою «розігнати поляків». Інший загін з подібних міркувань вчинив напад на Могилів-Подільський²⁶. Є дані, що керівництво і рядовий склад полку Верлана присягнули «всі воювати проти чужоземців, тобто проти поляків» аж «до смерті живота свого»²⁷. Особливо важливим для нас є свідчення повстанця Андрія Суляка про поширену в обозі цього полку думку, що «вся Україна і Русь аж по Збруч і по Случ належить царській милості (підкреслення наше — авт.)»²⁸. Так, уперше після повстання 1702-1703 рр., зустрічаємо відроджену, хоч і в деформованій під впливом політики царату формі, ідею возз'єднання більшої частини Правобережжя з Лівобережжям у межах Гетьманщини. Отже, дане повстання послужило серйозним імпульсом для розвитку політичної свідомості мешканців Правобережної України.

Незважаючи на придушення наприкінці 1734 р. повстання підрозділами польської й російської армій, у наступні роки гайдамацький рух не спадає. В другій половині 30—40-х рр. у ньому з'являються нові риси: чітко окреслюється тенденція до дій значними силами (в кілька сот осіб); зростає питома вага в загонах запорожців; частішими стають напади на міста й містеч-

ка; виразніше виявляється національно-визвольний аспект боротьби. Під час окремих виступів переважає ненависть до польського режиму. Так, 1735 р. селянин Хмільника Петро закликав односельців до розправи над шляхтичем Куновським такими словами: «Бий, бий! Негідного сина, ляха, ще його козаки не закололи, забиймо, нехай кров поганая не множитися»²⁹

Масового характеру, як і 1734 р., набула боротьба у 1750 р., що охопила територію Київського, Брацлавського й східної частини Подільського воєводства. Загонами повстанців були захоплені десятки міст, зокрема Умань, Вінниця, Летичів, Корсунь, Павлолоч. У джерелах є згадки про існування в загонах елементів організаційної структури за козацьким зразком. Так, київський генерал-губернатор Михайло Леонтьєв доносив улітку 1750 р. сенату, що в «злочинницьких ватагах багатьох є корогви, тобто знамена і гармати...»³⁰ Набули поширення чутки про існування дозволу Коша Війська Запорозького «знищувати шляхту й представників уніатського духовенства»³¹ Почастішали напади на католицькі й уніатські храми та духівництво, котре їх обслуговувало³². Мали також місце розправи над євреями-орендарями. Як і повстання 1734 р., рух 1750 р. був придушений спільними зусиллями польського й російського урядів.

Протягом 50-х — першої половини 60-х рр. на Правобережжі не вщухала боротьба, що точилася в різних формах. Прикметними є факти масових втеч, особливо молоді, з сіл і міст південно-східного регіону в козаки на Січ³³, як це мало місце наприкінці XVI — в першій третині XVII ст. Ця боротьба послаблювала колоніальний режим, пригальмовувала швидкість просування в південно-східний регіон панщини й кріпацтва, сприяла розвитку національної свідомості в напрямі відродження державної ідеї. Щоб зломити опір українців, правлячі кола Речі Посполитої чимраз відвертіше покладаються на допомогу з боку Росії. Характерним з цього погляду є визнання в червні 1759 р. подільського воєводи польного гетьмана Вацлава Жевуського, зроблене ним у листі до надвірного маршалка: «Велику напружену увагу привернуло до себе гайдамацьке свавілля. Не лише справа нашо-

го пана (короля — авт.), а й наша справа прохати Бога, щоб пощастило російським військам, бо інакше Україну охопили б бунти, а стримує їх від цього лише Росія. Якщо б вона знесилалась, навряд чи наше кількісно менше військо змогло б подолати гайдамаків та бунти»³⁴ Наприкінці 50-х рр. окреслилася тенденція до встановлення контактів між загонами гайдамаків і карпатських опришків³⁵ Починають визрівати, як і в 40-х рр. XVII ст., умови для вибуху всенародного повстання. Анонімний автор 1760 р. зазначав: «Русь, подібно тому як колись за найяснішого Яна Казимира, піддається небезпеці»³⁶ Ігумен Христинопільського монастиря Корнелій Срочинський 1766 р. підкреслював: «Народ грецького віросповідання, найчисленніший на Україні в селах... завжди, а особливо після повстання Хмельницького, яке треба нащадкам пригадувати... завжди (був) ворожим польському народові і тим, що об'єдналися з святою римською церквою...»³⁷

У середині 60-х рр., як справедливо відзначала В. Крижанівська, посилилася боротьба мешканців південно-східного регіону проти релігійних утисків³⁸ З ініціативи ігумена Мотронинського монастиря Мельхіседека Значко-Яворського в Черкаському, Канівському та інших старостах, а також у Смілянському, Жаботинському, Звенигородському, Чигиринському, Ольшанському, Городищівському, Корсунському ключах відбувся перехід з унії в православ'я 150 священників з їх парафіями. Довідавшись про це, уніатський митрополит Ф. П. Володкевич 1766 р. розпочав проти них репресії. За свідченням ієромонаха Мотронинського монастиря Гавриїла, було арештовано також Мельхіседека. Мешканці названих староств і ключів зібралися й «здумали спосіб оборони на випадок нападу та змушування до унії. З цією метою обрали собі ватажками кількох козаків й особливо одного по імені Захарій, в народі Харко, який сказав, що краще організувати повстання, як це вчинив колись Хмельницький (підкреслення наше — авт.), і зараз усі селяни озброїлись»³⁹ Однак невдовзі прибули військові підрозділи й почалися розправи. Харко був підступно схоплений і страчений поблизу Білої Церк-

ви. Селянин, котрий приховував церковну гармату «з святим таїнством», аби вони не дісталися уніатам, «був покараний спаленням рук, відрізанням голови та розчленуванням. Страх, — за визнанням уже згаданого К. Срочинського, — охопив усю цю країну»⁴⁰

Проте Правобережна Україна вже стояла на порозі нового масового повстання. Інтуїтивно його наближення відчували окремі представники панівного стану. У травні 1766 р. один із них — С. Гавронський — повідомляв до королівської канцелярії Станіслава Августа: «Це правда, що не може бути ніколи страшнішою для нашого краю революція за хлопські бунти. Тепер як ніколи Україна озброєна. Надвірних козаків можна налічити понад 50 000 і ці можуть стати найрегулярнішими і найпершими ворогами, а хлопства здатного до зброї — незліченні натовпи. Навіть обоз, якщо буде розташовуватися близько тих місць, потрібно, щоб був належно зміцнений і завжди обережний, бо боронь Боже відваги для підлих бунтівників. Коли б їм що вдалося, то пожежа поширилась би й охопила весь край»⁴¹ У березні 1768 р. невелика група запорожців, зібравшись у Мотронинському монастирі, вирішила розпочати повстання (пригадаємо, що повстання 1648 р. також готувалося козаками). Для його підготовки на Січ, у різні райони Правобережжя направлялися емісари⁴² Їх діяльності сприяли два фактори: присутність російських військ, уведених у березні 1767 р. в межі Речі Посполитої для підтримки Радомської конфедерації (частина українців убачала в них потенційних союзників у боротьбі проти польського режиму), та brutальні дії загонів Барської конфедерації, що породили різкий спротив селян і міщан. «Конфедерати, — писав канівський міщанин Сидір Іванович, — нападали на православних, загрожували їх життю і здоров'ю, катували їх, били, грабували, калічили і вбивали»⁴³. Гадаємо також, що невинувато навесні бандуристи обходили міста і села Київщини та Брацлавщини, співаючи козацькі думи про Б. Хмельницького. До речі, уманський губернатор Рафал Младанович, побоюючись їх агітаційного впливу, наказав сотникам надвірних козаків заборонити спів цих дум⁴⁴

Тим часом у Холодному Яру формується великий загін повстанців, який обрав Максима Залізняка козацьким полковником. На початку червня він вирушив до Умані⁴⁵. Так розпочалося великомасштабне народно-визвольне повстання, яке потрясло підвалини польського панування в Україні. Не зупиняючись на висвітленні перебігу повстання (він досить глибоко й усебічно вивчений в історіографії, особливо в працях Г. Храбана), ми торкнемося лише досліджуваних нами аспектів проблеми.

Насамперед відзначимо факт традиційної недооцінки історичною літературою національно-визвольної спрямованості боротьби народних мас, рівня усвідомленості ними програмних цілей. Аналіз джерел дозволяє чітко визначити гасла, які висувалися керівниками повстання. Так, М. Залізняк на допиті 7 липня повідомив, що він вирушив у похід «для викорінення конфедератів, які з'явилися в Польщі, а потім жидів і поляків, де скільки буде [їх] знайдено»⁴⁶. Під час наступних допитів повторював, що «він, Залізняк, з бувшими з ним у зібранні при Мотронинському монастирі запорозькими і польськими козаками мав намір викорінювати поляків і жидів, про що того Мотронинського монастиря намісник й інші монахи знали, тому що він, Залізняк, оголосив їм, що він буде викорінювати поляків і жидів, і в цьому у всьому вони ж, намісник і монахи, були згодні...»⁴⁷. В універсалі від 17 червня отаманові Канівського куреня Івану Чалому було наказано «по селах и в деревнях следовати и испитовать ляхов и жидов, и порядок в селах и в деревнях учинять (підкреслення наше — авт.)...»⁴⁸.

Подібні міркування висловлювали й інші керівники повстання. Микита Швачка на допиті наприкінці липня повідомив росіянам, що вони з отаманом Семеном Неживим були послані М. Залізняком «по усій Польській Україні для винищення поляків і жидів (підкреслення наше — авт.)»⁴⁹. С. Неживий також стверджував на допиті, що М. Залізняк збирав «охочих людей в козаки для захисту від поляків благочестя і недопущення до умертвіння небажаючого приймати унію християнського народу», і був певний, що разом з козаками його загону «від поляків благочестивому

му із шляхтичів, що «поляки ніде не можуть перебувати в Україні, а ні мати тут органів влади (підкреслення наше — авт.)»⁵⁶.

Як і в часи національної революції та повстання 1702—1703 рр., характерною рисою визвольної боротьби 1768 р. був її тісний зв'язок із соціальною боротьбою. Відразу ж почалося покаяння селян і міщан. За свідченням уже згадуваних нами О. Поламаного та О. Бочки, «ті ж гайдамацькі ватаги називають себе запорозькими козаками, але насправді не є запорожцями, але суть з простих Польської області на Україні проживаючих мужиків, також винокурів...»⁵⁷ С. Галицький звернув увагу на те, що з-поміж гайдамаків, серед яких йому довелося побувати і які називали себе запорожцями, він «жодного з них, гайдамаків, не визнав запорозьким козаком, тому що вони за військовими запорозькими звичаями коня осідлати, на коня сісти, ратище в руках тримати і коня нав'ючити не вміють, переважно бачив по них, що вони прості самі мужики (підкреслення наше - авт.)...»⁵⁸

На звільненій території скасовувалися феодальні повинності селян і міщан, котрі знову, як і в середині XVII ст., добивалися реалізації на практиці гасла «земля і воля». Дуже цікавими в цьому відношенні є визнання й свідчення безпосередніх учасників боротьби. Існують дані, що гайдамаки, котрі зайняли с.Погребище, повідомили селянам: «...панщини робити не будете, жито й різне збіжжя забирайте, сіно косіть, збирайте збіжжя для власного вжитку, кабани панські ріжте, зібравши третій сніп, забирайте (собі)»⁵⁹ Селянин Литванівки Василь Дубина, котрий примкнув до повстанців, закликав односельців озброюватися й не піддаватися полякам, що засіли в П'ятигорському лісі, й не виконувати панщини: «...як далеко від землі до неба, так і ляхам до нас, бо вже їх чорти забрали. А якщо будете так робити як робили, то знову внесеться якийсь чорт до села»⁶⁰ Ватажок загону повстанців козацький отаман Павло Таран після звільнення Володарки наказав прибути сюди представникам селян з усієї волості й заборонив їм «на панщину ходити», звелівши «нічого панського не робити, лише

поремонтувати греблю на річці Рось» для переправи Війську Запорозькому⁶¹

Соціальні прагнення селян яскраво відбилися у відомому «Універсалі до польських (у даному випадку українських, котрі проживали в Західному регіоні — авт.) селян» анонімного автора. «Вже ваш час настає, — говорилося в ньому, — коронні громадяни, що живете здебільшого в шляхетських, королівських та духовних маєтках, [час] визволення з неволі і звільнення від ярма і тягарів, які досі ви терпіли від своїх безсердечних панів... Отже, прибувайте на допомогу тим, які хочуть вас зробити вільними, зберегти і залишити ваші права і свободи. Зараз настав час жадати від ваших наставників розплати за всі ваші кривди, побої, вбивства, тортури, а також за нечуване здирство, які ви досі зазнавали від ваших панів. Посилаємо вам провідників, яким треба довіряти і за якими треба йти зі зброєю, яку хто має. Залишайте хати, дружин своїх, коханих дітей, не пошкодуйте, бо незабаром побачите, що Бог послав нам з вами, правовірними, перемогу і будете вільними панами, коли знищите це гадюче кодро, тобто ваших панів, які досі п'ють вашу кров. Ми раніше застерігали вас, але ви не вірили, тепер можете вірити, коли ваші побратими почали щасливо визволятися з неволі і від цього ярма на Україні та Поділлі.

Покличте Бога на рятунок і приходьте на допомогу!»⁶²

Яким же уявлявся соціально-політичний устрій визволених земель М. Залізняка та його соратникам? Чи вживалися ними заходи в царині національного державотворення? На жаль, у розпорядженні вчених є небагато джерел, аналіз яких дозволив би відповісти на ці питання. Так, у записках Ліппомана знаходимо інформацію, згідно з якою М. Залізняк проголосив, що звільнений край **буде називатися Гетьманщиною і його жителі «відбуватимуть саму лише козацьку службу (підкреслення наше — авт.)»**. При цьому полковник посилався на якийсь документ⁶³. Маємо також свідчення цього ж джерела, що заможніші мешканці Лисянки переконували коменданта замку Кучевського

здати його повстанцям, бо «**край буде з цього часу Гетьманщиною** (підкреслення наше — авт.)»⁶⁴.

Інших даних, які переконували б в існуванні ідей щодо перетворення Правобережної України в козацьку державу, нам не вдалося виявити. Однак практична діяльність керівництва повстанців протягом червня-липня свідчить, що вона спрямовувалася саме в цьому напрямі. На наш погляд, Н. Пономаренко цілком слушно звернув увагу на факт нехтування дослідниками державотворчого аспекту повстання⁶⁵.

А він виявлявся досить виразно. Насамперед впадає у вічі прагнення М. Залізняка та його соратників запровадити на визволеній території козацький устрій. Їх загони утворювалися за козацьким зразком, а найбільші з-поміж них мали традиційну козацьку військову структуру. Відомо, що М. Залізняк роздавав сподвижникам чини сотників та осавулів. Підрозділи М. Залізняка та І. Гонти поділялися на сотні й десятки. В полку М. Залізняка налічувалося 30 корогв, що символізували приналежність до військового підрозділу. Відповідні атрибути мали загони Андрія Журби, Микити Швачки, Семена Неживого й інших керівників. Полковницьку владу М. Залізняка символізував пірнач (до речі, в нього їх було два).

Вкрай важливе значення мали заходи М. Залізняка в царині створення нових органів влади. О. Поламанний та О. Бочка свідчили в канцелярії Коша Війська Запорозького: «...**полковник Залізняк має управительну резиденцію над цим містом Уманню і всією Уманською губернією і всякі між тамтешніми жителями розправи чинити** (підкреслення наше — авт.)»⁶⁶. Отже, вона (резиденція) становила собою владну структуру з відповідними функціями. При ній існувала також канцелярія. Найімовірніше, саме в канцелярії було складено вже згадуваний «Універсал до польських селян», автор якого спромігся вмілою рукою в доступній яскравій формі змалювати жахливі картини життя і страждань поневоленого люду. Відомо, що «управительна резиденція» створювала місцеві органи влади, вирішувала різні господарські справи, регламентувала виробничі відносини на визволеній території, розглядала прохання, виписувала перепуст-

ки за кордон ремісникам і крамарям тощо. Джерела свідчать, що М. Залізняка видавав універсали на право урядувати в поселеннях⁶⁷. Так, в універсалі від 24 червня про призначення Федора Осадчого старшим над містечком Теплик і Теплицьким ключем визначалися такі його повноваження: «...аби он имел і прочии громади ключа того местечка в добрем состоянію здержевал: яко то, аби имел власть судити, радити і во всяких случаях добре справовати, добрим добре воздавати, а злих бунтовников смертелними киями карати...» Водночас мешканцям містечка й ключа наказувалося «...аби ему во всяких случаях послушни були, бунтов между собою не робили»⁶⁸.

Є всі підстави говорити про важливу роль створеної М. Залізником центральної установи в організації боротьби народних мас. За визнанням польського ротмістра Йосипа Бучацького, «влітку запорозькі козаки роз'їжджали по селам і, читаючи укази, збуджували селян до бунтів і мордування шляхти»⁶⁹. Ця діяльність давала плідні результати. Навіть у західних районах Київщини й південних Волині селяни та міщани готувалися до повстання. За даними одного з анонімних авторів листа, написаного наприкінці червня, «то найстрашніше, що хлопські бунти щораз розростаються, вже Паволоч, Котельня, Черняхів, Любар запалені вогнем і коли була ревізія, то майже в кожного хлопа знайшли списи. Вже в Острополі подібне сталося. Наказав князь Каспер Любомирський любарських і остропільських [заколотників] половити і привезти до Полонного. Для прикладу будуть покарані...»⁷⁰.

Маємо також украй важливе свідчення купця Лаврентія Кантаржея, яке спростовує поширений, надто в польській історіографії, міф про М. Залізняка як безжального «різуна» католиків. Виявляється, після розправ населення над поневолювачами польського походження він узяв під захист членів цієї конфесійної й, очевидно, етнічної групи, котрі залишалися на звільненій території. У цьому ж джерелі знаходимо таку інформацію: «Сам же він, Кантаржей, бачив, що багато з тамтешніх польських підданих католицького закону люди, приїжджаючи до нього з різних тих місць, в яких вже є ляхи і жиди вкінць

розорені, прохаючи в нього, Залізняка, керівництва і він, Залізняк, всякого з них по достоїнству жалував і дає письмовий від себе всім людям наказ, **щоби в точному його всі нагляді були і всі встановлені від нього порядки залишалися би у його владі, а неслухняних лякаючи жорстоким штрафом (підкреслення наше — авт.)**⁷¹ Певно, саме ця діяльність М. Залізняка послужила підставою для появи чуток про обрання його повстанцями гетьманом і смілянським князем, а І. Гонти — полковником і князем уманським⁷²

Джерела (хоч їх обмаль) засвідчують виникнення процесу творення на визволеній території нових органів влади. У листі анонімних авторів до підкоморині Мнішкової (6 липня) її увага зверталась на те, що, зайнявши Володарку, повстанці загону Павла Тарана, «усуневши попередніх прикажчиків, на їх місця інших поставили...»⁷³ За свідченням Д. Завроцького, на Тетіївщині, знищивши в селах Стадники і Клюки шляхетські садиби, повстанці надали українському шляхтичу Михайлівському «**право в селах управляти на лист... дуже дивними термінами і стилем складеним (підкреслення наше — авт.)**»⁷⁴

Величезний розмах повстання, його яскраво виражена національно-визвольна й соціальна спрямованість породжували в панства побоювання щодо можливого повторення революційного вибуху 1648 р. Невипадково в середині червня Прукар писав із Рівного: «...внаслідок розростання цієї пожежі, подібно Хмельниччині, відбудеться спустошення краю»⁷⁵ В першій декаді липня з Варшави тривожно повідомляли, що коли «іноземні сили нам не допоможуть, згуба наша буде повна, розпочнеться [справа] Хмельницького»⁷⁶ 13 серпня один із шляхтичів писав з Поділля, що «ця пожежа скаженої лютості так розливається, що має своїх поплічників на Волині і Поділлі. Різновидності жорстокостей, здається, перевищать винахідливості Хмельницького»⁷⁷ І, що особливо важливо відзначити, окремі представники польського режиму помітили у розвитку повстання перспективу возз'єднання Правобережної й Лівобережної України в межах козацької держави. Так, анонімний автор писав з Волині, що

якби ці «мешканці малоросійські і козаки з хлопством українським захотіли підняти бунт», то могли б стати страшними й самій Росії і з-під її влади «**вибитися й змогли б утворити якусь удільну провінцію** (підкреслення наше — авт.)», то більше, що власними силами придушити «хлопський бунт» поляки неспроможні.⁷⁸

Постає питання: яким чином керівники повстання намагалися розв'язати проблему возз'єднання Правобережної й Лівобережної України? Яка роль у цьому процесі відводилася Росії? Аналіз джерел дає підстави стверджувати, що вони, на жаль, виявилися неспроможними об'єктивно оцінити політику Росії щодо Правобережної України, не зробили належних висновків з участі російських підрозділів у придушенні повстань 1734 і 1750 рр. Саме тому, ймовірно, ідеалізували її, сліпо перебільшували роль релігійного фактора (спільності православного віросповідання), розглядаючи його як такий, що зможе відіграти вирішальну роль у справі підтримки Росією визвольної боротьби українців проти гніту поляків (католиків). Наслідком цих ілюзій стало поширення серед народних мас чутки про існування «Золотої грамоти» Катерини II, якою вона нібито санкціонувала знищення шляхти, орендарів, уніатських і католицьких священників.⁷⁹ Очевидно, прагнучи надати визвольному рухові легітимного характеру, його керівники неодноразово заявляли, що вони діють з дозволу й відома («указу») імператриці, Коша Війська Запорозького, російського командування. Отаман Андрій Журба писав до київського генерал-губернатора Федора Воейкова: «Ми з Січи Запорожської в Польщу не самовладно [ідемо], но по указу єя імпер [аторського] величества... ми висланні од свого пулковника М. Железняка по малим партіям, по разным міс-там ...»⁸⁰ А в листі до одного з офіцерів російської армії він підкреслював, що повстанці вирушили в похід за наказом її імператорської величності, а коли б самовільно виступили в Польщу, то «ховалися по лісах, але ми не ховаємося»⁸¹ Інший ватажок, С. Неживий, писав у листі до командира гусарського полку Чорби,

що жде «від вашого високородія милостивої резолюції: що мені робити в майбутньому?»⁸²

М. Залізник, як стверджують джерела, ймовірно, був причетним до виготовлення окремих фальшивих указів, що розповсюджувалися серед населення Правобережжя. Згадуваний уже запорожець С. Галицький повідомляв про один з таких указів: «В заголовку ж цей указ написаний так: «Указ і[ї] і[мператорської] в[еличності] самодержиці всеросійської та ін[ше] та ін[ше] оголошується для всенародного повідомлення... і наприкінці підписано: «Отаман кошовий Петро Калнишевський з Петербурга»⁸³ Запорозький козак Дем'ян Чернявченко на допиті повідомив: «...чув від самого його, Залізняка, що знищує він поляків і жидів відповідно до врученого йому від Коша Запорозького указу...»⁸⁴ Подібні свідчення джерел можна було б наводити й далі.

Важливе значення для розуміння рівня усвідомленості мети боротьби її учасниками має лист від 7 липня генерал-губернатора графа Петра Рум'янцева до президента Колегії іноземних справ графа Микити Паніна, в якому підтверджувався факт поширення серед населення чутки, нібито «ці всі прикордонні місця приймаються під Російську державу і на-завжди з-під володіння польського звільняються (підкреслення наше — авт.)»⁸⁵ Безперечно, в даному випадку йшлося про визволення краю від польського панування та його об'єднання з Лівобережжям в автономній Українській державі в складі Росії.

Відомо, що цим надіям не судилося справдитися. 20 липня вийшов універсал Катерини II до населення православної віри, котре проживало на українських землях в складі Польської держави, який став програмою дій для російських військ. У ньому підкреслювалося, що повстанці «грішать проти законної влади» і є «розбійниками», «злочинцями» та «заколотниками спокою». Тому «скрізь і до останнього таких розбійників будуть переслідувати наші військові частини, а спійманих — будуть віддавати найвищому судові для покарання, на яке заслуговують». В універсалі відверто проголошувався пріоритет політичних інтересів Росії у взаєминах з Річчю Посполитою над етнічними

чи релігійними факторами в ставленні до місцевого населення. Катерина II заявила, що урядові кола почали «також виконувати свої зобов'язання і щодо Речі Посполитої, з якою ми об'єднані зв'язками найтіснішої дружби і постійного нашого признання форми її правління, спокою і цілісності встановлених на останньому сеймі у Варшаві прав, найменше порушення яких щоразу будемо розцінювати як найбільшу кривду для довіреної нам Богом держави»⁸⁶

Характерно, що воєнні дії росіян проти повстанців розпочалися ще до появи згаданого імператорського указу. На початку липня вони підступно схопили М. Залізняка та І. Гонту. До кінця липня основні вогнища повстання зусиллями польських і російських підрозділів були придушені. Тисячі повстанців були страчені поляками. Щоправда, боротьба тривала до середини 1769 р. Наприкінці березня 1769 р. з Варшави повідомляли: «На Русі щораз більше поширюється вогонь. Повстале селянство України і частини Волинського воеводства, Брацлавського і Київського воеводств розповсюдило публічну декларацію з повідомленням про свою підданість на вічні часи під владу московського уряду»⁸⁷. Проте успіхи повстанців носили тимчасовий характер. Їхній опір до літа 1769 р. було зламано остаточно.

У зв'язку зі сказаним вважаємо за доцільне висловити кілька міркувань з приводу характеру повстання 1768—1769 рр. Передовсім зазначимо, що в своєму розвитку воно пройшло кілька етапів, які відрізнялися один від одного змістом і формами боротьби. Його кульмінацією стали події червня-липня 1768 р. Переважна більшість дослідників характеризує їх як гайдамацький рух у його найвищому прояві. Проте, на наш погляд, ближчою до істини є думка Г. Храбана про це повстання не як гайдамацьке, а як таке, що мало значно ширший характер⁸⁸. Справді, Коліївщина виросла на ґрунті гайдамацького руху й була генетично з ним пов'язана. Це безсумнівно. Водночас події червня-липня відрізняються од гайдамаччини масштабами, якісно вищим рівнем організації боротьби, формами її ведення і, що особливо важливо, наявністю елементів державної ідеї та практики соціально-полі-

тичних перетворень. З огляду на це типологічно вони стоять в одному ряду з повстаннями 1637—1638 рр. та 1702—1704 рр. (про це вже говорилося вище) й розвивалися в напрямі переростання в національно-визвольну війну з характерним для України тісним поєднанням національно-визвольного й соціального аспектів боротьби. Вживане щодо цих подій окремими їх сучасниками поняття «нова Хмельниччина» містить у собі і конкретний зміст, і чітко визначені історичні реалії. Однак розгром росіянами організаційного центру й основних вогнищ повстання обірвав його розвиток, тому наступні етапи типологічно більше нагадують гайдамацькі форми боротьби.

Повстання 1768-1769 рр. становило собою важливу віху в багатовіковій визвольній боротьбі українського народу доби середньовіччя та нового часу. Ним завершується епоха великих повстань. Воно продемонструвало стійкість традицій боротьби народу за реалізацію (хоча б в обмеженій формі) державної ідеї. Ми вже відзначали існування чітко окресленого генетичного зв'язку між попередніми етапами визвольних змагань і Коліївщиною. Він переломлювався насамперед крізь призму завдань боротьби проти колоніального польського режиму за возз'єднання з Гетьманщиною й організацію життя за козацьким зразком. Політичним носієм державної ідеї, соціальним стрижнем неперервності національно-визвольних змагань, попри всілякі деформаційні і деструктивні процеси, було козацтво (частіше городове й запорозьке разом, рідше — окремо). Після поразки повстання 1768—1769 рр. знекровлене населення Правобережжя виявилось неспроможним підніматися на масову боротьбу. Водночас у його свідомості згасає державна ідея, окремі елементи якої існують хіба що в його історичній пам'яті, деяких рукописних творах про Хмельниччину тощо. Безперечно, вкрай негативну роль у цьому відіграла ліквідація в червні 1775 р. Запорозької Січі.

Події Коліївщини висвітлили глибоку кризу політичного життя Польщі, її агонію, нездатність і небажання державної еліти вирішувати питання національного та конфесійного характеру. Це засвідчили невщухаючі дії гайдамацьких загонів. За підрахунками О. Лоли,

лише з 1776 по 1779 рр. повстанці вчинили напади на 29 маєтків⁸⁹ 1789 р. сталися виступи селян на Поділлі та Волині. Шляхтич Матковський писав із Бара: «Хлопство починає бунт, тому по всьому воєводству [Подільському] розсилаються військові команди, які шукають змову, забирають підбурювачів, щоб запобігти злу». Серед селян стала поширюватися чутка, що «син Гонти збирає козаків»⁹⁰ Мошнянський священник Олексій Андрієвський зберігав у себе й читав іншим рукописну книгу про визвольну боротьбу українців під проводом Б. Хмельницького, за що був кинутий в Кам'янецьку фортецю й засуджений до 12 років ув'язнення⁹¹ Того ж року відбулися події, відомі під назвою «Волинська тривога», коли польські власті ув'язнили кілька сотень селян і міщан, звинувачених у бунтарських настроях; понад 30 осіб було страчено⁹². Тривога охопила й інші землі Правобережжя. У повідомленні комісії скарбу коронного від 18 лютого відзначалося: «...бунт неодмінний, без будь-якого жаху проголошують наші піддані... озброєний Губа по всій Смілянщині бунтує підданство... У Богуславі було спіймано двох монахів, що мали списки підписаних до повстання»⁹³ Зазнали арешту також кілька десятків православних священників, поміж них случький архімандрит і переяславсько-бориспільський єпископ Віктор Садковський⁹⁴.

Внаслідок другого поділу Польщі 1793 р. Правобережжя відійшло до складу Російської імперії. Звертає на себе увагу той факт, що, враховуючи традиції визвольної боротьби населення краю, окремі представники російської еліти висловлюють міркування про можливість запровадження тут козацьких полків. Мається на увазі пропозиція М. Репніна, висловлена 1794 р. в листі до канцлера О. Безбородька, щодо створення війська запорожців з колишніх уманських, білоцерківських і побережських козаків, «...звернувшись із загальним закликком, а потім пустити їх на Польщу, де їх число значно помножиться»⁹⁵. Симптоматично, що канцлер відхилив цю пропозицію, не бажаючи посилення в свідомості українців національної державної ідеї, важливим елементом якої виступала власне козацька суспільна організація: «Тепер ми не в

такому вкрай складному становищі. Україна, Поділля і Волинь наші. Отож, [можна] було б збурити свій власний народ, котрий пам'ятає часи Хмельницького і схильний до козацтва. Тут утворилась би військова нація і тим небезпечніше, що і Малоросія заразилась би в той же час тим же духом, а за нею і його губернія. Від чого і пішов би новий вид революції, в якій, у крайньому випадку, змушені будемо відновити гетьманство, дозволити багато несуразних свобод, і [одним] словом втратити те, чим сумирно і тихо навіки б володіли (підкреслення наше - авт.)»⁹⁶ О. Безбородько відзначав також, що в правобережного населення є «одне лише сім'я неспокою, а саме: неприхильність до поміщиків і певна надія бути козаками, якими багато з їх предків бували при Хмельницькому»⁹⁷

Із середини другого десятиліття XVIII ст. посилюється наступ царату на політичні та соціально-економічні підвалини Гетьманщини, що не могло не позначитися негативно на національному складі, рівні культури й політичної свідомості еліти, відстоюванні нею наріжних принципів державної ідеї. Після згаданого вже царського указу 1715 р. набуває поширення практика призначення сенатом чи урядом на старшинські посади довірених осіб Петра I. 1719 р. вперше було призначено полковником російського вельможу П. Толстого. Серед новопризначених старшин переважали чужинці. Вони поводитися незалежно від гетьмана, нехтували місцевою владою. Царські вельможі отримували (а подеколи навіть захоплювали самочинно, як, наприклад, О. Меншиков) великі земельні володіння, в яких запроваджували кріпосницькі порядки⁹⁸ Лави старшинської верхівки поповнюються також безпринципними кар'єристами, котрі домагалися посад шляхом відступництва від української державної ідеї й холуйського прислужництва російському урядові, що вело державну еліту до подальшої деморалізації, зводило нанівець спротив заходам царя. Внаслідок надломленості в еліті національної гідності пришвидшується процес згасання патріотизму, волі до боротьби за національно-політичні інтереси Геть-

манщини; поширюється зречення від рідної мови та культури, традицій роду.

Посилюється втручання з боку російського уряду в економічне життя Гетьманщини. Протягом 1714 — 1719 рр. виходить низка указів, якими українським купцям заборонялося вивозити товар у Прибалтику й Західну Європу, а торгувати ним дозволялося лише в Санкт-Петербурзі, Ризі, Архангельську, що призвело до зміни традиційних торговельних шляхів. Водночас забороняється ввіз до України багатьох важливих товарів: сукна, полотна, панчіх, тютюну, цукру, фарб і т.ін. Мало місце навмисне заниження цін на окремі товари на внутрішньоукраїнському ринку. На українсько-російському кордоні запроваджується збір особливого мита на користь російського скарбу. Система імпорتنних мит переслідувала мету обмежити ввезення готових товарів, спроможних конкурувати з російськими⁹⁹ Відомо також, що десятки тисяч українців залучалися Петром I до будівництва Петербурга, фортець, різних каналів, воєнних дій з Іраном, де масово гинули.

Починають запроваджуватися обмеження і в духовному житті українців. У жовтні 1720 р. сенат постановив у Гетьманщині «надалі книжок ніяких, крім церковних попередніх видань, не друкувати. А ті церковні старі книги для цілковитого узгодження з такими ж великоросійськими церковними книгами виправляти перед друкуванням за тими великоросійськими виданнями, аби ніякої відміни й особливого наріччя в них не було. А інших ніяких книжок, ані попередніх, ані нових видань, не оголосивши про них у Духовній колегії і не взявши від неї дозволу, в тих монастирях не друкувати, щоб не могло в таких книжках жодного в церкві Східній протиріччя та з великоросійськими виданнями незгоди виникнути»¹⁰⁰

У листопаді 1720 р. Петро I видав указ «Про заснування в Малоросії Військової канцелярії», яким започаткував уніфікацію державних порядків за російським зразком. У квітні 1722 р. створюється російська владна структура — Малоросійська колегія, очолювана президентом Степаном Вельяминовим. Її прерогативи включали в себе функції вищої касаційної інстанції.

вищого фінансового органу (з певними обмеженнями) і вищої контролюючої установи Гетьманщини. На думку В. Горобця, з якою важко не погодитися, цим розпочався якісно новий етап українсько-російських відносин, бо вперше управління Гетьманщиною передавалося до рук державної інституції Російської імперії. Цей акт суперечив правовим нормам і традиціям, що регулювали їх на основі попередніх угод. Судова практика Колегії виходила за межі, окреслені офіційним документом. Її діяльність у судовій царині (як і стосовно до політико-адміністративної та фінансової сфер) спрямовувалася на інтегрування українських структур до загальноімперських (восени 1722 р. сенат ухвалив таємно написати президентові Малоросійської колегії, щоб той, по змозі, спонукав українців до подачі клопотань про запровадження в Гетьманщині «уложення і прав Його Величності»). Невипадково запровадження Колегії розцінювалося насамперед як політичний акт, спрямований, за словами графа П. Толстого, на те, щоб «**Малу Росію до рук прибрати** (підкреслення наше - авт.)...»¹⁰¹

Як поставилися старшина й козацтво до посилення тиску з боку Росії? Чи були вони спроможні виступити на захист державної автономії?

Окремі факти свідчать про існування серед них невдоволення подібними заходами царату та вкрай обережною й поступливою політикою І. Скоропадського. Так, слуга чернігівського полковника Павла Полуботка Федір Стечинський улітку 1715 р. в Сосниці відмовився піти до церкви на урочистий молебень з нагоди річниці Полтавської битви, сказавши: «Не Мазепа проклятий їуда, а нинішній гетьман проклятий їуда, того що не стоїть за Україну і москалі її розорюють. Як буде наш полковник гетьманом, не так постоїть він за Україну, і москалі її не будуть розоряти»¹⁰². Напевне він відбивав настрої патріотично налаштованих осіб з оточення полковника. До речі, в джерелах є натяки, що сам П. Полуботок у першій половині 20-х рр. підтримував таємні зносини з П. Орликом¹⁰³

Наважився запротестувати проти нововведень і сам гетьман, котрий у травні 1722 р. з'явився до Пе-

тербурга. Він спробував переконати Петра I у відсутності причин для проведення в Гетьманщині перетворень, виступив проти запровадження в ній Колегії, намагався відстояти права козацької України, передбачені договором 1654 р., які, на його думку, і далі залишалися незмінними «до мого уряду гетьманського»¹⁰⁴. Проте домагання І. Скоропадського були відхилені. Адже, як слушно підмітив В. Горобець, заснування Колегії було не самоціллю уряду Петра I, а передумовою ліквідації політичної автономії Гетьманщини, асиміляції та наступного поглинення українських земель імперією¹⁰⁵. Не виключено, що ця невдача надломилася гетьмана, і він невдовзі після повернення до Глухова помер (липень 1722 р.). Оскільки російському урядові було вигідно залишати вакуум верховної політичної влади в козацькій Україні, він не дозволив проведення виборів гетьмана. Лише сенат закріпив виконання обов'язків наказного гетьмана за П. Полуботком (ці його повноваження так і не були офіційно затверджені урядом).

Виражаючи інтереси патріотично настроєного угруповання старшини, яке хотіло відстояти державну автономію України, гетьман став наполегливіше обстоювати її інтереси, протидіючи політиці С. Вельямінова, спрямованій на захоплення всієї повноти влади. Так, намагаючись паралізувати можливі негативні наслідки курсу президента Колегії на поглиблення розколу між старшиною, з одного боку, й козаками з поспільством, з іншого (С. Вельямінов розіслав по полках агентів для збирання скарг на утиски козацтву й поспільству від старшин і державців), він 30 серпня 1722 р. видав універсал, який суворо забороняв старшинам і державцям чинити зловживання й передбачав реформування судочинства на прогресивних засадах¹⁰⁶. Наприкінці 1722 — на початку 1723 р. наказний гетьман видав нові акти, що торкалися змін у судочинстві. Зокрема, передбачалося: узаконення принципу колегіальності при організації судового процесу; здійснення певної формалізації суду; встановлення порядку подачі апеляцій; запровадження інституту асесорів Генерального суду; зосередження судових функцій у Генеральній військовій канцелярії тощо¹⁰⁷.

П. Полуботок прагнув не допустити підпорядкування фінансової системи Гетьманщини Малоросійській колегії, адже вона з перших днів свого існування взялася за її докорінну реорганізацію. Спочатку в царині оподаткування запроваджується система звітності й контролю. Восени 1722 р. С. Вельямінов скасував податковий імунітет старшини та знатного військового товариства. Старанно вишуковувалися нові статті оподаткування, зокрема, розпочали збирати медову й тютюнову десятину з усіх категорій населення, а з середини 1723 р. козаки зобов'язуються сплачувати показанщину й вінницький збір. Кошти, які раніше використовувалися на потреби української адміністрації, віднині також надходять до бюджету Колегії¹⁰⁸. Наказний гетьман, спираючись на підтримку частини старшини, вдався до тактики «пасивного опору»¹⁰⁹. Так, восени 1722 р. він звернувся до сенату зі скаргою на зловживання Колегії, посилаючись при цьому на договір з Московією Б. Хмельницького, а наприкінці року порушив клопотання про обрання гетьмана «вільними голосами». Розлючений цим опором П. Полуботка, С. Вельямінов викликав його до себе й накинувся з відвертими погрозами: «Я бригадир і президент, а ти що таке переді мною? Ніщо. Ось я вас зігну так, що й інші луснуть. Государ указав перемінити ваші давнини і вчинити з вами по-новому!»¹¹⁰

І все ж П. Полуботок не припинив боротьби. Дослідники з'ясували, що українські автономісти прагнули досягти мети «шляхом організації широкомасштабної чолобитної кампанії, яка, за їх задумом, повинна була б засвідчити прагнення всього українського народу жити згідно давніх прав і звичаїв; бойкотуванням розпоряджень і наказів МК й апеляцією до імператора та Сенату з приводу перевищення бригадиром своїх прерогатив; ліквідацією непорядків, що мали місце в організації державного життя Гетьманщини, оскільки вони ставали приводом для втручання російської адміністрації; пошуком впливових покровителів в імперському оточенні»¹¹¹. Коли С. Вельямінов на початку лютого 1723 р. виїхав до Москви для зустрічі з імператором, наказний гетьман відправив

туди ж шістьох посланців («ординованих від всієї Малоросії»), котрі повезли чолобитні про обрання гетьмана й заміщення старшинських вакансій. Довідавшись про переїзд Петра I до Петербурга, П. Полуботок звелів посланцям негайно вирушити туди й наказав генеральному осавулу Василю Жураківському, котрий вже перебував у Петербурзі, також клопотатися «про обрання гетьмана»¹¹²

Проте доля гетьманської влади в Україні була вирішена. Ознайомившись із доповідною запискою президента Малоросійської колегії, Петро I 27 квітня видав указ, яким санкціонував оподаткування привілейованих верств, доручив Колегії провести ревізію населення, передбачив поновлення в козацькому званні «шукачів козацтва» в третьому поколінні (в даному разі Петро I керувався державними інтересами Росії). У відповідності з указом сенату Колегія з контролюючої установи перетворювалася у вищу структуру Гетьманщини, якій підпорядковувалися всі її центральні й місцеві органи влади. Водночас цар наказав з'явитися «для відповіді» П. Полуботку та представникам генеральної старшини генеральному судді Івану Чарнишу й генеральному писарю Семену Савичу¹¹³

Отримавши цей виклик, наказний гетьман не зупинився. По-перше, він направив до царя нову депутацію зі своєю чолобитною, в якій доводив, що статті, яка дозволяла б російським воеводам чинити суд в українських містах (на неї Петро I посилався при заснуванні Малоросійської колегії) не було в договорі Б. Хмельницького з Росією. П. Полуботок прохав: «...дозволь Твоя Царська Величність, підтвердити права і вільності наші військові, як з віків бувало у війську Запорозькому, що своїми правами судилися і вільності свої мали у майні і в судах; щоб ні воевода, ні боярин, ні стольник у суди військові не втручалися, але від старійшин своїх щоб товариство судилося; де три чоловіки козаків, тоді два третього повинні судити. Не тільки батько твій, але і ти, государ, власноручно затвердив сю статтю при обранні покійного гетьмана Скоропадського, **обіцяючи в цілому, свято і непорушно зберігати укладений з Хмельницьким договір** (підкреслення наше — авт.)»¹¹⁴

По-друге, П. Полуботок спробував згуртувати старшину для спільного виступу на захист «прав і вільностей». Для цього він готував чолобитні (одну за підписами генеральної старшини й полковників, другу — полкової старшини й сотників), а також запросив її представників з'їхатися до Глухова. Однак виявилось, що більшість старшини не була здатною навіть на легальну пасивну боротьбу за збереження автономії (зі страху перед царською неласкою відмовилася прибути на зібрання), не кажучи вже про те, щоб підняти на неї козацькі маси. Та й останні, будемо відвертими, засвідчили свою байдужість до політичного майбутнього вітчизни. Невипадково боротьба наказного гетьмана за автономію не знайшла підтримки з боку українського населення, в самосвідомості якого тривав деструктивний процес згасання державної ідеї. Наприкінці червня гетьман подався до Петербурга, куди прибув у середині серпня¹¹⁵

Тим часом Петро I робить вирішальний для ліквідації гетьманства крок. 4 липня він видає указ, основна ідея якого стала методологічною підвалиною оцінок політичної діяльності українських гетьманів у російській та українській радянській історіографіях: **«Як усім відомо, що з часів першого гетьмана Богдана Хмельницького, навіть до Скоропадського, всі гетьмани виявилися зрадниками (підкреслення наше — авт.), і якого лиха зазнала від цього наша держава, особливо Мала Росія: тому і потрібно підшукати в гетьмани вельми вірну й відому особу, про що й ми маємо постійне старання; а поки такий відшукається, для користі вашого краю, визначено уряд, котрому велено діяти з даною інструкцією; і так до обрання гетьмана не буде зупинки в справах, у зв'язку з чим про цю справу набридати не треба».** Отже, Колегія успадковувала гетьманські прерогативи¹¹⁶.

П. Полуботок намагався змінити перебіг подій. У вересні він передав урядові чолобитні, додавши до підготовленого раніше тексту прохання замінити Малоросійську колегію Генеральним судом із семи осіб. Тієї ж пори миргородський полковник Данило Апостол домігся вироблення й підписання старшиною та окремими козаками під час перебування козацьких полків

на р. Коломака чолобитних, які в другій половині листопада були передані Петру I. Одна з них містила прохання про обрання нового гетьмана («без гетьмана державні справи і військові і всякі порядки в належному не можуть бути правління, і вся Мала Росія, не маючи гетьмана, в особливій темряві перебуває»), інша - про відміну «зборів», збереження старого суду, звільнення своїх маєтків від оподаткування та військових постой¹¹⁷

Реакція імператора була негайною і вкрай негативною. За його наказом 21 листопада було схоплено й ув'язнено в Петропавлівській фортеці П. Полуботка, І. Чарниша, С. Савича та інших старшин (усього 15 осіб). У козацьку Україну нагально вирушає з надзвичайними повноваженнями О. Рум'янець для з'ясування масштабів опозиції царському режимові. Майор діяв дуже рішуче. До березня 1724 р. він вчинив 20 призначень на старшинські посади, з-поміж них 12 — на місце старшин, запідозрених в автономістських настроях. При цьому російський посланець керувався єдиним критерієм відбору на них — наявністю абсолютної вірності монархові. Звертає на себе увагу той факт, що здеморалізовані козаки й старшини під час зустрічей у полках з О. Рум'янцевим запопадливо намагалися переконати його в тому, що не брали участі в підготовці чолобитних, не прохали дозволу на обрання гетьмана, не домагалися скасування Мало-російської колегії й не заперечують проти призначення на посади полковників російських офіцерів. Водночас вони засвідчували щире вдячність Петру I за «батьківську турботу»¹¹⁸. Іншими словами, козаки й старшини продемонстрували цілковиту відсутність політичної волі в справі відстоювання автономних прав Гетьманщини. Це був тривожний симптом: козацтво втрачало державотворчу функцію. Лише незначна частина козацької верхівки і далі виступала носієм і оборонцем державної ідеї. Доля одного з найяскравіших її представників — П. Полуботка — виявилася трагічною. Наприкінці 1724 р. він помер у казематах Петропавлівської фортеці. Промова, що її наказний гетьман начебто висловив у присутності російського імператора, є, на думку О. Коваленка, апокрифом,

який походив із патріотично настроєних груп українського суспільства середини — другої половини XVIII ст., котрі вбачали в його постаті національного героя¹¹⁹

Злам пасивного спротиву автономістів створив сприятливі умови для реалізації планів інкорпорації Гетьманщини. Малоросійська колегія перетворилася на вищу владну структуру краю, якій підпорядковувалися місцеві органи самоврядування. В деяких полкових містах (Полтаві, Ніжині, Чернігові, Переяславі) запроваджується комендантська форма правління, що розглядалася Петром I як початок реформи місцевого самоврядування (передбачалося переміщення комендантів на полковницькі уряди). Зазнає кардинальних змін принцип використання фінансів козацької України. Розпочалася переорієнтація системи українського судочинства на Малоросійську колегію, на запровадження російських кодексів. У першій половині 1724 р. Колегія зобов'язала Генеральну військову кацелярію, полкові й сотенні інстанції керуватися положеннями указу «Про суд за новоучиненою формою» (виданий 16 листопада 1723 р.). Зазнає серйозних змін процесуальний характер судочинства: ширшого застосування набуває інквізиційний процес, втрачається публічний характер судового засідання¹²⁰

Після смерті Петра I через низку обставин українська політика російського уряду зазнає певних змін. Звільняються ув'язнені старшини; в лютому 1726 р. на Верховній таємній раді розглядалися питання відновлення інституту гетьманства (мав існувати поряд із Колегією), ліквідації статей оподаткування, запроваджених Колегією, та повернення традиційної системи судочинства¹²¹. У справі реалізації прийнятих рішень визначальну роль зіграли різке загострення суперечностей (через матеріальні збитки) між О. Меншиковим і керівництвом Малоросійської колегії, загроза початку воєнних дій з Портою, ускладнення 1726-1727 рр. взаємин із країнами Ганноверської ліги (Франція, Англія, Прусія, Голландія) та активна діяльність в еміграції П. Орлика, котрий не полишав надій повернутися в Україну. До речі, поставлений у скрутне становище, гетьман-емігрант змушений був у пошуках

союзників постійно маневрувати, не відкидаючи при цьому й можливості примирення з Росією¹²².

Не без впливу О. Меншикова 23 травня 1727 р. Петро II висловив «свою» волю ліквідувати податки, запроваджені Колегією, й поновити гетьманат. Верховна таємна рада ухвалила рішення надіслати в козацьку Україну указ із повідомленням, що «до них, в Малу Росію, гетьман і старшина будуть визначені скоро в майбутньому, як раніше було за договором Богдана Хмельницького». 27 травня українські справи були передані з сенату у відання Іноземної колегії; 28 червня до Іноземної колегії відправлено булаву для передачі обраному гетьманові; 1 липня призначено російського представника на гетьманські вибори. На початку серпня Верховна таємна рада схвалила інструкцію таємному радникові Федору Наумову на час його перебування при новому гетьманові (що власне означало відновлення інституту резидентури) й «особливі секретні пункти» для нього, що розкривають механізм «виборів гетьмана»¹²³.

Токнемося основних положень змісту цього документа. По-перше, вони засвідчують формальний характер виборів гетьмана, бо вже влітку імператор призначив ним 70-річного Данила Апостола. Відзначалося, що хоча в грамоті до малоросійського народу передбачено обирати гетьмана «за давнім звичаєм», але це «написано для особи. А насправді Його імператорської величності зволення бути Гетьманом Миргородському полковникові Данилу Апостолу». По-друге, Ф. Наумову наказувалося домогтися того, щоб саме Д. Апостола, «а не іншого кого в Гетьмани народ обрав», інакше «то обрання під якимось пристойним приводом запинити». По-третє, йому доручалося з'ясувати, як «Малоросійський народ прийняв собі таку високу милість Його імператорської Величності, що Гетьману у них бути звелено, Колегія усунута, накладені заново доходи зняті, і велено їх утримувати, при минулих правах і вільностях...» По-четверте, Ф. Наумов повинен був пильнувати, щоб з боку гетьмана і старшин «як у Головних, так і в інших якого противенства не було і народ до цього спонукуванім від когось не був...» По-п'яте, таємний радник мав опіку-

ватися добором на старшинські уряди вірних і доброзичливих осіб (за винятком євреїв) й організацією заходів по навіюванню «народу Малоросійському, а найбільше козакам», що імператор утримує їх у милості своїй при даних їм привілеях¹²⁴

Вибори гетьманом Д. Апостола відбулися 12 жовтня 1727 р. Відзначимо, що громадськість козацької України радо зустріла відновлення гетьманської форми правління. Київський магістрат навіть улаштував з цієї нагоди всенародне свято¹²⁵ і все ж, як з'ясували науковці, реставрація гетьманату супроводжувалася значними обмеженнями прерогатив українського правителя в царині політико-адміністративної влади, фінансів і судочинства. Було збережено також найістотніші інкорпораційні досягнення російської адміністрації часів Петра I: контроль за діяльністю державних органів, підзвітність у сфері фінансів та судочинстві, залучення частини коштів до російської скарбниці тощо¹²⁶.

Прийшовши до влади, Д. Апостол, відбиваючи погляди автономістів, намагався утвердити політичні, правові й соціально-економічні підвалини Гетьманщини. На початку 1728 р. гетьман виїхав до Москви на коронацію Петра II, маючи на меті домогтися укладення «договірних пунктів». Він подав прохальну петицію про повернення козацькій Україні прав, зафіксованих у договорі Б. Хмельницького. На цю петицію Д. Апостол одержав відповідь із 28 пунктів, які дістали назву «Справжніх (Решительных) пунктів» і до кінця існування Гетьманщини виконували функцію її конституції¹²⁷. З'ясуємо їх зміст.

Н. Полонська-Василенко звернула увагу на те, що вони оформлялися не як договір України з Росією, а як «указ» царського уряду Д. Апостола¹²⁸. Гетьмана дозволялося обирати «вільними голосами», але лише за дозволом царя. Козацька рада позбавлялася права усувати його від влади. Цією компетенцією володів лише правитель Росії. На посади генеральних старшин і полковників могли обиратися «вільними голосами» з-поміж заслужених, знатних і вірних осіб лише по 2 — 3 кандидати, прізвища яких подавалися «на утвердження государю». Полкові старшини і сотники

обиралися козаками й затверджувалися гетьманом. Останній не мав права без дозволу царя карати старшин смертю, міг лише позбавити їх влади й провести конфіскацію майна. Позбавлявся гетьманський уряд і права на зносини з іншими країнами, йому дозволялося лише вирішувати в присутності російського уповноваженого дрібні прикордонні справи з адміністрацією Польщі та Кримського ханства. У військових справах гетьман підлягав російському генерал-фельдмаршалові. Отже, прерогативи гетьманської влади істотно обмежувалися.

У судочинстві «пункти» передбачали повернення до статей Б. Хмельницького. Але тільки на словах. Адже Генеральний суд (його президентом виступав гетьман) перетворювався в колегіальну установу, в якій засідали троє українців та троє росіян. Крім того, мешканці Гетьманщини могли подавати скарги на Генеральний суд царю чи Колегії іноземних справ. Передбачалася необхідність створення спеціальної комісії для перевірки старих законів і підготовки нового кодексу.

В царині економіки важливим був пункт про підтвердження прав на володіння землею козаків і селян, рангові маєтки старшин. Заборонялося продавати чи закладати землі українським монастирям і церквам. Росіянам дозволялося купляти й продавати землю (як і українцям у Росії), але вони зобов'язувалися виплачувати встановлені тут податки й підлягати місцевій юрисдикції. Поселяти на цих землях російських селян їм категорично заборонялося (як, до речі, і українських селян у маєтках, розташованих у Росії). Іноземним купцям дозволялося вільно приїжджати в Україну, а українським купцям виїжджати в прикордонні країни. Певні обмеження існували тільки для купців-євреїв. Мито на товари, що ввозилися до Гетьманщини, мало надходити до російської скарбниці. Скасовувалися «збори», запроваджені раніше Малоросійською колегією, поновлювався Військовий скарб Гетьманщини. Проте російський уряд отримував можливість контролювати українські фінанси, для чого передбачалося утворення 2-х посад підскарбіїв: одну посадав українець, другу — росія-

нин¹²⁹ Отже, є всі підстави стверджувати, що автономія Української держави в складі Росії зазнала істотного обмеження навіть порівняно з початком XVIII ст. (до краху планів Мазепи).

Д. Апостол намагався консолідувати на патріотичних позиціях генеральну старшину й полковників. Однак добився лише часткового успіху, бо спромігся провести своїх прихильників лише на ряд посад серед генеральної старшини, а серед полковників його позиції залишалися досить слабкими. Тим часом виразно окреслюється прагнення еліти домогтися однакових прав із російським дворянством. Тому гетьман прохав уряд про «зрівняння малоросійських чинів з руськими табельними»¹³⁰, а також докладав чималих зусиль для усунення недоліків в управлінні й судочинстві. У липні 1730 р. було оголошено інструкцію судам, яка встановлювала чітку систему судочинства, визначала склад полкових, сотенних і сільських судів. Розпочалася робота з кодифікації українського права, яка завершилася вже після смерті Д. Апостола¹³¹.

З метою врегулювання поземельних відносин (насамперед для повернення рангових маєтків) 1729 р. гетьман розпорядився провести «Генеральні слідства про маєтності». Вони засвідчили, що 70% дворів посполитих уже перебували у власності панів та монастирів і лише 30% зберігали свою свободу¹³². Матеріали «Генеральних слідств...» становлять собою важливе джерело для вивчення змісту й структури політичної самосвідомості козаків і селян. Виявляється, ці верстви продовжували пам'ятати про вирішальну роль національно-визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького у виборенні соціальної свободи й власницьких прав на землю та сільсько-господарські угіддя. Значна частина матеріалів розпочиналася такими висловлюваннями старожилів (віком від 60 до 100 років): «...по вигнанні ляхів гетьманом Богданом Хмельницьким з Малої Росії стало бути те Будище військове вільне» (с.Лакома Буда Стародубського полку); «...а як вийшла Україна з під іга польського і стала бути під владою гетьмана Богдана Хмельницького, тоді й оці села... перебувають під владою гетьманською ж» (села Перегон і Дешкович

Стародубського полку); ...а за гетьмана Богдана Хмельницького, вільне було військове, а не було ні в чиему підданстві й послушенстві» (с.Білокопити Ніжинського полку); ...а за гетьмана Богдана Хмельницького вільне військове було і ні в чиему підданстві не було» (с.Бачевськ Ніжинського полку); «...а за гетьмана Богдана Хмельницького залишалось вільне військове і ні в чиему підданстві і володінні не було» (с.Уланів Ніжинського полку)¹³³

Характерно також, що до кінця XVIII ст. селяни зберігали традиційні погляди на «займанщину» як на основу для справедливого вирішення земельного питання. Наприклад, під час судового позову за землею з Новгород-Сіверським монастирем громада с.Покошиці заявила, що коли «малоросіяни з гетьманом Богданом Зіновієм Хмельницьким кров'ю своєю звільнили Малую Росію від ярма лядського і від держави польських королів, а прийшли в підданство все-російського монарха... в ту пору на обох сторонах Дніпра вся земля була малоросіян спільна і загальна, до тих пір, поки вони спочатку — під полки, а в полках під сотні, а в сотнях під містечка, села й селища, а в них під свої житла, двори, будинки й хутори осягли й позаймали...»¹³⁴

Принагідно зауважимо, що матеріали «Генеральних слідств...» не зафіксували безпосередньо чи опосередковано висловлених ідей щодо доцільності й значущості для українців незалежності Гетьманщини та осуду політики Росії щодо неї. Терор і соціальне загравання з козацтвом та селянством, русифікація (тут особливо важливу роль відіграла православна церква, що втрачала риси національної) й денаціоналізація «розмивали» підвалини національної свідомості українців, створювали страшну небезпеку відмови ними від своєї етнічної самобутності й перетворення в складову (неповноцінну) частину російської нації — малоросів.

Д. Апостол прагнув відстояти національні інтереси в царині фінансів і торгівлі. Впорядковувався державний бюджет («військовий скарб»), було точно визначено реєстр державних видатків (близько 144 тис. рублів на рік), що мали покриватися переважно за

рахунок вивізного мита. Гетьман домагався також зміни економічної політики російського уряду щодо України й вдавався до рішучих заходів у справі захисту українських купців (охороняв від конкуренції з боку російських купців та зловживань місцевої адміністрації, йшов назустріч проханням щодо відкладення термінів виплати за векселями, розробив проект регулювання торгівлі тощо). 1733 р. йому вдалося підпорядкувати своїй владі Київ¹³⁵. На жаль, на початку 1734 р. Д. Апостол помер, і російський уряд вирішив відмовитися від виборів нового гетьмана, хоча й пообіцяв їх провести. Влада перейшла до рук «Правління гетьманського уряду», яке складалося з шести осіб: трьох росіян і трьох українців. Фактично ж вона зосереджувалася в руках князя Олексія Шаховського. Виникла загроза нового наступу царату на українську автономію.

Спостерігалось також обмеження автономного устрою Слобожанщини, де 1732 р. О. Шаховський створив «Комісію Установлення Слобідських полків». Відтепер управління краєм перейшло до канцелярії «Комісії», що повинна була виконувати функції вищої судової інстанції й стати органом фінансового управління. Полкові ратуші указами 1733 і 1734 рр. перейменовувалися в канцелярії, які одержували права і функції канцелярій провінцій російських губерній. Вони виконували переважно функції судів, але судили не за козацькими звичаями, а згідно з Уложенням і указами. Виборні козаки всіх 5 полків складали драгунський полк під командуванням російських офіцерів. Інші козаки й підпомічники обкладалися грошовим податком; їх також роздавали замість платні російським офіцерам і старшині в «підданство» й зобов'язували «всякі роботи за прикладом селян виконувати». 1734 р. скасовується право козаків і селян на «займанщину». 1734, 1736, 1738 рр. виходять укази про заборону мешканцям Слобідської України виходити за її межі¹³⁶.

З кінця 20-х рр. зростають проросійські настрої серед запорожців, на яких усе ще покладав великі надії П. Орлик. Наприкінці жовтня 1727 р. кошовий отаман Павло Федорів з товариством написали кілька

листів до магната Сапеги з проханням поклопотатися перед російським урядом щодо вибачення «їхніх провин». За рішенням Верховної таємної ради таємний радник Федір Наумов та гетьман Д. Апостол у листі до запорожців повідомили, що коли імператор «побачить прямий і вірний намір з боку запорожців виправитися у своїх провинах, то він накаже тоді прийняти їх знову у свою державу». Отримавши таку відповідь, козаки вирішили залишити Січ в Олешках і повернутися в російське підданство. І хоча в квітні 1728 р. генерал-фельдмаршал князь Михайло Голіцин доручив Д. Апостолу повідомити запорожців, щоб у жодному разі не сміли залишати Олешки, все ж першої декади червня вони, ув'язнивши обраного кошовим К. Гордієнка, подалися до старої Чортомлицької Січі. Прибувши сюди, обрали кошовим Івана Гусака, котрий став домогатися від гетьмана та російського уряду, щоб їм дозволили залишитися тут і прийняли під скіпетр Петра I. Намагаючись уникнути загострення відносин із Портою й Кримом, Верховна таємна рада вирішила відмовити козакам і дала відповідні розпорядження Д. Апостолу, М. Голіцину та київському віце-губернатору Штоку. Прочекавши два роки, запорожці 1730 р. залишили Чортомлицьку Січ і повернулися під протекцію хана. Однак обрали місцем для Січі не Олешки, а гирло р. Кам'янка, де проходив кордон між володіннями Росії та Порту, очікуючи на слушний час для повернення до старої Січі¹³⁷

Зі свого боку П. Орлик докладав усіх зусиль, щоб домогтися підтримки в Ганноверській ліги, зокрема, прохав французького короля дати йому диплом про протекцію над Україною. Зрозумівши, що з Росією ніхто не воюватиме, він спробував винести українське питання на засідання мирного конгресу в Суасоні. 13 серпня 1728 р. він подав меморандум, в якому вимагалось, щоб росіяни підтвердили на конгресі поновлення договору 1654 р. (таким чином Україна одержала б міжнародні гарантії щодо своїх вільностей). Гетьман розробив дві різні програми, які мали обстоювати на конгресі шведські й французькі дипломати. Перша з них містила вимогу до російського імператора, щоб він прибув у Правобережну Україну як

правлячий гетьман (у разі відмови володар Росії мав погодитися на повернення П. Орлика в Лівобержну Україну, надання йому маєтків та права обійняти гетьманську посаду після смерті Д. Апостола). Друга передбачала прибуття П. Орлика на Правобережжя й виконання ним функцій гетьмана Запорозького Війська в межах польської політичної системи. Однак обидва ці плани спіткала невдача¹³⁸.

Факти засвідчують, що водночас гетьман-емігрант хотів заручитися підтримкою з боку Австрії та Ватикану, обіцяючи їм у разі об'єднання під його владою всієї козацької України домогтися покатоличення її населення¹³⁹. Важливу роль у справі пропаганди української державної ідеї в царині міжнародних відносин відігравав син П. Орлика - Григор Орлик (місії 1729 — 1732 рр. до Франції, Порту й Криму). Є дані, що в листопаді 1732 р. він побував на Запорозькій Січі й мав розмову з кошовим Іванцем (Іваном Білецьким?)¹⁴⁰. На початку 30-х рр. Франція й Порта стали схилитися до підтримки планів П. Орлика щодо визволення Лівобережної України з-під влади Росії. Сприяло їм також обрання після смерті Августа II польським королем С. Лещинського (вересень 1733 р.). Стала реальною можливість війни Порту й Криму проти Росії. У лютому наступного року гетьман-емігрант нарешті залишив Салоніки (після 12-річного інтернування) й прибув до ставки хана в Каушанах. Він сподівався на підтримку запорожців і був сповнений надії добитися успіху¹⁴¹.

Проте ситуація на терені України вже зазнала змін. Річ у тім, що запорожці виявляли чимраз більше невдоволення своїм становищем під протекцією Криму. З 1732 р. вони поновлюють клопотання перед російською імператрицею про повернення в рідні місця. Наступного року вони знову звертаються з подібним проханням. У середині травня помер непримиренний ворог Росії, палкий патріот козацької України К. Гордієнко. Поряд із П. Орликом він виступав як найпослідовніший оборонець ідеї незалежності від Російської імперії. Як зауважував Д. Яворницький, К. Гордієнко «виразно довів, що йому чуже було історичне усвідомлення єдності всієї Великої й Малої

і Білої Росії в лоні православ'я і під єдиною державною владою»¹⁴². Безперечно, його смерть полегшувала реалізацію задумів основної маси запорожців повернутися в підданство Росії. Враховуючи загрозу спалаху воєнних дій з Османською імперією, російський уряд вирішив піти назустріч проханням запорожців. У вересні 1733 р. Анна Іванівна послала грамоту на ім'я кошового отамана про вибачення провин запорожців та прийняття їх під свою владу. Розпочалося листування запорожців з представниками російських органів влади в Україні. Зрештою 8 квітня 1734 р. вони залишили Січ і 10 квітня прибули до урочища Базавлук. Тут, на річці Підпільна (за 5-7 км. від Чортомлицької Січі), козаки заснували Нову Січ¹⁴³.

Довідавшись про це 3 травня, П. Орлик не міг не зрозуміти, що перехід запорожців на бік Росії означатиме втрату ним не лише опори в Україні, а й політичної підтримки з боку урядів Франції, Порту, Польщі тощо. Тому він негайно (4 травня) звернувся до козаків з маніфестом, апелюючи до їх самосвідомості й закликаючи не обманюватися «хитрими улесливими обіцянками московськими, які вони рідко коли виконують», бо «з давніх часів вони заклияті вороги наші». Він нагадував запорожцям, що Москва зламала «свої присяжні» обіцянки, «оголошені по всіх містах України, прочитані вголос по всіх церквах повсюди», що «всі люди військові й посполиті житимуть завжди при таких вільностях, при яких вони жили у дні славної пам'яті покійного Богдана Хмельницького». Не замовчав гетьман-емігрант і страхітливі репресії проти українців, яких вони зазнали після Полтавської перемоги росіян, коли Москва всі «обіцянки відмінила, всі вільності поламала, суд і свої закони люті в Україні запровадила і встановила, а наші військові знищила, гетьманський лад викоринила... у наших майно відбирали, одному з іншим розмовляти не дозволяли, тиранськи мучили, батожили, на тортури тягнули, ребра ламали, немов свиней пов'язавши, на вогні смажили, смолою киплячою поливали, вішали, голови рубали, четвертували й численні інші катування, у світі нечувані, народові нашому чинили!»

П. Орлик запитував запорожців: чого добилися вони, присягнувши Росії? «Чи поліпшилися від того права й вільності, Москвою порушені й відібрані? Чи ви домовилися й на тому міцно утвердилися, щоб Москва на майбутні часи гетьманський уряд, міста у свою владу не відбирала й військами своїми не обсаджувала? Чи ви домовилися про те, щоб Москва не нав'язувала вам силу в гетьмани москаля чи якогось волошина і надала Військові вільне на гетьманський уряд обрання? Чи війська московські з України будуть виведені й ніколи на постій не будуть ставати в ній? Чи москалі, волохи, серби й інші чужинці, як і перехрести від урядів військових будуть відставлені, а на їх місця заслужених козаків оберуть і поставлять? Чи козаки, крім звичної для них військової служби, ні до яких важких і незносних робіт не будуть змушуватися? Чи з Полтави, Глухова й інших, крім Києва, Чернігова й Переяслава, міст москалів випроводять?.. Чи, врешті, Військо городове Запорозьке й низове надалі при своїх правах і вільностях, ні в чому ніколи не порушених залишатиметься й гетьманському регіментові, а не владі й велінням воєвод і генералів московських коритиметься?»

Спираючись на викладені аргументи, гетьман-емігрант закликав запорожців залишитися відданими складеній разом із ним присязі «захищати вітчизну від тяжкого й нестерпного гніту московського», наголошував на готовності володарів Франції, Порту, Польщі, Криму й Швеції надати допомогу в боротьбі за звільнення вітчизни, радив повернутися в підданство хана¹⁴⁴. Водночас із П. Орликом до запорожців звернувся з листом хан Каплан-Гірей, котрий запрошував їх під свою протекцію й пропонував поселитися в районі Олешок, Кардашина й Сирти¹⁴⁵.

Проте більшість запорожців виявила цілковиту байдужість до аргументів і закликів П. Орлика. У листі до нього від 19 травня козаки визнали, що з власної ініціативи порушували перед володарями Росії клопотання про їх прийняття «до попередньої ласки й милості», яку вони тепер отримали, підтвердили, що в разі спалаху російсько-турецької війни вони не хочуть воювати проти своїх християнських братів. Звер-

таючи увагу гетьмана на ненадійність військово-політичного союзу з Кримом, оскільки, по-перше, «орда не звикла містечок добувати, тільки людей наших християнських набрала б, як у минулі роки (1711 і 1713)», а по-друге, немає гарантій, що, здобувши Україну, хан віддасть її саме П. Орлику, а не комусь іншому, котрий глумитиметься над нею, як глумилися поляки, переслідуючи православну віру, вони радили йому припинити свої політичні акції й попрохати прощення в російській імператриці, котрій служитимуть до останніх днів свого життя. Відписали козаки листа й Каплан-Гірею, в якому подякували за протекцію, перелічили кривди, яких зазнали від ногайських, кримських і азовських татар, і повідомили про свій перехід під оборону православного монарха¹⁴⁶

Така позиція запорозького козацтва засвідчувала різку зміну в його поглядах щодо перспектив політичного розвитку України. У переважній своїй більшості воно дбало тепер лише про збереження «вільностей» соціально-економічного характеру та самоврядування і, як показали наступні події, залишалося байдужим до захисту політичних інтересів Гетьманщини, її гідного статусу в складі Російської імперії. 13 вересня до Білої Церкви з'явилася козацька делегація, очолювана кошовим Іваном Малашевичем, котра в присутності київського генерал-губернатора графа Йоганна Вейсбаха присягнула на «вірну службу й вічне буття імператорській величності»¹⁴⁷. Пізніше в Лубнах запорозькі депутати прийняли умови російського уряду, на яких Військо Запорозьке поверталось до складу Росії, й присягнули від імені всього війська на вірність імператриці. Умови передбачали: пробачення всіх провин і зрад; дозвіл проживати в місцях, де до 1709 р. «було їхнє житло»; право безперешкодно користуватися промислами (як риболовлю в Дніпрі, так і полюванням у степах); дозвіл мати чиновників за «тодішнім становищем»; зобов'язання зберігати вірність російському престолові й бути «вартою кордонів держави російської»; перебування в залежності від визначеного в Україні головнокомандувача; отримання для Війська за службу щорічно 20 тис. рублів¹⁴⁸. Отже, Запорожжя одержувало автономію, умови якої чітко не визна-

чалися. Козаки були певні, що повернули собі традиційні «вільності» Війська Запорозького. Щодо російського уряду, то він трактував цей документ як свідчення підданства запорожців короні Романових¹⁴⁹

Зазначимо також, що підпорядкування Запорожжя київському генерал-губернаторові вело до розриву політичних зв'язків з Гетьманщиною (чого домагалися запорозькі сепаратисти в другій половині XVII — на початку XVIII ст.), витворення окремішнього державного утворення. Територія Війська Запорозького («Вільностей війська Запорозького»), відповідно до розмежувань кордонів 1745 р. з Польщею та 1746 р. з Військом Донським, простягалася від річок Орель і Кальміус на сході до річок Південний Буг та Інгuleць на заході, тобто охоплювала терени пізніших Катеринославської губернії, трьох повітів Херсонської губернії, деякі прикордонні райони Харківщини й Таврії¹⁵⁰. Безперечно, її включення до складу Гетьманщини сприяло б у перспективі економічному розвитку Української держави, а також, не виключено, й консолідації еліти.

Як засвідчують джерела, після звернення П. Орлика частина запорожців і, очевидно, самозваних козаків стала прибувати до нього в Каушани та Бендери. Невдовзі їх налічувалося вже кілька тисяч осіб. Серед старшин виявилися й давні знайомі гетьмана-емігранта — Федір Нахимовський, Федір Минович та Іван Герцик. Прибув із полком й активний учасник повстання 1734 р. на Правобережжі Сава Чалий. Однак через брак коштів на утримання військових підрозділів і затягування початку воєнних дій проти Росії з боку Порту й Криму козаки почали розходитися. Загострилися їх взаємини з представником С. Лещинського, котрий недвозначно натякнув на можливість повернення козацтва під владу Польщі, на що Ф. Минович пригрозив новими Жовтими Водами. П. Орлик повідомив французському послові Луї Вільневу, що ніколи «козацька нація при сучасних умовах в Речі Посполитій не поверне до минулого». За такої скрути він змушений був напередодні російсько-турецької війни (вона спалахнула в червні 1735 р.) розпустити своє військо. У наступні роки П. Орлик не залишив надій

змінити хід подій на користь української справи, по-свідовно відстоюючи ідею поновлення єдності козацької України та її незалежності від Росії й Польщі. 1736 р. він домогався від французького уряду гарантій виконання договорів з Портою, згідно з якими «козацька нація обох берегів Дніпра має бути вільною і незалежною». Наприкінці того ж року гетьман писав синові: «Я тремчу від жаху, від цієї гидкої політики розділу України. Таким чином знов бажають перешкодити визволенню козацької нації. О нещасна наша Батьківщина!»¹⁵¹ Проте змінити перебіг подій не вдавалося. 26 травня 1742 р. серце полум'яного патріота перестало битися. Безумовно, він належить до найвизначніших політичних діячів України XVII—XVIII ст. і зробив чимало для розвитку окремих принципів державної ідеї, а найбільше — для її пропаганди в Європі.

Повернемося до висвітлення найголовніших напрямів політики царату щодо Гетьманщини за урядування «Правління гетьманського уряду». Насамперед відзначимо, що всупереч настроям старшини Петербург відмовлявся поновити гетьманську владу. О. Шаховський одержав таємну інструкцію з розпорядженням усіляко дискредитувати в очах населення гетьманську форму правління. Водночас йому належало добиватися зближення українських старшин з росіянами, зокрема, через змішані шлюби¹⁵². 1735 р. видається законодавчий акт про поділ лівобережного козацтва на дві групи: заможний прошарок, який став називатися «виборними козаками», і категорію збіднілих — «підпомічників». Було переглянуто полкові компути, з Війська вилучалися збіднілі козаки, що не могли забезпечувати себе відповідним оснащенням. Виборних козаків залишилося 20 тис. осіб¹⁵³.

Помітно зростає свавілля російських властей, посилюється практика їх втручання в різні сфери життя. Було скинуто з посад і заслано київського митрополита Ванатовича з ігуменами київських монастирів; 1734 р. не затверджено вибори київського війта Кричевця, а 1737 р. арештовано весь київський магістрат і конфісковано всі грамоти й привілеї місту; вчинено обшук у чигиринського обозного Я. Лизогуба тощо. Набуває поширення терор «Таємної канцелярії»,

процвітає практика доносів. Налякана старшина, як справедливо зазначав М. Грушевський, не на-смілювалася навіть заїкнутися про свої права, обіцяне обрання гетьмана, збереження давніх прав і поводи-лася «тихше води, низше трави»¹⁵⁴. Великих збитків зазнала економіка краю під час війни з Туреччиною протягом 1735—1739 рр. (за неповними підрахунками — на суму в 1,5 млн.руб.), що давалося взнаки впро-довж наступних 25 років. Тяжкими виявилися й люд-ські втрати: в боях загинуло 34,2 тис. українців¹⁵⁵.

Ситуація стала мінятися на краще лише після сходження на престол Єлизавети Петрівни (1741—1761). Так, російським панам було заборонено за-кріпачувати українців і завдавати їм кривд, дозволявся перехід селян з одного місця на інше. 1743 р. скасо-вується реформа в Слобідській Україні, що була про-ведена О. Шаховським: козаки отримали свої права, підпомічники поверталися до козацького стану, по-новлювалася чинність українського права¹⁵⁶. Того ж року завершила свою роботу кодифікаційна комісія, яка виробила збірник законів «Права, за якими су-диться малоросійський народ», де значною мірою відбилися всі ті правові норми, що або вже мали місце в судовій практиці або виношувалися в соціаль-ній свідомості української еліти. Хоча сенат у наступні роки і не затвердив його, він усе ж таки відігравав роль важливого джерела в судочинстві Лівобережної України¹⁵⁷.

За умов лібералізації суспільно-політичного життя 1744 р. під час прибуття імператриці до Києва стар-шина звернулася до неї з проханням дозволити обра-ти гетьмана, на що вона дала згоду. Наступного року до Петербурга приїхала спеціальна делегація старшин з аналогічним проханням. Єлизавета Петрівна прийня-ла її привітно й пообіцяла дозволити провести вибори гетьмана (кандидатом на цю посаду імператриця ви-сувала брата Олексія Розумовського Кирила). По-новлюється Київська митрополія. Коли 1746 р. помер президент «Правління гетьманського уряду» Іван Бібіков, на цю посаду наступника не призначили. А в травні виходить указ імператриці про вибори гетьма-на: «...указали... в Малоросії гетьману по давнішим

правам і звичаям бути, і його у всьому на такій основі запровадити, як бувший там наперед цього гетьман Скоропадський запроваджений був...»¹⁵⁸ На початку березня 1750 р. К. Розумовський обирається в Глухові гетьманом. Відновлення гетьманської форми правління вочевидь мало прогресивний характер, бо давало певні шанси загальмувати процес інкорпорації Лівобережної України, зміцнити позиції патріотичного угруповання еліти, котре прагнуло легальними легітимними заходами зберегти й розширити автономію Гетьманщини. Саме під впливом патріотів К. Розумовський здійснив ряд перетворень, спрямованих на зміцнення її державних підвалин.

З цього погляду важливе значення мав указ Єлизавети Петрівни (листопад 1750 р.) про підпорядкування Запорожжя гетьманові, що відкривало шлях до подолання його політичної відрубності. Події повстання 1768 р. в Правобережній Україні показали, що серед частини запорожців ще жила ідея соборності козацької України, й за сприятливих обставин вона знову могла б висунутися на чільне місце в політичному житті Гетьманщини й Запорожжя. Інше питання: чи могли українські політики сповна скористатися цією можливістю? Адже влада гетьмана над Запорожжям була номінальною, оскільки залишалася влада над ним київського генерал-губернатора, а внутрішнє життя козацького краю було цілком автономним і підпорядковувалося тільки військовій раді та кошовому. Запорожжя і далі зберігало відмінні од Гетьманщини адміністративно-територіальний поділ (спочатку на 5, а згодом на 8 паланок) і головну форму землеволодіння - «зимівник» (хутір), що являв собою, по суті, фермерське господарство, хоча землі на Запорожжі вважалися загальновійськовою власністю¹⁵⁹

Відзначимо також, що російський уряд прагнув посилити свою присутність на Запорожжі, звести до мінімуму його автономію. Для цього, починаючи з 1735 р., на запорозьких землях зводиться ціла система укріплень (Новосіченський і Самарський ретраншементи, Криловський шанець, Орловський шанець, шанець на р. Синюха, Андрієвський редут та інші).

У 50-х рр. тут було дозволено селитися сербам і хорватам, внаслідок чого виникають поселення Нова Сербія та Слов'яно-Сербія. 1754 р. забороняється видавати запорожцям паспорти за кордон, 1750 і 1755 рр. обмежуються права суду, а 1756 р. військова рада отримала право лише затверджувати кандидатів на старшинські посади¹⁶⁰. За таких обставин неспроможність старшин Гетьманщини й Запорожжя подолати традиційне протистояння, вивищитися до усвідомлення спільності політичних цілей і необхідності координації зусиль у царині захисту політичної автономії Української держави значно полегшували реалізацію російським урядом його мети — цілковитої ліквідації автономії України та її інкорпорації до складу імперії.

Торкнемося характеристики заходів гетьмана, що сприяли відродженню самостійних дій державно-адміністративного апарату, розвитку ідеї автономізму. Так, відання Лівобережною Україною передається з сенату до Колегії іноземних справ (на жаль, з ініціативи К. Розумовського 1756 р. воно знову перейшло до сенату); під владу гетьмана переходить Київ. До березня 1754 р. він самостійно призначає полковників, що з часів Петра I було прерогативою царського уряду (після заборони 1754 р. гетьман мав право визначати лише кандидатів на цю посаду); 1754 р. вдається до спроби відновити функцію зовнішньополітичних відносин, але його петиція з проханням дозволити встановити дипломатичні відносини з європейськими країнами відхиляється. Тієї ж пори сенат ліквідує кордон між Україною та Росією й припиняє діяльність державних митниць, запроваджуючи на терені Гетьманщини загальноімперську митну систему. (Можна навіть припускати, що К. Розумовський виношував плани встановлення спадкоємного гетьманату.). Докладаються зусилля для зміцнення центральних і місцевих органів влади. Помітно зростає роль у політичному житті старшини, оскільки за відсутності гетьмана правління передавалося генеральній старшині; поновлюються регулярні скликання в Глухові старшинських рад (з'їздів) й окреслюється тенденція до їх перетворення в український шляхетський сейм як станово-представницьку установу¹⁶¹.

Певні зрушення відбувалися в царині соціальних відносин. Насамперед відзначимо чітко визначений курс на перетворення старшини в шляхетський стан. Невипадково за нею закріплюється назва «шляхетство», що зміцнює її економічне становище (зростає насамперед землеволодіння). Набуває поширення практика роздачі не лише окремих маєтностей, а й сотенних містечок. У гетьманських універсалах вперше з'являється формулювання «у вічне і потомственне своє і спадкоємців своїх володіння». Саме в інтересах старшини 1761 р. К. Розумовський видав універсал, який зводив до мінімуму права селян на переходи (необхідно було одержати від власника маєтку письмовий дозвіл, заборонялося брати з собою рухоми власність). Разом із тим у січні 1752 р. гетьман домігся виходу імператорського указу про заборону будь-якому поширювати на Лівобережжя холопство¹⁶².

В економічній політиці першої половини 50-х рр. помітні зусилля гетьмана відстояти фінансову автономію краю, які, втім, зазнали невдачі. 1754 р. йому було наказано звітувати російському уряду про прибутки й витрати державного скарбу. Скасовуються внутрішні мита й мито на ввіз російських товарів. О. Розумовський хотів упорядкувати збирання податків, порушив також перед Петербургом клопотання про бодай часткове відшкодування збитків, заподіяних населенню під час війни 1735-1739 рр., спробував з 1761 р. обмежити надмірне поширення винокуріння¹⁶³.

Важливе значення мало проведення впродовж 1760-1763 рр. судової реформи, що започаткувала процес розмежування влади за ознакою владних повноважень: виконавчої та судової. На порядок денний висувається питання кодифікації національного законодавства. Вживалися заходи в справі реформування війська, обмеження ролі церкви в суспільному житті (нагадаємо, що вона вже перетворилася в слухняне знаряддя імперської політики царату). Відомі також проекти гетьмана відкрити університети в Батурині й на базі Києво-Могилянської академії (заклади ці мали відповідати тогочасним європейським стандартам), а при них - друкарні¹⁶⁴.

В обстановці часткового відродження самостійного внутрішньополітичного життя Гетьманщини серед верхівки суспільства зміцнюються позиції патріотично настроєного угруповання старшини, в свідомості якої на початку 60-х рр. визріває переконання про необхідність порушити в Петербурзі клопотання щодо розширення автономії козацької України. Окремі дані засвідчують також певне оживлення надій на запровадження спадкоємного гетьманату, що доводить живучість серед окремих старшин ідеї українського монархізму¹⁶⁵. Наприкінці 1763 р. старшинська рада виробила рекомендації щодо змісту «Прохання шляхетства і старшин разом з гетьманом про відновлення різних старовинних прав Малоросії», на основі яких генеральним писарем Василем Туманським, гадяцьким полковником Апполоном Крижанівським і миргородським полковником Федором Остроградським були сформульовані в чорновику документа окремі пункти. Якими були основні положення цього «Прохання...»?

По-перше, порушувалося питання про підтвердження попередніх прав і вільностей, особливо тих, які Олексій Михайлович визнав «у час підданства гетьмана Богдана Хмельницького». Повертаючись до суті українсько-російського договору 1654 р., старшина домагалася поновлення права вільного обрання гетьмана («щоб коли волею Божою гетьману нашому смерть учиниться, за давнім звичаєм нашим, обрати нового гетьмана») з наступним підтвердженням результатів виборів імператрицею (проаналізувавши зміст «Прохання...», О. Струкевич спростував поширену в історіографії тезу про наявність у ньому спроби задовольнити встановленням спадкоємного гетьманства династичні амбіції К. Розумовського). Отже, передбачалося збереження республіканської форми правління.

По-друге, старшина намагалася домогтися самостійності в проведенні внутрішньої політики, прохала дозволу на скликання кожного року сеймів (генеральних рад) і місцевих сеймиків. При цьому, як уже відзначалося в історіографії, висловлювалося бажання надати цим представницьким органам функцій

вищої законодавчої влади: »...встановлювати, відмінити, виправляти свої закони». Подібний підхід засвідчує намір домогтися встановлення парламентської політичної системи¹⁶⁶. До певної міри бачимо тут відгомін ідеї П. Орлика, сформульованої в «Конституції».

По-третє, звертає на себе увагу прагнення добитися повернення до складу Гетьманщини територій, втрачених у часи гетьманування І. Самойловича та К. Розумовського.

По-четверте, висувається ідея витворення самостійної судової системи: запровадження підкоморських і відродження земських та гродських судів, утворення вищої судової установи - трибуналу, отримання доволу на вільні від старшини вибори до судів і трибуналу.

По-п'яте, впадає у вічі намагання панівної верстви зміцнити своє становище в суспільстві: зрівнятися в правах і чинах із російським дворянством; добитися визнання своїх рангових земель спадковими; заборонити селянські переходи тощо¹⁶⁷.

По-шосте, чітко визначилася тенденція сформувати власну фінансово-бюджетну систему з незалежними від російської скарбниці статтями прибутків і витрат. Для цього козацька старшина прохала відмінити видачу коштів з центру на утримання української адміністрації; платня їй мала виплачуватися за рахунок місцевих доходів, що надходили від поновлення скасованих евекти та індукти.

По-сьоме, пропонувалося скасувати безплатне утримання на території України військ, що перебували тут усупереч «прав гетьмана Богдана Хмельницького пунктів». На вивільнені кошти передбачалося утримувати 30 тис. козацьке військо. Козаків дозволялося використовувати лише на військовій службі, а під час залучення козацьких підрозділів до закордонних походів виплачувати їм «особливе жалування».

По-восьме, духівництво мало дістати право на «вільні на духовні чини вибори» з наступним підтвердженням вибору імператрицею; належало підтвердити окремим містам магдебурзьке право та відкрити університети й гімназії «за зразком» іноземних.

По-дев'яте, пропонувалося іноземцям, котрі не мали перед Україною заслуг, не давати земель і чинів; місцевому купецтву дозволялося вільно торгувати в межах Гетьманщини та за її кордонами, таке ж право повинні були отримати стосовно козацької України іноземні купці; мали бути поновлені митниці на кордоні з Росією й скасовані на польському та турецькому кордонах; відкупи та монополії слід було ліквідувати.

По-десяте, українському народові належало виплатити компенсації за побори й утримання російської армії під час останньої війни, а в майбутньому щоб «все на готові гроші куплялося...»¹⁶⁸

Попри всю соціальну обмеженість цього політичного маніфесту, безперечно, він відбивав національні інтереси розвитку козацької України. Якби його вдалося реалізувати, це, по суті, означало б не що інше, як укладення нового договору з Росією, котрий передбачав істотну зміну політичного статусу козацької України, а саме: з царини обмеженої автономії в складі імперії він переходив до царини міждержавних відносин за зразком протекції чи васалітету. А це дає підстави для наступного висновку: після петровського погрому національна ідея стала інтенсивно відроджуватися й вийшла за межі традиційного автономізму. Зрозуміло також, що для її подальшого розвитку потрібні були сприятливі умови, поміж яких важливе місце належало двом: спроможності еліти й козацько-селянських мас проїнятися нею та їх вольовій готовності добиватися її реалізації. Подальший перебіг подій засвідчив, що суспільству Гетьманщини бракувало як першого, так і другого. Еліта перебувала в такому психологічно притлумленому стані, що, побоюючись негативної реакції з боку царату, а відтак і ймовірної втрати перспектив на зрівняння в правах з російським дворянством, під час обговорення змісту «Проханья...» вилучила три вкрай важливі для зміцнення державних інституцій пункти: «Про вільне обрання гетьмана», «Про суди і про трибунал», «Про Генеральну раду»¹⁶⁹

І все ж цей документ серйозно занепокоїв петербурзький двір, який виношував задум добитися остаточної ліквідації політичної автономії України й повно-

го «обрусіння» краю. У таємній інструкції генерал-прокуророві сенату князеві О. В'яземському Катерина II писала: «Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія суть провінції, які правляться дарованими їм привілеями, порушувати ці привілеї зразу було б непристойно, але й не можна вважати ці провінції чужими й поводитись з ними як з чужими землями, це була б дурниця. Ці провінції так само, як і Смоленщину, треба зручними способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитись, як вовки в ліс. Приступити до цього буде дуже легко, якщо розумні люди будуть обрані начальниками цих провінцій. Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів зникли...»¹⁷⁰ Першим кроком на цьому шляху мала стати ліквідація гетьманату, й імператриця вирішила скористатися «Проханням... як приводом для його скасування. К. Розумовського негайно відкликали до столиці й зажадали від нього подачі прохання про звільнення з посади. Гетьманові вдалося зволікати майже 9 місяців; можливо, він сподівався на активну підтримку з боку старшини. Якщо це справді так, то йому можна поспівчувати: переважна більшість української еліти виявила запопадливу готовність, за слушним зауваженням О. Струкевича, «обміняти автономію на дворянство»¹⁷¹

21 листопада 1764 р. імператорським маніфестом і 28 листопада сенатським указом К. Розумовського було звільнено з гетьманства. Для управління Лівобережною Україною та Запорожжям створювалася Малоросійська колегія на чолі з президентом генерал-губернатором графом Петром Румянцевим. До її компетенції входило регулювання в краї суспільно-політичного життя відповідно до законодавства Росії та указів, що надходили з центру. При чому, Колегія не становила собою окремої форми управління Україною, а входила до складу слабко розчленованої форми, очолюваної малоросійським генерал-губернатором, відіграючи в ній роль виконавчого органу. Протягом 1765—1768 рр. вона цілковито поглинула Генеральну військову канцелярію (була уніфікована з відповідними адміністративно-виконавчими органами імперії) й підпорядкувала собі як департаменти центральні устано-

ви гетьманату: Генеральний військовий суд, Канцелярію Малоросійського скарбу, Генеральну лічильну комісію й Канцелярію Генеральної артилерії. Водночас департаменти переходять до використання геральдики з двоголовим орлом. Отже, козацька Україна фактично втрачає політичну автономію. Наступні десятиліття (до середини 80-х рр.) були «часом агонії її рештків»¹⁷²

Проводився також активний наступ на автономні права Слобідської України та Запорожжя. Влітку 1765 р. вийшов маніфест імператриці про скасування полкового козацького устрою на Слобожанщині та її перетворення в Слобідсько-Українську губернію. В складі останньої створювалося 5 провінцій. Більшість міст і містечок зараховувалися до категорії військових слобід. Губернська канцелярія стала головним органом управління. Замість 5 козачих полків створювалося 5 гусарських. Козаки, підсусідки й підпомічники перетворювалися в стан «військових обивателів». Старшини дістали російські військові звання, отже, було зроблено важливий крок до зрівняння їх у правах з російським дворянством. Переходи й переселення селян від одного пана до іншого заборонялися. Наприкінці 1780 р. Слобідсько-Українська губернія ліквідується, натомість утворюється Харківське намісництво¹⁷³

1775 р. уряд Катерини II вирішив ліквідувати Запорозьку Січ, що залишалася, за влучним висловом О.Апанович, «своєрідним острівком серед загального океану кріпосницьких відносин»¹⁷⁴. Аналіз змісту відповідного маніфесту від 14 серпня дозволяє визначити три групи причин цієї акції — соціальні, економічні й політичні. По-перше, царат не міг не усвідомлювати того, що Січ, яка сотні літ виступала символом свободи і незалежності, й надалі залишатиметься гальванізатором соціальних виступів селян і міщан (що красномовно засвідчили події народного повстання на Правобережжі 1768-1769 рр.). По-друге, його не могло не тривожити стрімке зростання економічного потенціалу Запорожжя (збільшення чисельності населення, зміцнення й поширення козацьких господарств фермерського типу). По-третє, імперію не влаштову-

вали як республіканська форма правління на Січі, так і прагнення козацтва відстояти автономію Запорозжя. Лейтмотивом звинувачень, що містилися в маніфесті, звучала теза про те, що «запроваджуючи власне хліборобство, розривали вони (запорожці — авт.) тим самим основу залежності їх від престолу нашого і задумували, звичайно, утворити з себе посеред вітчизни область повністю незалежну під власним своїм несамовитим управлінням (підкреслення наше — авт.)...»¹⁷⁵

У червні 1775 р. військові підрозділи генерала Петра Текелі без бою зайняли Січ і знищили її. Захоплений архів вивезли. Представників вищої січової старшини жорстоко покарали: кошовий Петро Калнишевський, суддя Павло Головатий та писар Іван Глоба були засуджені до страти, яку згодом замінили довічним ув'язненням. На думку О. Апанович, з якою ми згодні, ця жорстокість пояснюється тим, що вони були вищою владою на Січі, її урядом, виступали виразниками автономності, самостійного самоврядування Запорозжя¹⁷⁶

Вдало використовуючи соціальний егоїзм лівобережної шляхти й старшин, майстерно граючи на їх суперечностях з козацтвом і селянством, правлячі кола Росії на початку 80-х рр. перейшли до остаточної ліквідації залишків української автономії: полковотенного військово-адміністративного устрою та козацького війська. Назвемо лише основні події. 1781 р. ліквідується полковий територіально-адміністративний поділ і Гетьманщина поділяється на три губернії (намісництва): Київську, Чернігівську й Новгород-Сіверську. Глухів перестає бути її столицею. В кожній із губерній запроваджуються російські адміністративні й судові установи. Відбувається їх поділ на повіти. Восени 1781 р. російський уряд визнає де-факто за старшиною право на дворянство. У наступному році як адміністративний орган скасовується Малоросійська колегія. 14 травня 1783 р. вийшов указ Катерини II про закріпачення селян у Лівобережній і Слобідській Україні й запровадження подушного податку. 9 липня Військова колегія видає указ про ліквідацію національних збройних сил козацького війська.

10 козацьких і 3 компанійські полки були перетворені в 10 регулярних кінних карабінерних полків російської армії (старшинські чини зрівнюються з російськими військовими табельними чинами). На козаків поширюється найменування «солдати». 1784 р. скасовуються всі старшинські чини. Новоутворені полки стали перехідними до повного злиття українського війська з російською армією протягом 1789—1791 рр., коли їх було розподілено між кірасирськими, кінноєгерськими, гусарськими та драгунськими полками. Наприкінці 1797 р. проводиться перший рекрутський набір з лівобережних козаків.

2 травня 1795 р. вийшла відома «Грамота на права, вільності й переваги благородного російського дворянства», яка надавала українській шляхті й старшині всі права російського дворянства. У квітні наступного року було видано указ про секуляризацію монастирських маєтків¹⁷⁷. Відбувся наступ на українські позиції і в царині культури. 1775 р. синод наказав київському митрополиту Т. Кременецькому, щоб «відповідних тим, що виходять із Московської друкарні книгам... випущених не було... і ні в чим ні найменшої різниці не було... Що ж до видаваних нових книг, то їх виправляючи, не друкуючи, спершу присилати до розгляду і апробації в св.Синод неодмінно»¹⁷⁸. Отже, внаслідок ужитих протягом 60-80-х рр. заходів російського уряду козацька Україна як державно-політичний організм перестала існувати.

На цьому заключному етапі інкорпорації українських земель еліта виявила цілковиту неспроможність боротися за збереження автономії, не кажучи вже про незалежність. Як і українське панство XVI — першої половини XVII ст., вона, віддавши перевагу вузькостановим соціально-економічним інтересам, дедалі більше відходила від державної ідеї. Історія повторилася з вражаючою точністю. Важко не погодитися з думкою Д. Дорошенка, що тепер ціною, яку еліта заплатила за зрівняння в правах з російським дворянством, стало скасування «автономного устрою Гетьманщини й усіх останків самобутнього ладу української козацької держави, заснованої в половині XVII століття гетьманом Богданом Хмельницьким»¹⁷⁹. Байдужість до долі

національної держави виявили й інші верстви українського суспільства. В жодному разі не можна недооцінювати вкрай негативної ролі укорінення в свідомості населення на основі православної віри (здебільшого за допомогою духівництва й частини зрусифікованої інтелігенції) російської шовіністичної ідеї «єдиної Русі».

Однак ліквідація автономії зовсім не означала витравлення із самосвідомості патріотично настроєних верств суспільства (попри всю їхню політичну в'ялість, безвільність, лякливість та пасивну покірливість) власне ідеї автономізму. Яскравим свідченням цього слугують як перебіг виборчої кампанії 1767 р. до Законодавчої комісії для підготовки проекту нового Уложення, так і політичні вимоги у вироблених шляхтою, старшинами й козаками наказах депутатам. Зокрема, на зборах ніжинського й батуринського шляхетства було ухвалено просити дозволу обрати гетьмана (очолював патріотів підкоморій Григорій Долинський). Змінити їхню думку П. Румянцеву не вдалося, і тому він вдався до репресій: скасував обрання депутатом Г. Долинського, наклав на виборців штраф у сумі 550 руб., позбавив усіх виборців урядових посад, обраних депутатів віддав під суд. Вирок останнім був украй жорстоким: 11 осіб засуджено на смертну кару, решту - на довічне ув'язнення. Щоправда, Катерина II всіх помилувала. У м. Погарі Стародубського полку війт Григорій Покас виступив за збереження «старовини»¹⁸⁰

У наказах шляхетства робився акцент на литовсько-польську спадщину «малоросійських прав та вольностей». Їх укладачі включили до тексту історичну довідку стосовно природи автономії Гетьманщини, вбачаючи її витoki в автономному статусі Київського князівства у Великому князівстві Литовському, яке «до корони Польської Жигмонта Августа пристало до привілеїв і свободи Королівства Польського на рівні з іншими обивателями корони Польської право використовувати одержало»¹⁸¹ З огляду на це не можна не погодитися з висловленою О. Путром думкою, що старшина виношувала ідею витворення автономної шляхетської республіки в складі Росії¹⁸².

Аналіз козацьких наказів до Комісії дає підстави говорити, що майже всі вони спрямовувалися на захист «малоросійських прав, вільностей і звичаїв». Так, у наказі козаків Прилуцького полку відзначалося, що вони просять «підтвердити давнішні малоросійські права, вільності і звичаї, з якими гетьман з Військом Запорозьким і народом малоросійським прийшли під Всеросійську державу і промисли б їм мати всякі було б вільно і безмитно всередині Малої Росії, з чого б вони могли себе забезпечити до військової козачої служби, і коли випадє козакам бути в поході, щоб вони перебували при своїй старшині». Вони прямо заявляли, що «в Малій Росії перший недолік в тому, що не має гетьмана». Там же містився пункт про вибори гетьмана, полковників, полкової старшини, сотників і сотенної старшини¹⁸³. У наказах козаків Київського, Ніжинського, Лубенського й Миргородського полків також мали місце протести проти порушення прав автономії, зокрема ліквідації гетьманства. Козацькі виборці Київського полку порушували питання про відновлення виборів гетьмана «вільними голосами»¹⁸⁴. Н. Шевченко слушно звернула увагу на той факт, що в окремих наказах козаки обґрунтовували своє право на участь у політичному житті краю, відхилили ідею оформлення замкнутого «шляхетського списку», що мав складатися лише з генеральної й полкової старшини: «...всі вони з цими старшинами як у честі і перевагах шляхетських як відтак з ними ж завжди в усіх громадах, що торкалися справ, раді, а особливо в обранні гетьманів, полкової, сотенної старшини вільний свій голос такий же, як і все малоросійське шляхетство, мали...»¹⁸⁵.

Козацтво висловлювалося проти реорганізації судових органів і вимагало повернення до правових норм і порядків періоду національної революції. Наприклад, козаки Миргородського полку клопоталися, «щоб у силу давніх узаконень і вільностей, ні воеводи, ні боярин, ні стольник в суди військові не втручався, але від старшин своїх товариство судилося б; де три козаки, то двоє третього б судили, крім криміналу; а чого із статей бракуватиме для судів, цю нестачу доповнено б з права Малоросійського книги Стату-

та...¹⁸⁶ Стародубці у свою чергу вважали за потрібне підкреслити, що «за статтями гетьмана Богдана Хмельницького козаки жодному іншому, лише від старшин своїх суду підвладні»¹⁸⁷

Джерела свідчать, що козацтво, висуваючи політичні вимоги, нерозривно пов'язувало їх із соціально-економічними, спрямованими на збереження завоювань революції. Для нього пункт про давні «вільності і свободи» асоціювався з поняттями «земля» і «воля», означав вільне, ніким не регламентоване господарювання. Козаки вимагали узаконення їхнього права на вільне володіння й не регламентований феодальним законодавством продаж землі та угідь, промислових закладів, продукції землеробства, тваринництва і ремісничих виробів, протестували проти їх розподілу на підпомічників та компанійців і поширення на перших виконання державних повинностей і виплати грошового податку, подушного перепису 1765 р., захоплення чи насильницької скупівлі їхніх земель, практики залучення до робіт зі спорудження й ремонту фортець, «засічних» ліній, каналів, перевезень вантажів, проти розквартирування в їхніх оселях російських солдатів. Вони відзначали правомірність набору до козацького реєстру «з міщанських і поселянських дітей»¹⁸⁸

Невипадково накази вимагали, щоб «як і раніше козаки заслужені честю дворянською наділені були, та щоб вони при цьому ж чині і честі перебували» (Прилуцький полк); «козаки заслужені наділені були честю дворянською, та щоб вони при цьому ж чині і честі перебували» (Чернігівський полк)¹⁸⁹. Адже «честь дворянська» означала для козаків необмежене право володіти земельними угіддями, вільно розпоряджатися результатами своєї праці, ліквідацію важких феодальних повинностей у вигляді постоїв, податків та робіт. У такий спосіб козацтво намагалося також перешкодити правовому розмежуванню його зі старшиною та її перетворенню в нових панів¹⁹⁰, проводило думку, що «Березневі статті» 1654 р., по суті, передбачали закріплення за «заслуженими» козаками прав російського дворянства.

Показово, що майже в таких самих термінах ідея поновлення традиційних суспільно-політичних струк-

тур висловлювалася в наказах і колишніх козаків Слобідської України, і козацького населення Новоросійської губернії. Так, на Слобожанщині домагалися повернення до традиційного військово-адміністративного устрою («служити полкову службу по-давньому, а запроваджені князем Шаховським нововведення відмінити»)¹⁹¹. У документах, підготовлених громадами Нових і Старих Санжар, Кишеньок та інших поселень, зустрічається пункт про доцільність обрання гетьмана, генеральної, полкової і сотенної старшини. У них також міститься надзвичайно важливе прохання про возз'єднання Новоросійської губернії з Гетьманщиною: «...про приєднання нас з нащадками нашими і всіма будучими до малоросійської нації землями й угіддями по-давньому до Малої Росії до природньої Вітчизни нашої (підкреслення наше — авт.)»¹⁹².

Наказ Війська Запорозького хоча й не передбачав поновлення гетьманської форми правління, однак спрямовувався на захист адміністративно-територіальної автономії Запорожжя, підтвердження «прав і вільностей давнішніх», повернення земель, що відійшли до Нової Сербії та Війська Донського. В ньому містилися вимога ліквідації численних ретраншементів, редутів і фортець, відведення царських військ з його теренів, а також звільнення Запорозької Січі із підлеглості Малоросійській колегії й повернення в підпорядкування іноземній колегії. Навіть Б. Хмельницький та його наступники, відзначалося в наказі, ніколи не втручалися у внутрішні справи Запорожжя. Козаки обстоювали право вільного переміщення й зайняття земель у межах Війська Запорозького всім особам, котрі там проживали або служили¹⁹³.

Всупереч сподіванням і намаганням верхівки імперії, на засіданнях Законодавчої комісії 1767—1768 рр. зазвучала, хоча й не завжди сміливо, ідея українського автономізму. Особливо послідовно її обстоював лубенський депутат Григорій Полетика, котрий з республіканських позицій переконливо доводив право козацької України на автономію. Відзначаючи необхідність передачі вищої законодавчої влади колегіальному й виборному органу, він наголошував,

що провідну роль в управлінні державою мусить відігравати шляхетство (включно зі старшиною)¹⁹⁴ Українські депутати підготували також супліку з проханням поновити автономію козацької України й гарантувати давні права її станів¹⁹⁵. Оскільки сподівання Катерини II на цілковиту лояльність членів Комісії не виправдалися, в грудні 1768 р. її загальне зібрання було розпущено з огляду на необхідність підготовки до війни з Туреччиною («надалі до повеління»). Відтак припинили роботу окремі комісії, а 1774 р. ця установа була зовсім ліквідована¹⁹⁶.

Протягом наступних десятиліть державна ідея у формі відновлення Гетьманщини чи Запорозької Січі продовжувала й далі існувати в свідомості патріотів України, хоча їх коло невпинно звужувалося. Є дані, що з 1776 по 1783 рік на півдні України діяв самозванець Д. Попович (видавав себе за царя Петра III), котрий обіцяв у разі проголошення його імператором поновити Запорозьку Січ¹⁹⁷. Наприкінці 80-х рр. серед мешканців південного регіону знову стали поширюватися чутки про її відновлення, які спричинили масовий рух «шукання козацтва». У квітні 1789 р. катеринославський маршалок повідомляв у рапорті генералу М. Каховському: «По розголошенню, що вчинилося поміж народом, що поки відновлюється колишня Запорозька Січ і що наче кожного стану людям, не лише вільно збиратися до неї, але навіть і запрошуються всі, хто лише побажає створювати її, запевняючи один одного начебто і всі колишні запорозькі землі віддані їм будуть, по-давньому, і словом — наче б повертається і вся їх, давня воля... а тому і поміщицькі піддани, підкріплювані писарями казенних поселень і самими намовниками, котрі розсіялися повсюди, беруть на свою сторону силу указів, випущених про записаних вже у великій кількості у чорноморські козаки бувших запорожців, відокремившись від послуху своїх поміщиків і ухиляючись від належної їм повинності, і зовсім не бувші ніколи в Запоріжжі, залишаючи свої домівки ідуть для запису в козаки, з тим лише умислом, щоб шляхом найменування козаків, звільнити в силу названого запевнення сім'ю та добро, нажити за поміщиків і зробити їх від нього незалежним»¹⁹⁸.

У певних колах патріотично настроєної старшини і шляхти тривалий час не вмирала надія відновити гетьманство. Є дані, що спочатку кандидатом на цю посаду вважали Андрія Гудовича, пізніше сина Катерини II Павла, а коли останній зійшов на престол, то його другого сина Костянтина¹⁹⁹. Чи не найвизначніший український патріот кінця XVIII ст. маршалок Київського намісництва Василь Капніст 1788 р. розробив «козацький проект», що передбачав відновлення козацького війська чисельністю щонайменше в 5 тис. осіб, який, однак, був відхилений. У квітні 1791 р. він з'явився до міністра закордонних справ Пруссії Герцберга й повідомив, що прибув на прохання своїх земляків з України з'ясувати, чи можуть вони, доведені до відчаю тиранією російського уряду, розраховувати на допомогу Пруссії, якщо спробують «скинути російське ярмо». Міністр ухилився від однозначної відповіді. «Поки що король є в мирі з Росією, — сказав він, — але коли б дійшло до війни, то це річ України, зробити все потрібне, щоб дістати пруську поміч». Король Фрідріх Вільгельм II підтримав цю позицію Герцберга²⁰⁰. Оскільки в Україні, по-перше, не існувало політичної сили, здатної підняти народні маси на боротьбу за незалежність і очолити їх, а по-друге, самі народні маси не були готові до неї, ця політична акція продовження не отримала. Проте вона засвідчила існування в середовищі патріотів сподівань на можливість одержання допомоги з боку потенційних противників Росії (на що, до речі, марно покладали свого часу надії батько і син Орлики).

Окремі аспекти державної ідеї тією чи іншою мірою відбивалися й розвивалися в літературних та історичних творах українських авторів другої й третьої третини XVIII ст. До найвизначніших належали «Разговор Великороссии с Малороссией» (1762 р.) перекладача Генеральної військової канцелярії Семена Дівовича та «Історія Русів» анонімного автора (створена найімовірніше на рубежі XVIII—XIX ст.). С. Дівович на основі екскурсу в історичне минуле (поданого у формі віршованого діалогу) обґрунтовує самостійність політичного розвитку України з найдавніших часів:

Издавна своими было вождами живу
И неприятелям многим сопротивлялась,
Сильно, храбро и бодро с оными сражалась,
Потом к польским королям стала
уж надлежать²⁰¹.

З'ясувавши причини повстань козаків проти Польщі, автор приділив велику увагу їх визвольній боротьбі під проводом Б.Хмельницького. Надзвичайно високо оцінюючи його роль в українській історії, С. Дівович підкреслює, що гетьман був «общий наш свободитель», котрий:

Мало радил о себе, только бы всем угодил,
Общество б и отечество цело сохранил²⁰².

Одне з центральних місць у творі відводилося висвітленню характеру політичних взаємин України з Росією після укладення договору 1654 р. Не приховуючи почуттів національної гідності й гордості, С. Дівович висунув принципово нову на той час ідею — Мала Росія не ввійшла до Великої Росії як її складова частина, а, зберігаючи всі свої вільності, і далі залишалася рівноправною з нею країною, визнаючи лише, як, до речі, і Великоросія, владу царя. З огляду на важливість цього трактування, процитуємо його повністю:

Знаю, что ты Россия, да и я так зовусь.
Что ты пугаешь меня? Я и сама храбрюсь.
Не тебе, Государю твоему поддалась
При которых ты с предков своих и родилась.
Не думай, чтоб ты сама была мой властитель,
Но государь твой і мой общий повелитель.
А разность наша есть в приложенных именах.
Ты Великая, а я Малая, живем в смежных
странах.

Что ж я Малой называюсь, а ты Великой,
То как тебе, так и мне нимало не дико,
Ибо твои пределы пространнее моих,
А мои обширностями поменьше твоих.
Уже ль гора собою над холмом обладает?
Нет, нет! но как сей (?), так та к тому
принадлежит.

Кто те почему-нибудь во владении держит.
Так мы с тобою равны и одно составляем,
Одному, не двум государям присягаем, —
Почему почитаю тебя равну себе.
 Не говори: как обществу, поддалась и тебе!
 Самодержец твой и мой шлет тебя и меня.
 Один он отзывает из походу веля,
А не ты республикою повелеваешь мною.
 Ничем неумаленна царем и пред тобою,
Оставления таюже я при своих чинах всех,
 (підкреслення наше - авт.)

Обнадежена и впредь милостию о тех,
 А ты при своих достоинствах пребываешь,
 Кои от того ж государя получаешь²⁰³

Отже, фактично автор висунув положення про існування конфедеративного союзу України з Росією під верховенством корони Романових. З цього погляду він доводив рівноправність української старшини з російським дворянством:

Итак, не можешь и в сем всю меня обидеть;
 Как бы ни тщилась чины мои ненави деть;
 От кого ты получаешь, и я от того.
 Не достанет только у нас с тобою одного
 Того, что чины твои инако зовутся,
 А мне таюже иным названием даются.
 Но сие ль для тебя может казаться странно?
 Обойди умом все государства пространно,
 Во всяком почти найдешь различие в
 чинах²⁰⁴

У творі також відверто проводиться думка про окремішність воєнних звитяг українського війська:

Но как ты, так и я вместе соединались,
 Каждая из нас своими полками бивались;
 А к иным местам посылана я и одна,
 Текли где с кровью: лето, осень,
 зима, весна,—
 Видели много четыре те года части,
 В какие гнала я неприятелей страсти.
 Не отнимаю сих от тебя воинских хвал,
 Сорван тобой не один неприятельский вал.
И что к твоим принадлежит силам, то твое,

А что к моей воинской славе, то тож мое²⁰⁵
(підкреслення наше - авт.).

Мав рацію О. Оглоблин, коли відзначав, що твір С. Дівовича був «великої сили українським літературним протестом проти московської централістичної політики»²⁰⁶. Відомо, що М. Костомаров у середині XIX ст. володів копією цього твору з так переставленими аркушами, що продовження плачу України з приводу смерті великого Богдана стояло наприкінці рукопису. Внаслідок цього з тексту випливало, що Україна плакала по втраті незалежності. Невипадково начальник жандармської канцелярії Дубельт написав на творі: «Якби я був цензором, не допустив би цього друкувати тому, що тут є образа Росії, образа й України: перша ставить дурні питання, а друга вихваляє себе, як стара баба, й нарешті її серце знемагає від нашого ярма!»²⁰⁷

Справжнім Маніфестом українського патріотизму, вершиною національно-політичної думки другої половини XVIII - початку XIX ст. стала «Історія Русів». Можна погодитися з висловленою О. Оглоблиним гіпотезою, що її автор вийшов із новгород-сіверського патріотичного гуртка 1780—90-х рр. і був пов'язаний з князем Олександром Безбородьком службовими, особистими та ідейно-політичними інтересами²⁰⁸. Не зупиняючись на характеристичі твору (його жанр і зміст глибоко проаналізовані вітчизняними та зарубіжними дослідниками), торкнемося лише найголовніших положень сформульованої в ньому національної ідеї.

По-перше, автор проводить думку, що державне життя українського народу бере початок за часів створеної саме ним, а не російським народом Київської Русі. У творі відзначається, що частина «Слов'янської землі, яка лежить од ріки Дунай до ріки Двіни і од Чорного моря до рік Стиру, Случі, Березини, і Дінця: і Сиви, дістала назву Русь, а народ, що на ній проживає, названо Русами і Русняками взагалі. Згодом та ж сама земля поділилась назвою на Чермну, або Червону, Русь... і Білу Русь... Провінційними поділами тої землі були Князівства: Галицьке, Переяславське, Чернігівське, Сіверське, Древлянське і чіль-

не, або Велике, Князівство Київське, котрому вся решта підлягала». Окремо від русів проживали мешканці над р. Москва, котрі називалися «Московитами і Москами, від чого згодом і Царство їхнє дістало назву Московського і нарешті Російського»²⁰⁹ Невипадково автор укладає в уста І. Мазепи звинувачення на адресу царату в перебранні московитами собі імені русів: «Відомо ж бо, що колись були ми те, що тепер московці: уряд, первинність і сама назва Русь од нас до них перейшло»²¹⁰ Відповідно до цього концептуального бачення української минувшини робиться важливий висновок: «Відомо ж бо з Історій, що народ сей з найдавніших давен був у землі своїй самостійним і самодержавним під управлінням власних Князів своїх, вельми славних великими своїми діяннями і війнами. Але перше нашестя і спустошення Татарське з Ханом своїм Батиєм завело його в протекцію Литовську, а опісля і до злуки з Польщею»²¹¹

По-друге, автор рішуче заперечує протиставлення понять «Стародавньої Русі, або нинішньої Малоросії» та «України», яка начебто не має нічого спільного з Київською Руссю (на це звернув увагу В. Шевчук)²¹² Він критикує підхід одного з польських істориків, згідно з яким поняття «Україна» означало: «нова якась земля над Дніпром», де польськими королями нібито зводяться поселення й «заснуються Українські козаки; а до того ся земля була пустельна і безлюдна, і Козаків на Русі не бувало». Не приховує він і обурення тим, що польський дослідник не побачив в Україні «Руських міст», окремі з яких були «провінціальними та обласними Руськими містами впродовж багатьох віків»²¹³ Козацька Україна, починаючи від Дикого Поля «по обох сторонах річки Дніпра», розглядається в «Історії Русів» як невід'ємна складова частина «України Малоросійської власної, предковичної отчизни нашої, од Святого Рівноапостольського Князя Володимира Київського...»²¹⁴

По-третє, відзначаючи самостійність і відрубність історичного розвитку українського народу від історії московського, литовського і польського народів, автор не проводить подібного розмежування з білорусь-

ким народом. Загалом розуміння під поняттям "руський народ" спільно українців і білорусів було досить поширеним. Наприклад, в універсалі Б. Хмельницького до українського народу (травень 1648 р.) наголошувалося на тому, що поляки «підкорили істинні і прадавніх часів землі і провінції Сарматські, альбо Козацькі, наші, Руські, од Подоля, Волиня і Волох посполу і аж до самого Вільня і Смоленська, довгі і обширні границі свої імущі, а саме: землю Київську, Галицьку, Львівську, Холмську, Белзьку, Подільську, Волинську, Перемишлівську, Мстиславську, Вітебську, Полоцьку»²¹⁵

По-четверте, у творі вперше в українській історичній та публіцистичній літературі чітко сформульовано ідею, що найбільшою цінністю для народу є незалежна національна держава. І саме в її досягненні автор вбачає смисл боротьби народних мас України з кінця XVI по початок XVIII ст. «То яке доправлення належить за кров народу Руського, - ставить він запитання після опису жахливих розправ над українцями, вчинених російською владою після переходу І. Мазепи на бік Карла XII, — пролиту від крові Гетьмана Наливайка до сьогодні, і пролиту великими потоками за те єдине, що прагнув він волі, або ліпшого життя у власній землі своїй і мав про те задуми всьому людству властиві? (підкреслення наше — авт.)»²¹⁶ Невипадково в промову Б. Хмельницького, звернену до реєстрових козаків (весна 1648 р.) вкладається думка про законність виступу проти польського панування: «Ми підняли зброю не задля користолюбства якого або порожнього марнославства, а єдино на оборону вітчизни нашої, життя нашого і життя дітей наших, а так само й ваших! Всі народи, що живуть на світі, завжди боронили і боронитимуть вічно життя своє, свободу і власність; і навіть найнижчі на землі тварини, які суть звірина, худоба і птаство, боронять становище своє, гнізда свої і немовлят своїх до знемоги»²¹⁷ Тут же висловлюється вкрай важливе положення про святість обов'язку українців захищати свою Батьківщину: «...більше всіх присяг ви зобов'язані своїй вітчизні — самою природою; і вірі святій, Символом її, що ви його сповідаєте»²¹⁸.

З огляду на таке розуміння суті національної ідеї автор дає власну трактовку укладеної з Річчю Посполитою Зборівської угоди 1649 р. Оскільки вона важлива для з'ясування оцінки ним українсько-московського договору 1654 р., назвемо дві найголовніші статті. На думку творця «Історії Русів», угода передбачала, що «народ Руський з усіма його областями, містами, селами і всякою до них народною і національною приналежністю увільняється, визволяється і вилучається від усіх домагань та долеглостей Польських і Литовських на віки вічні, яко з віків вільний, самостійний і не завойований, а лише за самими добровільними угодами і пактами до єдності Польської і Литовської приналежний», а також те, що «народ Руський од сього часу є і має бути ні від кого, крім себе самого і уряду свого, незалежним; а уряд той вибирається і встановлюється загальною радою, добровільно од усіх станів і присудом старшини і товариства, за стародавніми правами і звичаями Руськими...»²¹⁹ Тому день Зборівської битви є «вирішником визволення народу Руського з кормиги Польської, і в ньому закладено камінь заснування нової епохи того народу (підкреслення наше — авт.)»²²⁰

По-п'яте, в «Історії Русів» неодноразово підкреслюється добровільний, договірний і рівноправний характер українсько-московської угоди 1654 р. Автор стверджує, буцімто російський цар у листі до Б. Хмельницького підкреслював: «...угоди про те і статuti суть права старі Малоросійські і Козацькі, котрі ми за ними укріпимо і підпишем за себе і наслідків наших, і не будуть вони порушувані вічно»²²¹ Договірні статті були розроблені й зачитані в Переяславі московським послам, котрі, «погодившись з усім, у них написаним, підтвердили присягою своєю від особи Царя і Царства Московського про вічне і непорушне шанування умовлених договорів»²²². Вони передбачали, що Україна залишатиметься «на всіх колишніх угодах і пактах, укладених з Польщею і Литвою і затверджених привілеями Королів Польських і Великих князів Литовських, і по них користуватися всіма перевагами і свободами вічно і без жодної одміни»²²³ Зі змісту Зборівської угоди (а її положення тепер затверджува-

лися царем) впливало, що Українська держава не входила до Росії як її складова частина, а утворювала з нею військово-політичний союз (за словами згаданої царської грамоти — «поєднання») на кшталт конфедерації. Щоправда, сам автор іноді вдається до терміна «протекція»²²⁴

По-шосте, автор вперше, хоч і не завжди від свого імені, частіше — вустами різних політичних діячів, не лише переконливо розкриває антиукраїнський характер московської політики (починаючи з другої половини XVII ст.), а й виступає палким захисником збереження державної самостійності України, демократичності її політичної форми правління, соціальних завоювань середини XVII ст. Так, він наводить дані, що 1660 р. Ю. Хмельницький скаржився цареві на «всі тяжкі кривди свої і образливу зневагу від Боярина та урядників», поведінка яких і розмови «дихають самим лише презирством та знуцанням над тутешнім народом. Обзивання «виговцями» та «хохлами» є звичайними для них титулами й назвиськами»²²⁵ Описуються зловживання воєвод і урядників 1666 р., коли почали створювати «Переписні книги». Народ від них «застогнав, зчудувався і вважав себе пропащим»²²⁶

П. Дорошенко мав усі підстави запитати І. Брюховецького: «Яку тепер народ має вольність і свободу? Воістину ніякої, а саму злобну химеру! Річні труди їхні і все, набуте потом їхнім, забирають у них Воеводи та пристави: суд же й розправа в їхніх руках. І що ж застається нещасному народові? Тільки злидні, туга та стогін!»²²⁷ Однозначно негативна оцінка дається каральним акціям в Україні 1708—1709 рр., здійсненим підрозділами О. Меншикова: «Загони війська Царського, роз'їжджаючи по ній, палили й грабували геть усі оселі без винятку і правом війни, майже нечуваним. Малоросія довго ще куріла після полум'я, що її пожирало»²²⁸

Впадає у вічі нещирість автора, коли він засуджує вчинок І. Мазепи, формальність цього осуду чи навіть вимушеність. Куди глибше розкриває справжні його погляди промова гетьмана, в якій пояснюються причини переходу на бік шведського короля, промова, сповнена звинувачень на адресу колоніальної політики

в той стан держав, у якому вона була перед володінням Польським, із своїми природними Князями та з усіма колишніми правами й привілеями, що вільну націю означають (підкреслення наше — авт.)»²²⁹. До речі, що ж ідею створення незалежної Української держави автор вкладає і в звернення Карла XII до населення України. «Відомо-бо цілому світові, що народ Руський зі своїми Козаками був спочатку народом самодержавним, себто від самого себе залежним, під правлінням Князів своїх, або Самодержавців... І так я обіцяюся і перед цілим світом урочисто присягаюся честю своєю Королівською після повалення ворога свого поновити землю тую Козацьку, або Руську, в первісному її стані самодержавному і ні від кого в світі не залежному...»²³⁰ З осудом автор ставиться й до проголошеної гетьманові анафемі²³¹. А описуючи останні дні життя І. Мазепи, вставляє багатозначну ремарку: «...що він перед самим сконом своїм звелів подати собі скриню з паперами і їх при собі спалив, сказавши присутнім: «Нехай сам я буду нещасливий, а не мної такі патріоти, про яких вороги мої, може, й не гадали або й думати не сміли; але доля люта все зруйнувала на невідомий кінець!»²³²

Саме почуття високого патріотизму підштовхнуло автора до змалювання величної картини обвинувачення П. Полуботком антиукраїнської політики Петра I, висловленого ним безпосередньо імператорові: «Ми просили і просимо іменем народу свого про милість до отчизни нашої, неправедно гнаної і без жалю плюндрованої, просимо поновити права наші і привілеї, урочистими договорами затверджені, що їх і ти, Государю, декілька разів потверджував. Народ наш, будши одноплемінний і одновірний твоєму народові, підсилив його і звеличив царство Твоє добровільною злукою своєю... Поневолювати народи і володіти рабами та невільниками є справа Азіатського тирана, а не Християнського Монарха, який мусить славитися і на правду бути верховним батьком народів. Я знаю, що на нас чекають кайдани і понурі в'язниці, де виморять нас голодом і утисками за звичаєм московським, але, поки ще живу, кажу Тобі правду, о Государю, що

прийдеться складати Тобі звіт неодмінно перед Царем усіх царів, Всемогутнім Богом, за погибель нашу і всього народу»²³³ З такого викладу матеріалу природно випливає, що «з московської неволі треба б Україні визволитися таким самим шляхом, як вона визволилася з польської неволі»²³⁴

По-сьоме, будучи, як і П. Орлик, палким прихильником республіканської форми правління (на що свого часу слушно звертав увагу М. Марченко²³⁵), автор протиставляє її московському деспотизму. З цією метою до твору вміщено сцену відмови Б. Хмельницького від пропозиції «затвердження Гетьманства спадкового в потомстві і фамілії його, Хмельницького» на тій підставі, що це буде суперечити «правам і звичаям народним»²³⁶

По-восьме, виступаючи послідовним поборником соборності козацької України, автор різко засуджує міжособну боротьбу еліти за владу, вбачаючи в ній одну з головних причин занепаду країни. Як політичний заповіт нащадкам звучить передсмертне застереження Б. Хмельницького, щоб трималися «завше одностайної згоди і братерської дружби, без чого ніяке царство і ніяке суспільство стояти не може»²³⁷

По-дев'яте, автор неодноразово підкреслює, що носієм державної ідеї в Україні виступало козацтво. Зовсім іншою є його оцінка шляхетського стану. «Шляхетство теє, — читаємо в книзі, — бувши завжди серед найперших чинів та посад в Малоросії і серед її військ, підводило під уряд її чимало мін підступами своїми, контактами та відвертими зрадами, задуманими на користь Польщі, а народові дало випити найгіркішу чашу запроданства і введенням його у підозру, недовір'я і в найбільш тиранські за те муки, урядом верховним по необачності над ним учинені, бо всім замішанням, неладові і побоїшам в Малоросії, що після Хмельницького сталися, саме вони були причиною...»²³⁸

По-десяте, в «Історії Русів» визнається роль геополітичного фактора в утвердженні незалежності Української держави, витвореної в ході національної революції. На думку автора, саме несприятливість геополітичного становища штовхала Б. Хмельницького

Української держави, витвореної в ході національної революції. На думку автора, саме несприятливість геополітичного становища штовхала Б. Хмельницького до пошуку протекцій за межами України. Так, 1650 р. гетьман звертає увагу старшин, що коли «йдеться про протекцію, то вона нам не лише корисна, але майже неминуча, і розсудлива людина або досконалий політик з першого погляду запримітить, що саме положення землі нашої, відкритої з усіх сторін і незручної до укріплення, робить з нас гралище невідомої долі і сліпих випадків (підкреслення наше — авт.)»²³⁹ Цю ж думку Б. Хмельницький повторив під час обговорення зі старшиною питання щодо укладення договору «до поєднання з Царством Московським», бо «за обставинами сьогоденними треба нам бути неодмінно на чьому-небудь боці, коли нейтралітет не приймається, та і на грядущу пору заздрість та інтереси сусідів не облишать нас у спокої...»²⁴⁰ Під час переговорів з кримським ханом восени 1655 р., торкаючись оцінки договору з Росією, він не заперечував вимушеності цього кроку: «Отож-бо, коли народ Руський нинішньою протекцією своєю вибрав собі зло, то, звичайно, поміж злом, що його оточує, вибрав менше; коли він є нещасливий, то, повір, нещасливий своїм сусідством, яке без жодних причин завше його тривожило і ображало, а тепер за нього дбає і мордується такою жалістю, якою буває аспидова над людською головою»²⁴¹

По-одинадцятє, чи не вперше в жанрі історично-публіцистичних творів автор широко використовує нові як на той час терміни й поняття: «революція» (для характеристики подій національно-визвольної боротьби середини XVII ст.), «нація», «національні вигоди і інтереси», «патріот», «антипатріот» тощо.

Отже, маємо всі підстави стверджувати, що провідною ідеєю «Історії Русів» виступає не автономізм, а ідея незалежної соборної Української держави. І саме вона справила (у тій чи іншій формі) істотний вплив на розвиток української національної ідеї протягом першої половини XIX ст., яка особливо яскраво засяяла в творчості геніального Тараса Шевченка.

та культурній царинах, який мав на меті позбавити народ його етнічної самобутності, історичної пам'яті (вичавивши з неї державну ідею), зламати волю до боротьби за незалежність. Стримати цей наступ знекровлений, розшматований, позбавлений міцно згуртованої, економічно сильної еліти Україні було важко. Зазнали поразки як визвольна збройна боротьба мас у Правобережній Україні, так і несміливі політичні зусилля старшини Гетьманщини, Слобожанщини та Запорозжя відстояти права автономії. І все ж добитися основного ворогам України не вдалося — пам'ять про існування самостійної козацької держави та її героїчну боротьбу і далі зберігалася в свідомості народних мас, вона живила патріотичні почуття національно-свідомої старшини, шляхетства, чиновників та інтелігенції. Створення такої непересічної праці, як «Історія Русів», засвідчило невмирущість державної ідеї, народженої в ході національної революції. Вона продовжувала слугувати потужним імпульсом для розвитку zdeформованої і придушеної національної самосвідомості українського суспільства, позбавленого своєї держави.

Примітки

Розділ перший

Утвердження наріжних принципів
державної ідеї в період найвищого розвитку
національної революції
(1648–1657 рр.)

1. Борисенко В. Й. Нариси історії України. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 85–86.
2. Яковенко Н. М. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 81–82; Sysyn F.E. Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku: rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu Shmielnickiego // Odrodzenie i reformacja w Polsce. – Wr., War., Kr., Gd., Łódź, 1982. – Т. 27. – С. 77–78.
3. Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do potowie XVII w. – War., 1985. – С. 76.
4. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 267.
5. Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна. Наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26–27. – С. 56.
6. Мальчевський О. Полонізація української шляхти (1569–1648 рр.) // Україна в минулому. – Київ; Львів, 1992. – Вип. 1. – С. 37–53; Яковенко Н. М. Склад шляхти – землевласників Київського воєводства напередодні Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // Феодалізм на Україні: 36. наук. праць. – К., 1990. – С. 79–89; Anusik Z. Struktura społeczna szlachty braclawskiej w swietle taryfy podymnego z r. 1629 // Przegląd Historyczny. – Т. 76. – Z. 2. – С. 233–253.
7. Мальчевський О. Назв. праця. – С. 39–40; Chynczewska-Hennel T. Op. cit. – С. 91.
8. Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – С. 91.
9. Кашуба М. В. Реформаційні ідеї в діяльності братств на Україні (XVI–XVII ст.) // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації: 36. наук. праць. – К., 1991. – С. 26–51; Любащенко В. І. Елементи вільнодумства в ідеології ранньої Реформації на Україні // Там же. – С. 52–76.

10. Дашкевич Я. Перегук віків... – С. 51.
11. Крип'якевич І. П. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1966. – № 2. – С. 82.
12. Цит. за: Крип'якевич І. П. До питання про національну самосвідомість українського народу. – С. 82.
13. Там же. – С. 83; Рубчак М. Від периферії до центру: розвиток української національної самосвідомості у Львові XVII століття // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 1. – С. 105–110.
14. Цит. за: Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVII ст. – К., 1966. – С. 102.
15. Цит. за: Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці // Жовтень. – 1989. – № 4. – С. 91.
16. Паславський І. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI – першій третині XVII ст. – К., 1984. – С. 116–121.
17. Sysyn F. E. Stosunki ukraińsko-polskie... – S. 84.
18. Ibidem. – S. 87.
19. Ibidem. – S. 72.
20. Дашкевич Я. Перегук віків... – С. 52.
21. Грушевський М. Культурно-національний рух... – С. 94.
22. Жукович П. Сеймовая борьба православного западно-русского дворянства с церковной унией (с 1609 г.) – СПб., 1903. – Вып. 1. – С. 139–140.
23. Наливайко Д. С. Відгомін боротьби українських козаків з шляхетсько-католицькою експансією наприкінці XVI і першій половині XVII ст. у Західній Європі // Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 49.
24. Гром В. М., Цибульський В. І. Передумови Визвольної війни 1648–1657 рр. в українській зарубіжній історіографії // На чолі козацької держави. Деякі аспекти історії Визвольної війни українського народу середини XVII століття. – Рівне, 1994. – Вип. 1. – С. 18–20; Плохий С. Н. Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв. – К., 1989. – С. 132–137.
25. Дашкевич Я. Перегук віків... – С. 55–58.
26. Наливайко Д. С. Відгомін боротьби українських козаків з шляхетсько-католицькою експансією. – С. 52–56.
27. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – С. 124.
28. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. – М., 1953. – Т. I. – С. 64.
29. Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – К., 1991. – С. 51, 54.

30. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. - К., 1994. - С. 278; Крип'якевич І. П. Історія України. - Львів, 1990. - С. 167; Сергійчук В. І. Українське козацьке військо в другій половині XVI - середині XVII століття: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. - К., 1991. - С. 33-35.
31. Серчик В. А. Речь Посполитая и казачество в первой четверти XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVII вв. - М., 1979. - С. 183.
32. Лесяк С. А. Козацькі повстання 1591-1596 років в Україні: Автореф. дис. канд. іст. наук. - Дніпропетровськ, 1991. - С. 9-15.
33. Центральна наукова бібліотека НАН України ім. В. Вернадського (далі - ЦНБ НАН України). ІР. - Ф. II, 13402. - Арк. 327, 336, 372, 460; Воссоєдинение Украины с Россией. - Т. 1. - С. 180-184; Натикач П. Проблема формування суспільно-політичних поглядів учасників селянсько-козацьких повстань першої половини XVII ст. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнародної наук. конф., присвяченої 500-річчю українського козацтва. - К., 1993. - Вип. 1. - С. 73-74; Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648-1654 рр. - К., 1989. - С. 56-81; Wójcik Z. Wojny kozackie w dawnej Polsce // Dzieje narodu i państwa polskiego. - Kr., 1989. - Т. 1-2. - С. 10.
34. Грушевський М. Історія України-Руси. - Київ; Львів, 1913. - Т. 8. - Ч. 1. - С. 77.
35. ЦНБ НАН України. ІР.-Ф. II, 13402. - Арк. 336.
36. Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce 1647-1656. - War., 1980. - Т. 3 - S. 41.
37. Сас П. М. Проект Задніпровської козацької держави Йосипа Верещинського: політико-правовий аспект // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань). - Черкаси, 1992. - С. 59-61; Його ж. Економічні засади проекту Задніпровського князівства Йосипа Верещинського // Українська козацька держава... (Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань). - К.; Черкаси, 1993. - С. 75-78; Його ж. Йосип Верещинський // Історія України в особах IX-XVIII ст. - К., 1993. - С. 172-173; Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького. - С. 52.
38. Сас П. М. Йосип Верещинський. - С. 173.
39. Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького. - С. 52-54.
40. Дневник Эриха Ляссоты // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. - К., 1890. - Вып. 1. - С. 168.

41. Боплан Г. Л. Опис України; Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 67.

42. Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). – К., 1992. – С. 256.

43. Дневник Симеона Окольского // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – Вып. 2. – С. 230.

44. Сас П. М. Деякі аспекти становлення політичної і правової ідеології пануючого класу України XV–XVII ст. // Проблеми української історичної медієвістики. Методичні рекомендації. Теоретико-практичні розробки. – К., 1990. – С. 76.

45. Величенко С. Політичні та соціальні ідеї на Україні у 1550–1648 рр. // Політичні та соціальні ідеї на Україні у 1550–1648 рр. (Дискусія з канадським істориком). – К., 1989. – С. 5–7.

46. Дневник Симеона Окольского. – С. 199; Hornowa E. Stosunki ekonomiczno-społeczne w miastach ziemi Halickiej w latach 1590–1648. – Opole, 1963. – S. 270.

47. Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). – Львів, 1993. – С. 7. – Виноска № 3.

48. Батюк В. С. Українська державність напередодні та в роки Визвольної війни 1648–1654 рр. у працях дослідників із західної діаспори // Укр. іст. журн. – 1993. – № 1. – С. 51.

49. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше. – К., 1993. – С. 170.

50. Брайчевський М. Конспект історії України. – К., 1993. – С. 72; Оглоблин О. Українсько-Московська угода 1654 // Літературна Україна. – 2 липня. – 1991.

51. Компан О. Кипень у «казані історії» // Вітчизна. – 1986. – № 9. – С. 184.

52. Апанович О. Козацтво – збройні сили України // Голос України. – 28 лютого. – 1991; Брайчевський М. Конспект історії України. – С. 76; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – С. 105–107; Наливайко Д. Козацька християнська республіка. – С. 36.

53. История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма. – М., 1986. – Т. 3. – С. 235–246; Сидоренко О. Ф. До питання про соціально-економічні підвалини козацької держави // Українська козацька держава... – К., 1991. – С. 152–153.

54. Брайчевський М. Конспект історії України. – С. 76; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – С. 194–198; Пономарьов О. М. Про початок мануфактурного періоду на Україні // Укр. іст. журн. – 1970. – № 3. – С. 27–35; Стриши-

нец Н. М. Промышленность Украины XVI – первой половины XVII веков: Автореф. дис... канд.ист.наук. – Ярославль, 1980. – С.14–15; Толстов Р. Д. Развитие ремесла и возникновения мануфактуры на Украине (XVI–XVII ст.) // История народного хозяйства та економічної думки Української РСР. – К., 1983. – Вип. 17. – С.68–72.

55. Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника (далі – ЛНБ). ВР.–Ф.5. – Спр. Оссолинських № 646/1. – Арк. 22–23; Grondski S. Historia belli cosacico-polonici. – Pestini, 1789. – P. 48–50; Temberski S. Roczniki (1647–1656) // Scriptorum rerum Polonicarum. – Kraków, 1897. – T.16. – P.44.

56. Бібліотека Чарторийських (далі – БЧ) (Краків). ВР. – № 143. – Арк. 685; Бібліотека Національна (далі – БН) (Варшава). ВМФ. – № 6691; Воссоєдинение Украины с Россией. – Т.2. – С. 16; Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI– XVII вв. – Днепрпетровск, 1984. – С. 48; Chrzęszcz I. E. Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświetleniu uczestnika wyprawy Zółtowodzkiej i paoczego świadka wypadków // Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego. – Lwów, 1934. – S. 263.

57. Воссоєдинение Украины с Россией. – Т. 2. – С. 15.

58. Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг.; – К., 1965. – С. 30.

59. БЧ. ВР. – № 142. – Арк. 165–166, 169, 203; БН. ВМФ. – № 6713; № 143. – Арк. 744; ЛНБ. ВР.– Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 225/II. – Арк. 61–61¹; Ф. МФ. – № 2. – Арк. 121.

60. ЛНБ. ВР.–Ф.5. – Спр. Оссолинських № 225/II. – Арк. 61¹

61. Там же. – Ф.МФ. – № 2. – Арк. 115; БЧ.ВР.– № 142. – Арк. 169; № 143. – Арк. 753.

62. Цит. за: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – Вид. друге, випр. і доп. – С. 225.

63. БЧ.ВР. – № 142. – Арк. 203; Воссоєдинение Украины с Россией. – Т. 2. – С. 28.

64. Документи об Освободительной войне украинского народа. – С. 44.

65. БЧ.ВР. – № 142. – Арк. 67.

66. ЛНБ.ВР.–Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 225/II. – Арк. 65¹

67. Документи об Освободительной войне украинского народа. – С. 78.

68. ЦНБ НАН України. іР.–Ф.1, 4128. – Арк. 86.

69. ЛНБ.ВР.–Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 225/II. – Арк. 53.

70. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) – К., 1961. – С. 43–44, 47, 59–63.
71. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДА України). – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 336. – Арк. 32–33.
72. Воссоєдинение Украины с Россией. – Т.2. – С. 25–27.
73. Michałowski J. Księga pamiętnicza. – Kr., 1864. – S.56.
74. Цит. за: Z dziejów Ukrainy. – Kr., 1912. – S. 199.
75. Документи, объясняющие историю Западно-Русского края. – СПб., 1865. – С. 324; Rudawski J. Historia Polska od smierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego. – Peterburg; Mohylew, 1855. – Т.1. – С. 16.
76. Воссоєдинение Украины с Россией. – Т. 2. – С. 29.
77. БЧ. ВР. – № 142. – Арк. 67; ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 225/I. – Арк. 62; Воссоєдинение Украины с Россией. – Т. 2. – С. 25; Michałowski J. Op. cit. – S. 33.
78. Кушевич С. Листи зі Львова // Жовтень. – 1980. – № 1. – С. 121.
79. БЧ. ВР. – № 142. – Арк. 166, 169; Документи Богдана Хмельницького. – С. 32; Radziwiłł A. S. Op. cit. – Т. 3. – С. 84, 86.
80. БЧ. ВР. – № 379. – Арк. 16; БН. ВМФ. – № 18568.
81. ЦНБ НАН України. ІР. – Ф.1, 4128. – Арк. 29; Документи об Освободительной войне украинского народа. – С. 85.
82. Документи Богдана Хмельницького. – С. 46.
83. ЛНБ. ВР. – Ф.5. – Спр. Оссолинських № 225/II. – Арк. 88-88¹
84. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Відень, 1920. – С. 20–22.
85. ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 231/II. – Арк. 168¹
86. Документи об Освободительной войне украинского народа. – С. 127; Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651). – War., 1933. –S. 239.
87. БЧ. ВР. – № 143. – Арк. 643.
88. Ochmann S. Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r. – Wrocław, 1985. – S. 11–12.
89. ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 231/II. Арк. 184¹-185.
90. Цит. за: Libiszowska Z. Stosunek polskich mas ludowych do walki narodowo-wyzwoleńczej na Ukrainie w latach 1648–1654 // Sesja naukowa w Trzechsetną, rocznicę zjednoczenia Ukrainy z Rosją 1654–1954. – War., 1956. – S. 30.
91. Radziwiłł A. S. Op. cit. – Т. 3. – С. 94–95.
92. Ibidem. – S. 103.

93. Документи об Освободительной войне украинского народа. – С. 90, 96.
94. Библиотека Польської академії наук (далі – БПАН) (Краків). ВР. – № 1062. – Арк. 270; БН. ВМФ. – № 41744.
95. Кушевич С. Назв. праця. // Жовтень. – 1980. – № 2. – С. 136.
96. ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 225/II. – Арк. 88-88¹
97. БЧ. ВР. – № 142.) Арк. 545.
98. Там же. – № 143. – Арк. 27.
99. Кушевич С. Назв. праця. // Жовтень. – 1980. – № 2. – С. 133.
100. Ochmann-Staniszevska S. Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668. Publicystyka-exsorbitancye-projekty-memoriały. – Wr., War., Kr., Gd., Łódź, 1989. – Т. 1. – С. 6–9.
101. Z dziejów Ukrainy. – С. 390.
102. БЧ. ВР. – № 143. – Арк. 63–64.
103. Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. – К., 1993. – С. 8–9.
104. Стахів М. Вплив Хмельниччини на формування української нації // В 300-ліття Хмельниччини (1648–1948). – Мюнхен, 1948. – С. 80.
105. ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 189/II. – Арк. 133.
106. Смолій В. А., Гуржій О. І. Становлення української феодальної державності // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 16; Смолій В. А. Феномен українського козацтва // Укр. іст. журн. – 1991. – № 5. – С. 68–69.
107. Цит. за: Поршнев Б. Ф. К характеристике международной обстановки Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Вопросы истории. – 1954. – № 5. – С. 50–51; Його ж. Политические отношения Западной и Восточной Европы в эпоху Тридцатилетней войны // Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. – М., 1976. – С. 425–426.
108. ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 225/II. – Арк. 65; Документи Богдана Хмельницького. – С. 31.
109. БЧ. ВР. – № 142. – Арк. 260.
110. Там же. – № 143. – Арк. 621.
111. Документи об Освободительной войне украинского народа. – С. 72.
112. ЛНБ. ВР. – Ф. 103. – Спр. Сапегів Х. – № 130.
113. Воссоединение Украины с Россией. – Т. 2. – С. 46.
114. Там же. – С. 42.
115. Документи Богдана Хмельницького. – С. 56–57.

116. Мыцык Ю. А. Новые документы Б. Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Актуальные проблемы аграрной истории Украины: Сб. науч. тр. – Днепропетровск, 1980. – С. 184.
117. Воссоединение Украины с Россией. – Т. 2. – С. 47.
118. БЧ.ВР. – № 142. – Арк. 598.
119. Там же. – № 2576. – Арк. 270; БН.ВМФ. – № 11013; ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 225/II. – Арк. 121¹, 126¹; Документы об Освободительной войне Украинского народа. – С. 98.
120. БЧ.ВР. – № 143. – Арк. 568.
121. Цит. за: Липинський В. Україна на переломі... – С. 272–273.
122. Michałowski J. Op. cit. – S. 204.
123. Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. – Poznań, 1859. – Т. 1. – С. 26.
124. Воссоединение Украины с Россией. – Т. 2. – С. 79.
125. Документы об Освободительной войне украинского народа. – С. 153.
126. Там же. – С. 151.
127. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С. 133–140.
128. Томашівський С. Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину (Два місяці української політики 1648 р.). – Львів, 1914. – С. 8–9.
129. Воссоединение Украины с Россией. – Т. 2. – С. 130.
130. ЦДІА України. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 1.
131. Липинський В. Україна на переломі... – С. 22.
132. Документи Богдана Хмельницького. – С. 57.
133. БПАН. ВР. – № 1062. – Арк. 276¹.
134. ЛНБ. ВР. Ф.МФ. – № 2. – Арк. 265.
135. Там же. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 189/II. – Арк. 133–134¹; № 3882/II. – Арк. 39; Бутич І. До історії українсько-трансільванських взаємин (1648–1656 рр.) // Архіви України. – 1966. – № 3. – С. 63; Wasilewski T. Ostatni Waza na polskim tronie. – Katowice, 1984. – S. 64.
136. Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов (далі – ПКК). – К., 1898. – Т. 1. – С. 308.
137. Kubata L. Jerzy Ossoliński. – Lwów, 1883. – S. 206–230.
138. Кордуба М. Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. –

- Львів, 1911. – Т. 12. – С. 55–56; Kubala L. Jerzy Ossolinski. – Т. 2. – С. 240.
139. Кордуба М. Боротьба за польський престіл. – С. 58.
140. Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького. – С. 32–36.
141. Документи об Освободительной войне украинского народа. – С. 151, 153; Кушевич С. Назв. праця // Жовтень. – 1980. – № 3. – С. 106.
142. ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 189/II. – Арк. 163.
143. ЦДІА України. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 3.
144. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1861. – Т. 3. – С. 285; Sysyn F. E. Between Poland and the Ukraine: The dilemma of Adam Kysil. 1600–1653. – Harvard, 1985. – P. 162.
145. Воссоединение Украины с Россией. – Т. 2. – С. 130.
146. Документи Богдана Хмельницького. – С. 73.
147. Там же. – С. 77.
148. Там же. – С. 81, 83, 84.
149. Tomkiewicz W. Op. cit. – S. 268.
150. ЛНБ. ВР. – Ф. 4. – Спр. Баворовських № 1321. – Арк. 183–185.
151. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... – С. 143; Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького. – С. 37–39.
152. Документи Богдана Хмельницького. – С. 85.
153. Tomkiewicz W. Op. cit. – S. 280.
154. Документи Богдана Хмельницького. – С. 628.
155. Воссоединение Украины с Россией. – Т. 2. – С. 93.
156. Radziwiłł A. S. Op. cit. – Т. 3. – S. 157.
157. ЛНБ. ВР. – Ф. 4. – Спр. Баворовських № 1321/II. – Арк. 183¹.
158. Там же. – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 189/II. – Арк. 184–185; Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych 1646, 1648. – Lwów, 1869. – Т. 2. – S. 395.
159. Документи Богдана Хмельницького. – С. 86–87.
160. ЦДІА України. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 194. – Арк. 36.
161. Z dziejów Ukrainy. – S. 248.
162. ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 225/II. – Арк. 193–197; ЦДІА України. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 201. – Арк. 8–9.
163. ЦНБ НАН України. ІР. – Ф. VIII, 205м/26. – Арк. 34–35; Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1898. – Т. 4. – С. 149; Kaczmarszyk J. Bohdan Chmielnicki. – War., Kr., Gd., Łódź, 1988. – S. 78.

164. Жерела до історії України-Руси. – Т. 4. – С. 171-172.
165. Ochmann S. Sejm kogo pasują... – S. 84, 103-111, 231-233.
166. Воссоєдинение Украины с Россией. – Т. 2. – С. 93, 130; Касименко О. К. Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 рр. – К., 1955. – С. 219-220.
167. Воссоєдинение Украины с Россией. – Т.2. – С. 117, 119; Документи Богдана Хмельницького. – С. 97-103.
168. ЦДІА України. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 1-3.
169. ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Осолінських № 189/II. – Арк. 210.
170. Степанков В. С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654). – Львів, 1991. – С. 56-57.
171. Воссоєдинение Украины с Россией. Т. 2. – С. 118.
172. Цит. за: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – С. 226.
173. Воссоєдинение Украины с Россией. – Т.2. – С. 117-119.
174. Цит. за: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – С. 226.
175. Воссоєдинение Украины с Россией. – Т.2. – С. 152.
176. Оглоблин О. Українсько-Московська угода 1654 // Літературна Україна. – 2 липня. – 1992.
177. Воссоєдинение Украины с Россией. – Т.2. – С. 117-118; Грушевський М. Історія України-Руси. – К., Відень, 1922. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 146.
178. Воссоєдинение Украины с Россией. – Т.2. – С. 154.
179. Оглоблин О. Українсько-Московська угода 1654 // Літературна Україна. – 2 липня. – 1992.
180. Воссоєдинение Украины с Россией. – Т.2. – С. 121; Документи Богдана Хмельницького. – С. 104-105.
181. Цит. за: Тис-Крохмалюк Ю. Бої Богдана Хмельницького: Військово-історична студія. – Мюнхен, 1954; Львів, 1994. – С.21.
182. Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1916. – Вып. 2. – С. 128.
183. ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Осолінських № 646/I. – Арк. 75-76; Воссоєдинение Украины с Россией. – Т.2. – С. 118.
184. Воссоєдинение Украины с Россией. – Т.2. – С. 117-119.

185. Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. - Днепрпетровск, 1986. - С. 35.
186. ЛНБ.ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 646/І. - Арк. 78.
187. Воссоединение Украины с Россией. - Т.2. - С. 154.
188. Липинський В. Україна на переломі... - С. 117-120.
189. Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников... - С. 30; Michałowski J. Op. cit. - S. 409.
190. Воссоединение Украины с Россией. - Т.2. - С. 200, 215.
191. Документы об Освободительной войне украинского народа. - С. 232.
192. БЧ.ВР. - № 144. - Арк. 682; БН.ВМФ. - № 6719.
193. Бібліотека Ягеллонського університету (далі - БЯ) (Краків). ВР. - № 5. - Арк. 863; БН.ВМФ. - № 2054.
194. БЧ.ВР. - № 142. - Арк. 59.
195. Grabowski A. Ojczyzste spominki. - Kr., 1845. - Т. 2. - S. 16.
196. ЦДІА України. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 13. - Арк. 5.
197. Воссоединение Украины с Россией. - Т.2. - С. 116.
198. Степанков В. С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни... - С. 61-63.
199. БЧ. ВР. - № 1657. - Арк. 376; БН. ВМФ. - № 9163.
200. Літопис Самовидця. - К., 1971. - С. 57.
201. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. - С. 99; Степанков В. С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни... - С. 65-66.
202. ЛНБ.ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 189/ІІ. - Арк. 264; № 3882/ІІ. - Арк. 58¹
203. Там же. - № 3882/ІІ. - Арк. 58¹; Radziwiłł A. S. Op. cit. - Т. 3. - S. 193.
204. Там же. - Арк. 58¹.
205. Документи Богдана Хмельницького. - С. 120-121; Бутич І. До історії українсько-трансільванських взаємин (1648-1658 рр.) // Архіви України. - 1966. - № 3. - С. 68-69.
206. Cześćnik L. Sejm Warszawski w 1649/50 roku. - Wr., War., Kr., Gd., 1978. - S. 19.

207. Феденко П. Триумф і катастрофа. Оцінка досягнень і поразки революції Богдана Хмельницького // Культура і життя. – 12 серпня. – 1990.
208. Radziwiłł A. S. Op. cit. – Т. 3. – S. 211.
209. Документи Богдана Хмельницького. – С. 130–131.
210. ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 2286/II. – Арк. 29–30¹; ЦДІА України. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 194. – Арк. 42–43; Historia dyplomacji polskiej. – War., 1982. – Т. 2. – S. 193.
211. ЦДІА України. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 194. – Арк. 44.
212. БЧ.ВР. – № 379. – Арк. 208; БН. ВМФ. – № 18568.
213. ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 189/II. – Арк. 285; Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 277; Воссоединение Украины с Россией. – Т. 2. – С. 244–245.
214. БПАН.ВР. – № 1275. – Арк. 18; БН.ВМФ. – № 22883.
215. Історичні пісні. – К., 1961. – С. 238.
216. Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – С. 25–26.
217. Оглоблин О. Українсько-Московська угода 1654 // Літературна Україна. – 2 липня. – 1992.
218. ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 646/I. – Арк. 129.
219. Radziwiłł A. S. Op. cit. – Т. 3. – S. 270.
220. Архів головний актів давніх (далі – АГАД) (Варшава). – Ф. 553. – Від. 11. – Кн. 18. – Арк. 44.
221. Молчановский Н. Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком // Киевская старина. – 1900. – Т. 68. – № 1. – С. 73, 74.
222. Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников... – С. 28.
223. АГАД. – Ф. 553. – Від. 11. – Кн. 18. – Арк. 70.
224. Документы об Освободительной войне украинского народа. – С. 355.
225. Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 408.
226. АГАД. – Ф. 3. – № 35. – Арк. 75¹
227. Документи Богдана Хмельницького. – С. 170.
228. Там же. – С. 182.
229. Архів Інституту історії України НАН України (далі – АІІ). – ОП. 3. – Спр. 58. – Арк. 192.
230. ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 225/II. – Арк. 326.
231. Цит. за: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький... – С. 239.
232. ЦНБ НАН України. ІР. – Ф. II, 13698. – Арк. 10.

233. ЛНБ.ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 2286/II. - Арк. 154.
234. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... - С. 226-228.
235. ЛНБ.ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 225/II. - Арк. 321¹.
236. Там же. - № 189/II. - Арк. 285-286.
237. Степанков В. С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни... - С. 69-73.
238. БЧ.ВР. - № 143. - Арк. 484-490; Костомаров Н.И. Богдан Хмельницький. - ; 4-е изд., испр. и доп.— СПб., 1884. - С. 225.
239. Степанков В. С. Особливості антифеодальної боротьби на Україні в роки Визвольної війни (1648-1654) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. - К., 1989. - Вип. 15. - С. 47; Його ж. Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648-1657) // Феодалізм на Україні: Зб. наук. праць. - К., 1990. - С. 57-58.
240. БЧ.ВР. - № 142. - Арк. 658.
242. Там же. - № 1657. - Арк. 383-384.
242. Там же. - № 143. - Арк. 484-490; ПКК. - К., 1898. - Т. 2. - С. 569.
243. Архив Юго-Западной России (далі - Архив ЮЗР). - К., 1908. - Т. 6. - Ч. 3. - С. 48.
244. ЛНБ.ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 189/II. - Арк. 464.
245. АII. - Оп. 3. - Спр. 9. - Арк. 257.
246. ЦДІА України. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 334. - Арк. 57-58; ЦНБ НАН України. ІР. - Ф. II, 13699. - Арк. 9.
247. Бутич І. Два невідомі листи Богдана Хмельницького // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка (далі - ЗНТШ). - Львів, 1991. - Т. 222. - С. 319-326; Степанков В. С. Українська держава в середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648-1657 роки): Автореф. дис. ... докт.іст.наук. - К., 1993. - С. 43-44.
248. Воссоединение Украины с Россией. - Т. 2. - С. 482-483.
249. ЛНБ.ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 225/II. - Арк. 364.
250. Там же. - Арк. 363; Документы об Освободительной войне украинского народа. - С. 429, 442, 521-522; Свешніков І. К. Битва під Берестечком. - Львів, 1993. - С. 72-85.
251. БПАН.ВР. - № 2253. - Арк. 77; БН.ВМФ. - № 31187; БЧ.ВР. - № 142. - Арк. 291-293; № 143. - Арк. 495-498; ЛНБ.ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 225/II. - Арк. 387¹, 392¹

252. АИ. - Оп. 3. - Спр. 9. - Арк. 411; Документи об Освободительной войне украинского народа. - С. 541.
253. БПАН.ВР. - № 2253. - АРК. 77¹.
254. Там же. - Арк. 77¹-78¹; Свешніков І. К. Назв. праця. - С. 108-113.
255. Степанков В. С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни... - С. 104.
256. Мицик Ю. А. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. у світлі тогочасної польської історико-мемуарної літератури // На чолі козацької держави... - С. 133.
257. Акты ЮЗР. - Т. 3. - С. 472.
258. БПАН.ВР. - № 2253. - Арк. 92.
259. Воссоединение Украины с Россией. - Т. 3. - С. 120, 122.
260. ЦДІА України. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 36. - Арк. 19-20.
261. Документи Богдана Хмельницького. - С. 234.
262. ЦДІА України. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 44. - Арк. 1-2; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... - С. 300-305; Тарасенко І. Ю. Маловідомий лист Богдана Хмельницького // До 400-річчя з дня народження Богдана Хмельницького: 36. ст. - Дніпропетровськ, 1994. - С. 67-68.
263. Документи Богдана Хмельницького. - С. 252; Степанков В. С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни... - С. 113-116.
264. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... - С. 309-311.
265. Цит. за: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. - С. 241.
266. Степанков В. С. Українська держава в середині XVII ст. - С. 47-48.
267. БПАН.ВР. - № 1275. - Арк. 40¹; БН.ВМФ. - № 22883.
268. Воссоединение Украины с Россией. - Т. 3. - С. 301.
269. АГАД. - Ф. 559. - № 3036. - Арк. 148.
270. БЧ.ВР. - № 142. - Арк. 54.
271. Дашкевич Я. Клан Хмельницького - легенда чи дійсність? // Україна в минулому. - К.; Львів, 1992. - Вип. 2. - С. 83.
272. АГАД. - Ф. 3. - Арк. 89¹; Жерела до історії України-Руси. - Львів, 1911. - Т. 12. - С. 203, 206.
273. АГАД. - Ф. 3. - № 33. - Арк. 90.
274. Цит. за: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. - С. 237.
275. Дашкевич Я. Клан Хмельницького... - С. 78-92.

276. Його ж. Шляхи подолання упереджень // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної конф. - К., 1993. - Вип. 1. - С. 24.
277. Сідак В. С., Степанков В. С. З історії української розвідки та контррозвідки (Нариси). - К., 1994. - С. 91-93, 104-105, 108-115.
278. Документи Богдана Хмельницького. - С. 67.
279. Там же. - С. 96-97.
280. Воссоєдинение Украины с Россией. - Т. 2. - С. 119.
281. Документи Богдана Хмельницького. - С. 107.
282. Там же. - С. 182.
283. БЧ.ВР. - № 1657. - Арк. 153; БН.ВМФ. - № 9163.
284. Дашкевич Я. Клан Хмельницького... - С. 89.
285. Документи Богдана Хмельницького. - С. 73.
286. Там же. - С. 107.
287. Цит. за: Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. - К., 1959. - С. 246.
288. Документи Богдана Хмельницького. - С. 196.
289. Там же. - С. 604.
290. Там же. - С. 153.
291. Libiszowska Z. Op. cit. - S. 25-64.
292. АГАД. - Ф. 3. - № 35. - Арк. 27.
293. Документи Богдана Хмельницького. - С. 629.
294. Там же. - С. 630; Мыцык Ю. А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. - Днепропетровск, 1983. - С. 24-25.
295. Документи Богдана Хмельницького. - С. 28.
296. ЛНБ.ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 189/II. - Арк. 159-160.
297. Боровой С. Я. Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины // Исторические записки. - М., 1940. - Т. 9. - С. 118-119.
298. АГАД. - Ф. 3. - № 35. - Арк. 27; Документи Богдана Хмельницького. - С. 131.
299. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... - С. 216-217.
300. Боровой С. Я. Указ. соч. - С. 116-118.
301. Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією. - С. 236-246.
302. Документи Богдана Хмельницького. - С. 267.
303. Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії // Історичні есе. - С. 90.
304. Мыцык Ю. А. Анализ источников... - С. 68; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... - С. 318-321.

305. АГАД. – Ф. 559. – № 3036. – Арк. 148.
306. БЧ.ВР. – № 146. – Арк. 241–242; БН.ВМФ. – № 6706.
307. Смолій В. А., Степанков В. С. Правобережна Україна... – С. 18–19.
308. Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. С. 299–301.
309. Бібліотека Польської академії наук (далі – БПАН) (Курнік). ВР. – № 353. – Арк. 1–10; БН.ВМФ. – № 2641; БЧ.ВР. – № 147. – Арк. 142–152; БН.ВМФ. – № 6525.
310. БПАН (Курнік). ВР. – № 353. – Арк. 20–26; БЧ. ВР. – № 147. – Арк. 184–188, 293–297.
311. Оглоблин О. Українсько-Московська угода 1654 // Літературна Україна. – 2 липня. – 1992.
312. Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С. 274.
313. АГАД. – Ф. 3. – Спр. 33. – Арк. 90; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... – С. 326–327.
314. БЧ.ВР. – № 154. – Арк. 127; БН.ВМФ. – № 6522 (3 архіву дніпропетровського дослідника Віктора Брехуненка; далі – АВБ).
315. Феденко П. Триумф і катастрофа... // Культура і життя. – 12 серпня. – 1990.
316. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність. – К., 1994. – С. 18.
317. Лисяк-Рудницький І. Переяслав: історія і міф // Історичні есе. – С. 73.
318. Шелухін С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. – Дрогобич, 1992. – С. 55.
319. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р... – С. 92.
320. Цит. за: Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р... – С. 89–90.
321. Орлик П. Вивід прав України // Вивід прав України. – Нью-Йорк, 1964. – С. 87.
322. БЧ.ВР. – № 147. – Арк. 307–311; АГАД. – Ф. 559. – № 3036. – Арк. 176; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... – С. 370–374.
323. АГАД. – Ф. 3. – № 33. – Арк. 41¹–45; БЧ.ВР. – № 147. – Арк. 724, 771; ЦНБ НАН України. ІР. – Ф.ІІ, 15425–15487. – Арк. 18–24, 42; Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников... – С. 67–68; Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – М., 1987. – С. 50–52.
324. ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 189/ІІ. – Арк. 737–739; БЧ.ВР. – № 148. – Арк. 17–22, 57–64, 979–

- 988; БН.ВМФ. – № 6680; Степанков В. С. Богдан Хмельницький і проблеми державності України // Укр. іст. журн. – 1991. – № 11. – С. 134.
325. Степанков В. С. Українська держава в середині XVII ст. – С. 56–57.
326. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1931. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 1131; Kubala L. Wojna szwecka w roku 1655 i 1656. – Lwów, 1913. – S. 297.
327. Аїї. – Оп. 3. – Спр. 19. – Арк. 19–23; Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1913. – Т. 6. – С. 138; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 1128.
328. Крип'якевич І. П. Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ. – Львів, 1931. – Т. 151. – С. 136–137; Дорошенко Д. Нарис історії України. – Мюнхен, 1966. – Т. 2. – С. 113.
329. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 1131; Мацьків Т. Цісарське посольство до Б. Хмельницького в 1657 році // Український історик. – 1973. – № 3–4. – С. 130; Kersten A. Hieronim Radzejowski. Studium władzy i orozucji. – War., 1988. – S. 447–451.
330. Документи Богдана Хмельницького. – С. 457.
331. ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 5768/1. – Т. 4. – Арк. 653; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 1132–1135; Grondski S. Op. cit. – P. 238–239.
332. Санін Г. А. Отношения России и Украины... – С. 78–79, 170, 177–178; Kubala L. Wojna brandenburska i pajazd Rakoczego w roku 1657. – Lwów (s.a.) – S. 28–29.
333. Новосельский А. А. Исследования по истории феодализма. – М., 1994. – С. 27–28.
334. Санін Г. А. Отношения России и Украины... – С. 77–81, 177–178; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... – С. 434–435, 444.
335. Документи Богдана Хмельницького. – С. 502.
336. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції) // Україна. – 1991. – № 17. – С. 33.
337. БЧ.ВР. – № 149. – Арк. 454–456; БН.ВМФ. – № 6708.
338. Архив ЮЗР. – Т. 6. – Ч. 3. – С. 154–162, 167–170; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 1279–1290, 1305; Kubala L. Wojna brandenburska... – S. 101 – 102, 131 – 132.
339. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 1307; Kubala L. Wojna brandenburska – S. 129
340. Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 557.

341. Там же. – СПб., 1875. – Т. 8. – С. 393; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 1307-1312.
342. Архив ЮЗР. – Т. 6. – Ч. 3. – С. 202-206.; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 1328-1329.
343. Kubala L. Wojna brandenburska... – S. 144-145.
344. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 1331.
345. Документи Богдана Хмельницького. – С. 563-564; Kubala L. Wojna brandenburska... – S. 144-145.
346. Новосельский А. А. Указ. соч. – С. 29.
347. Документи Богдана Хмельницького. – С. 578; Мацьків Т. Цісарське посольство... // Український історик. – 1973. – № 3-4. – С. 127-132; 1974. – № 1-3. – С. 65-75.
348. Документи Богдана Хмельницького. – С. 597; Оляничин Д. Українсько-бранденбурзькі політичні зносини в XVII ст. // ЗНТШ. – Львів, 1931. – Т. 151. – С. 151-179.
349. АГАД. – Ф. 3. – № 33. – Арк. 89¹-90¹.
350. Там же. – С. 108¹.
351. ЦНБ НАН України. ІР.-Ф.ІІ, 15557-15561. – Арк. 12-12 зв.
352. Акты ЮЗР. – Т.3. – С. 562-580.
353. Архив ЮЗР. – Т. 6. – Ч.3. – С. 294-297; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 1432-1436.
354. Документи Богдана Хмельницького. – С. 603-604; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – С. 331.
355. ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Осолінських № 189/ІІ. – Арк. 996-1004; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... – С. 461-482.
356. Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська Угода 1654 року // Український історик. – 1965. – № 3-4. – С. 11-14.
357. Акты ЮЗР. – СПб., 1878. – Т. 10. – С. 556.
358. Цит. за: Карпов Г. Критический обзор разработки главных русских источников по истории Малороссии, относящихся за время: 8-е генваря 1654 – 30-е мая 1672 года. – М., 1870. – С. 86-87.
359. Акты ЮЗР. – Т. 10. – С. 678; СПб., 1879. – Т.11. – С. 740.
360. Русская историческая библиотека (далі – РИБ). – СПб., 1884. – Т. 8. – С. 1261, 1264.
361. Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 746.
362. Там же. – С. 764.
363. Ковальский Н. П., Мыцк Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI-XVII вв. – Днепропетровск, 1984. – С. 36.

364. Документи Богдана Хмельницького. – С. 592.
 365. БЧ.ВР. – № 1656. – Арк. 211: БН.ВМФ. – № 16460.
 366. ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 5768/1. – Т. 5. – Арк. 211.
 367. Аїї. – Оп. 3. – Спр. 19. – Арк. 11; 31. – Арк. 89–94; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 1368–1370.
 368. Акты ЮЗР. – Т. 7. – СПб., 1872. – С. 189; Архив ЮЗР. – Т. 6. – Ч. 3. – С. 313, 314, 321; Крип'якевич І. П. Студії над державою Богдана Хмельницького. – Т. 151. – С. 145; Липинський В. Україна на переломі... – С. 250.
 369. Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 26.
 370. Липинський В. Україна на переломі... – С. 251.
 371. Аїї. – Оп. 3. – Спр. 19. – Арк. 12.
 372. Там же. – Арк. 13; Спр. 31. – Арк. 90; Акты ЮЗР. – Т. 11. – Арк. 799.
 373. Українські народні думи та історичні пісні. – К., 1955. – С. 93, 102, 104–105, 110, 119.
 374. Там же. – С. 105.
 375. Українська література XVII ст. – К., 1987. – С. 283.
 376. Історичні пісні. – С. 195.

Розділ другий

Вплив соціально-політичної боротьби
та геополітичного фактора на процес реалізації
державної ідеї
(1657–1676 рр.)

1. Акты ЮЗР. – СПб., 1863. – Т. 4. – С. 56; Т. 7. – С. 189; Петровський М. З легенд Хмельниччини // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського. – К., 1928. – С. 176–178.
 2. Мицик Ю. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. – Т. 4. – С. 82.
 3. Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 11, 57; Т. 11. – С. 789–802; Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1937. – Т. 10. – Ч. 1. – С. 8, 36.

4. Мицик Ю. Іван Виговський// Володарі гетьманської булави. - С. 217-218.
5. Акты ЮЗР. - Т. 4. - С. 43.
6. Там же. - СПб., 1892. - Т. 15. - С. 40, 82; Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. 10. - Ч. 1. - С. 127.
7. Акты ЮЗР. - Т. 4. - С. 69.
8. Яковлева Т. Г Початковий етап Руїни: соціально-політичне становище та зовнішня політика України кінця 50-х років XVII ст.: Автореф.... дис. канд.іст.наук. - К., 1994. - С. 20.
9. ПКС. - К., 1898. - Т. 3. - С. 271, 282.
10. Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. 10. - Ч. 1. - С. 63-68; Дорошенко Д. Нарис історії України. - Т. 2. - С. 53.
11. Архив ЮЗР. - Т. 6. - Ч. 3. - С. 340.
12. АГАД. - Ф. 3. - Від. козацький. - Картон № 42. - № 63. - Арк. 2; Гарасимчук (Герасимчук) В.* Матеріали до історії козаччини XVII віку. - Львів, 1994. - С. 32, 44.
13. ПКС. - Т. 3. - С. 266.
14. Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. - С. 44.
15. Акты ЮЗР. - Т. 11. - С. 797-798.
16. Яковлів А. Московські проекти договорних пунктів з гетьманом Ів. Виговським // ЗНТШ. - Львів, 1933. - Т. 152. - С. 122-127.
17. Акты ЮЗР. - Т. 4. - С. 35, 44.
18. Феденко П. Триумф і катастрофа... // Культура і життя. - 19 серпня. - 1990.
19. Акты ЮЗР. - Т. 4. - С. 51-52, 58; Т. 7. - С. 184-189, 193.
20. Там же. - Т. 4. - С.96-100, 206-214; Т. 7. - С. 200-203; Гарасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // ЗНТШ. - Львів, 1909. - Т. 88. - С. 41; Костомаров Н. Гетманство Выговского // Исторические монографии и исследования. - СПб., 1872. - Т. 2. - С. 76-78.
21. Акты ЮЗР. - Т. 4. - С. 110; Т. 7. - С. 200-205; СПб., 1892. - Т. 15. - С. 141-149.
22. Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. - С. 37, 53; Путро О. І. Гетьман І. Виговський і Гадяцька угода 1658-1659 рр. (Нові підходи до проблеми національно-визвольної боротьби українського народу другої половини XVII ст.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. (Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань). - К.; Черкаси, 1993. - С. 67.

* В кожному конкретному випадку правопис прізвища подається за бібліографічним джерелом.

23. Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. – С. 37–38, 45; АГАД. – Ф. 3. – Від. козацький. – Картон № 42. – ; № 63. – Арк. 2, 27; ПКС. – Т. 3. – С. 253–260, 266, 270; Мицик Ю. А. Джерела з польських архівосховищ... – С. 80.
24. ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 5769/III. – Арк. 1583.
25. Kubata L. Wojny duński i pokóci Oliński (1657–1660). – Lwów, 1921. – S.481.
26. ЦНБ НАН України. ІР. – Ф. II, 15425–15487. – Арк. 98–100; ПКС. – Т. 3. – С. 289–290.
27. Цит. за: Новосельский А. А. Указ. соч. – С. 36.
28. ПКС. – Т. 3. – С. 282.
29. Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 221–225, 239.
30. Там же. – Т. 4. – С. 124–125; Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть. – Харків, 1930. – С. 388.
31. ЦНБ НАН України. ІР. – Ф. II, 15402. – Арк. 10–13; Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 181, 272; Величко С. Указ. соч. – Т. 1. – С. 230–231; Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. – С. 98; Петровський М. Нариси історії України... – С. 387–389; Мицик Ю. А. Джерела з польських архівосховищ... – С. 81.
32. Мицик Ю. Іван Виговський. – С. 222–223.
33. Мицик Ю. А. Джерела з польських архівосховищ... – С. 81.
34. Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. – С. 67–68, 84–87, 93–94.
35. Kubata L. Wojny dunski... – S.445.
36. Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 145–164, 189–191; ПКС. – Т. 3. – С. 345–346; Костомаров Н. Гетманство Выговского... – С. 112–114.
37. ПКС. – Т. 3. – С. 345–346; Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат. – Т. 89. – С. 82.
38. Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат. – Т. 89. – С. 83–90.
39. Крип'якевич І. П. Історія України. – Львів, 1990. – С. 208.
40. АГАД. – Ф. 3. – № 33. – Арк. 20¹–21.
41. Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 282–287.
42. Там же. – Т. 4. – С. 199–203; Т. 7. – С. 259–261, 276–277; Т. 15. – С. 282–287; ПКС. – Т. 3. – С. 320.
43. ЦНБ НАН України. ІР. Ф. II, 15445–15448. – Арк. 13; Акты Московского государства. – СПб., 1894. – Т. 2. – С. 649–652; Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 199–203, 221–222; Т. 7. – С. 259–261, 276–277; Т. 15. – С. 282–287; ПКС. – Т. 3. – С. 320.
44. Яковлева Т. Г. Початковий етап Руїни... – С. 20–21.

45. П.К. Т. 3. – С. 332–339; Оляччин Д. Пункти івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 р. // ЗНТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 340–350.
46. ЦНБ НАН України. ІР. – Ф. II, 15545–15548. – Арк. 13; Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 226, 230.
47. П.К. – Т. 3. – С. 340, 348–353.
48. ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 189/II. – Арк. 1090, 1140; ЦНБ НАН України. ІР. – Ф. II, 13705. – Арк. 29–30; Volumina legum. – Petersburg, 1859. – Т. 4. – С. 297–305.
49. Wójcik Z. Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza. – War., 1959. – S. 34.
50. АГАД. – Ф. 553. – Від. V. – Т. 459. – Арк. 28.
51. Там же. – Арк. 28–29; Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 238–240; Т. 15. – С. 399–400; П.К. – Т. 3. – С. 356–357.
52. Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 296–299; Т. 15. – С. 413–417, 423–424.
53. Там же. – Т. 4. – С. 244–253; Т. 7. – С. 295–313.
54. БЯ.ВР. – № 5. – Арк. 895–896; П.К. – Т. 3. – С. 374–376; Kubala L. Wojny duński... – S. 54.
55. Крип'якевич І. П. Історія України. – С. 194.
56. П.К. Т. 3 – С. 404.
57. Там же. – С. 388.
58. Там же. – С. 387.
59. Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 255–258; Величко С. Назв. праця. – Т. 1. – С. 263; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава, 1934. – С. 61–63.
60. Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 260–264; Костомаров Н. И. Гетманство Юрия Хмельницкого // Исторические монографии и исследования. – СПб., 1872. – Т. 12. – С. 162–184; Яковлев О. «Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 року // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. – Ч. I. – К., 1928. – С. 179–194.
61. Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 273; Величко С. Назв. праця. – Т. 1. – С. 266.
62. Акты ЮЗР. – СПб., 1867. – Т. 5. – С. 1–7; Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький // ЗНТШ. – Львів, 1904. – Т. 60. – С. 41–43; Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. – М., 1899. – С. 145–146.
63. П.К. – Т. 3. – С. 416–417.
64. Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький... – Т. 60. – С. 60.
65. Акты Московского государства. – СПб., 1901. – Т. 3. – С. 15; П.К. – Т. 3. – С. 399; Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. – War., 1853. – Т. 2. – С. 34–35.
66. Величко С. Назв. праця. – Т. 1. – С. 262; П.К. – Т. 3. – С. 426–428; Kubala L. Wojny duński... – S. 358.

67. Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 320.
68. БЧ.ВР. – № 153. Арк. 645–647; БН.ВМФ. – № 7832; ЦНБ НАН України. ІР. – Ф.ІІ, 15402. – Арк. 2.
69. Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. // Відбитка із «ЗНТШ». – Львів, 1913. – С. 5–7; Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 33.
70. ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 355/ІІ. – Арк. 39–39¹; Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 33, 41; Герасимчук В. Чуднівська кампанія... – С. 8–20.
71. ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 335/ІІ. – Арк. 39¹–44; Герасимчук В. Чуднівська кампанія... – С. 31–64.
72. ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 335/ІІ. – Арк. 45–48; Герасимчук В. Чуднівська кампанія... – С. 90–110; Kochowski W. Op. cit. – Т. 2. – S. 97–98.
73. ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 335/ІІ. – Арк. 47¹–49¹; Костомаров Н. И. Гетманство Юрия Хмельницкого... – С. 212–220; Kluczycki F. Pisma do Wieku i spraw Jana Sobieskiego. – Kł., 1880. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 174–180.
74. Мицик Ю. А. Джерела з польських архівосховищ... – С. 82.
75. Jemiółowski M. Pamiętnik... – Lwów, 1850. – S. 156.
76. Wójcik Z. Traktat Andruszowski... – S. 49.
77. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов (далі – ПВК). – К., 1859. – Т. 4. – С. 31–45, 69.
78. Там же. – С. 55; Mercuriusz Polski. Opracował Adam Przyboś. – Kł., 1960. – S. 75–76.
79. ЦНБ НАН України. ІР. – Ф.ІІ, 15404. – Арк. 20; Акты Московского государства. – Т. 3. – С. 258–260, 310; ПВК. – Т. 4. – С. 75–76.
80. Акты Московского государства. – Т. 3. – С. 247, 272, 310, 319.
81. Ochmann S. Sejmy lat 1661–1662. – Wr., 1977. – S. 56–57.
82. Ibidem. – S. 103, 121.
83. АГАД. – Ф. 3. – Від. козацький. – Картон № 42. – № 81. – Арк. 5.
84. Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 55–58.
85. ЦНБ НАН України. ІР. – Ф.ІІ, 15410. – Арк. 6.
86. Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західньоруського та українського права. – К., 1929. – Вип. 6. – С. 414.
87. Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 337.
88. ЦНБ НАН України. – ІР. – Ф.ІІ, 15409. – Арк. 17–18, 45; Ф. ІІ, 15544. – Арк. 3–5; Ф. ІІ, 15576. – Арк. 61; Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 101.

89. ЦНБ НАН України. ІР. – Ф. II, 15576. – Арк. 23–24, 34–37; Востоков А. Козелецкая рада 1662 года // Киевская старина. – К., 1887. – Т. 17. – С. 272–284; Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 171–188.
90. Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения в 50–60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). – Саратов, 1960. – С. 58–60.
91. Востоков А. Нежинская рада 1663 г. // Киевская старина. – К., 1888. – Т. 21. – С. 125–137.
92. ПВК. – Т. 4. – С. 146; Volumina legum. – Т. 4. – S. 390; Rawita-Gawronski F. Ostatni Chmielniczenko 1640–1679. – Poznań, 1919. – S. 161–162.
93. ПВК. – Т. 4. – С. 155, 192.
94. ЦНБ НАН України. ІР. – Ф. II, 15412. – Арк. 18–19; Величко С. Назв. праця. – Т. 2. – С. 25–26; Мицик Ю. А. Джерела з польських архівосховищ... – С. 77–78; Костомаров Н. И. Гетманство Юрия Хмельницкого. – С. 271–275.
95. ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 472/II. – Арк. 515–519.
96. Дашкевич Я. Павло Тетеря. – С. 254–255, 267–283.
97. Літопис Самовидця. – С. 92; ПВК. – Т. 4. – С. 329–330, 335; Latopisiec... – Т. 2. – S. 75–76.
98. ПВК. – Т. 4. – С. 442–443.
99. БЯ.ВР. – № 5. – Арк. 903; Библиотека Института ім. Оссолинських (далі – БО) (Вроцлав). ВР. – № 237/II. – Арк. 211; БН.ВМФ. – № 4214; ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 189/II. – Арк. 1513.
100. ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 189/II. – Арк. 1516–1517, 1522; Галактионов И. В. Россия и Речь Посполитая на заключительном этапе русско-польской войны третьей четверти XVII века // Славянский сборник. – Саратов, 1993. – Вып. 5. – С. 39–40.
101. ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 189/II. – Арк. 1534–1535, 1539–1542; Яковлева Т. Іван Богун-Федорович // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 51.
102. Яковлева Т. Іван Богун-Федорович. – С. 51–52.
103. ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 189/II. – Арк. 1543.
104. АГАД. – Ф. 559. – № 3036. – Арк. 185–190; ПВК. – Т. 4. – С. 409–411; Герасимчук В. Смерть Івана Виговського // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. – С. 208; Broel-Plater W. S. Zbiór pamiętników do dziejów polskich. – War., 1859. – N. 4. – S. 142, 149–153.
105. Герасимчук В. Смерть Івана Виговського. – С. 210–214; Majewski W. Ostatnia kampania Czarnieckiego w

1664 r. // *Studia i materiały do historii wojskowości*. – War., 1969. – Т. 15. – Cz. 2. – S. 66.

106. ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 189/II. – Арк. 1543–1545, 1560, 1568; Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 150–154; Волк-Карачевский В. В. *Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века*. – К., 1899. – С. 120–126; Majewski W. *Op. cit.* – War., 1970. – Т. 16. – Cz. 1. – S. 109–112.

107. ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 189/II. – Арк. 1553, 1557–1559; Соловьев С. М. *История России с древнейших времен*. – М., 1991. – Кн. 6. – Т. 11. – С. 129; Majewski W. *Op. cit.* – War., 1970. – Т. 16. – Cz. 1. – S. 113–125.

108. ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 189/II. – Арк. 1557, 1561; Соловьев С. М. *Указ. соч.* – Т. 11. – С. 129; Majewski W. *Op. cit.* – War., 1970. – Т. 16. – Cz. 1. – S. 126–133.

109. ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 189/II. – Арк. 1561–1562, 1567–1568; Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 198–200; Majewski W. *Op. cit.* – War., 1970. – Т. 16. – Cz. 1. – S. 135–142.

110. БЯ.ВР. – № 5. – Арк. 819–820; ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 189/II. – Арк. 1568–1570; Majewski W. *Op. cit.* – War., 1972. – Т. 18. – Cz. 2. – S. 147–152.

111. ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 189/II. – Арк. 1568–1570; Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 200–201; Majewski W. *Op. cit.* – War., 1972. – Т. 18. – Cz. 2. – S. 153–155.

112. ЛНБ.ВР. – Спр. Оссолинських № 189/II. – Арк. 1569–1570; Majewski W. *Op. cit.* – War., 1972. – Т. 18. – Cz. 2. – S. 155–156.

113. ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 189/II. – Арк. 1568–1575; ПВК. – Т. 4. – С. 453–454; Majewski W. *Op. cit.* – Т. 18. – Cz. 2. – S. 157–158.

114. БЯ.ВР. – № 5. – Арк. 820–821; ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 189/II. – Арк. 1570; Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 199–203, 210; Majewski W. *Op. cit.* – War., 1972. – Т. 18. – Cz. 2. – S. 160–162.

115. БЯ.ВР. – № 5. – Арк. 820; ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 189/II. – Арк. 1573–1575; Majewski W. *Op. cit.* – War., 1972. – Т. 18. – Cz. 2. – S. 163–165.

116. ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 189/II. – Арк. 1572–1574, 1589; Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 160–165, 199, 225–245; Majewski W. *Op. cit.* – War., 1972. – Т. 18. – Cz. 2. – S. 171–181.

117. Majewski W. *Op. cit.* – War., 1972. – Т. 18. – Cz. 2. – S. 197–198.

118. ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 189/II. – Арк. 1598; Волк-Карачевский В. В. Указ. соч. – С. 131.
119. ЦНБ НАН України. ІР. – Ф. II, 15401. – Арк. 6-7; Ф. II, 15417. – Арк. 36-42; Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 253, 258, 264.
120. БЧ.ВР. – № 1657. – Арк. 311; Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 266-273.
121. ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 189/II. – Арк. 1626; ЦНБ НАН України. ІР. – Ф. II, 15401. – Арк. 8-9; – Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 281-283, 210; Петровський М. Нариси історії України... – С. 400.
122. ПВК. – Т. 4. – С. 461.
123. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С. 47.
124. Аїї. – Оп. 3. – Спр. 30. – Арк. 236.
125. Липинський В. Україна на переломі... – С. 276.
126. Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения... – С. 83-87; Чухліб Т. В. Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи (60-ті роки XVII – початок XVIII ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1995.
127. Акты ЮЗР. – СПб., 1869. – Т. 6. – С. 3-23; Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 303-312.
128. ЦНБ НАН України. ІР. – Ф. II, 15418. – Арк. 1-3.
129. БЧ.ВР. – № 160. – Арк. 371-378; БН. ВМФ. – № 7631 (АВБ); ЦНБ НАН України. ІР. – Ф. I, 6012. – Арк. 499¹; Ф. II, 13714. – Арк. 22-25.
130. ЦНБ НАН України. ІР. – Ф. II, 15418. – Арк. 28-30; Акты ЮЗР. – Т. 6. – С. 110-112; Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887. – С. 576-578.
131. ЦНБ НАН України. ІР. – Ф. II, 15418. – Арк. 64; Акты ЮЗР. – Т. 6. – С. 114-117, 145-148.
132. ЦНБ НАН України. ІР. – Ф. II, 15418. – Арк. 35-63; Акты ЮЗР. – Т. 6. – С. 126-129, 137, 149; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-70-х роках XVII ст. – К., 1960. – С. 266-287.
133. Новосельский А. А. Указ. соч. – С. 84.
134. ЦНБ НАН України. ІР. – Ф. II, 15419. – Арк. 7-11.
135. Там же. – Арк. 11-13.
136. Там же. – Ф. II, 13715. – Арк. 57; Літопис Самовидця. – С. 100-101; Majewski W. Podhajce-letnia i jesienna kampania 1667 r. // Studia i materiały... – War., 1960. – Т. 16. – Cz. 1. – S. 50-58.
137. ЦНБ НАН України. ІР. – Ф. II, 15422. – Арк. 1-9, 36, 106-107.
138. Там же. – Арк. 23.
139. Там же.

140. Там же. – Арк. 62–63, 87–88, 121–122; Акты ЮЗР. – Т. 6. – С. 185, 198.
141. Акты ЮЗР. – Т. 6. – С. 179–189, 198; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 109–121; Wójcik Z. Miedzy traktatem Andruszowskim a wojną turecką, Stosunki polsko-rosyjskie 1667–1672. – War., 1968. – S. 55.
142. ЦНБ НАН України. ІР. – Ф.ІІ, 15422. – Арк. 42.
143. Там же. – Арк. 50, 55.
144. Там же. – Арк. 58–60, 93–96, 107; Смолій В. А. Степанков В. С. Гетьман Петро Дорошенко // Укр. іст. журн. – 1992. – № 7–8. – С. 92.
145. Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 270–271. Majewski W. Podhajce... – S. 67–68.
146. Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 274. Majewski W. Podhajce... – S. 64.
147. Sobieski J. Listy do Marysieńki. – War., 1962. – S. 220.
148. Ibidem. – S. 215–220, 227–231; Kluczycki F. Op. cit. – Cz. 1. – S. 275–280; Korzon T. Doła i niedoła Jana Sobieskiego 1629–1674; – Kr., 1898. – Т. 2. – S. 24–37; – Majewski W. Podhajce... – S. 74–90.
149. Majewski W. Podhajce... – S. 52–53, 61, 66–67.
150. ЦНБ НАН України. ІР. – Ф.ІІ, 13700, 13720; Kluczycki F. Op. cit. – Т. 16. – Cz. 1. – S. 284–298; Korzon Т. – Op. cit. – Т. 2. – S. 36–46; Majewski W. Podhajce... – S. 90–93.
151. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 141.
152. ЦНБ НАН України. ІР. – Ф.ІІ, 15425–15487. – Арк. 246; Акты ЮЗР. – Т. 6. – С. 243; Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 324–327.
153. Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamienicki 1672–1699. – War., 1994. – S. 50.
154. Акты ЮЗР. – Т. 6. – С. 233–238, 241–242.
155. Там же. – С. 247–253.
156. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 439–440; 458; Wójcik Z. Miedzy traktatem... – S. 174.
157. Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 30–31.
158. Там же. – С. 13–25, 39–59; Аіі. – Оп. 3. – Спр. 20. – Арк. 87; БЧ.ВР. – № 1376. – Арк. 83–85; БН.ВМФ. – № 16281; ЦНБ НАН України. ІР. – Ф.ІІ, 15545–15548. – Арк. 17. Abrahamowicz Z. Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich. – War., 1959. – Cz. 1. – S. 356; Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 341–342.
159. БЧ.ВР. – № 1376. – Арк. 97–98; Величко С. Назв. праця. – Т. 2. – С. 79–80; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 189–195; Окиншевич Л. Генеральна рада... – С. 419–420.
160. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 200–201.

161. Петровський М. Нариси історії України... - С. 294-295, 402; Kluczycki F. Op. cit. - Т. 1. - Cz. 1. - S. 383, 391-392.
162. Акты ЮЗР. - Т. 7. - С. 92-93, 98; Андрусак М. До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм в 1668-1669 рр. // ЗНТШ. - Львів, 1929. - Т. 150. - С. 197-198.
163. Шелухін С. Назв. праця. - С. 61.
164. Акты ЮЗР. - СПб., 1875. - Т. 8. - С. 47-48.
165. Там же. - Т. 7. - С. 82.
166. Там же. - С. 83.
167. ЦНБ НАН України. ІР. - Ф. II, 15545-15548. - Арк. 23; Акты ЮЗР. - Т. 8. - С. 218-219; Kluczycki F. Op. cit. - Т. 1. - Cz. 1. - S. 418.
168. ЦНБ НАН України. ІР. - Ф. II, 15545-15548. - Арк. 23; Акты ЮЗР. - Т. 7. - С. 64 - 66, 87-88, 112-114, 123-126; Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... - С. 470-471.
169. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... - С. 503; Петровський М. Нариси історії України... - С. 297; Борисенко В. Дем'ян Многогрішний // Володарі гетьманської булави. - С. 332-335.
170. Аїі. - Оп. 3. - Спр. 18. - Арк. 34; Акты ЮЗР. - Т. 8. - С. 115, 127.
171. Акты ЮЗР. - Т. 8. - С. 116-117.
172. Там же. - С. 72-96; Борисенко В. Дем'ян Многогрішний. - С. 336-338; Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... - С. 536-539.
173. Акты ЮЗР. - Т. 8. - С. 130-145, 173, 229; СПб., 1877. - Т. 9. - С. 43; Мицик Ю. А. Джерела з польських архівосховищ... - С. 84; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. - С. 243-248; Санін Г. Некоторые черты политики гетмана Петра Дорошенко // Українське козацтво... - К., 1993. - Вип. 2. - С. 24; Окиншевич Л. Генеральна рада... - С. 420.
174. Акты ЮЗР. - Т. 8. - С. 57-58, 70.
175. Там же. - С. 188.
176. Там же. - С. 164, 230; Kluczycki F. Op. cit. - Т. 1. - Cz. 1. - S. 455.
177. Андрусак А. До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм... - С. 215.
178. Акты ЮЗР. - Т. 8. - С. 263, 270; Т. 9. - С. 40; Літопис Самовидця. - С. 108.
179. Акты ЮЗР. - Т. 9. - С. 43-45; Літопис Самовидця. - С. 108.
180. Акты ЮЗР. - Т. 9. - С. 159; Літопис Самовидця. - С. 109; Kluczycki F. Op. cit. - Т. 1. - Cz. 1. - S. 462 - 463.
181. Акты ЮЗР. - Т. 9. - С. 182-185.

182. АГАД. – Ф. Браницьких із Сухой № 33/46. – Арк. 6–16 (АВБ).
183. Бібліотека Варшавського університету (далі – БВУ). ВР. – № 1957. – Арк. 1–2.
184. Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 197–204; Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 529.
185. ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 1411/II. – Арк. 61–64.
186. АГАД. – Ф. 3. – № 25. – Арк. 58–63, 73¹–74.
187. Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 53.
188. Там же. – С. 138.
189. Там же. – Т. 9. – С. 43.
190. АГАД. – Ф. 549. – № 317. – Арк. 39 (АВБ).
191. Цит. за: Санін Г. Некоторые черты политики гетмана Петра Дорошенко... – С. 24.
192. ЦНБ НАН України. ІР. – Ф. II, 13886.
193. АГАД. – Ф. 3. – № 25. – Арк. 60.
194. Мицик Ю. А. Козацька держава очима поляків // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 5.
195. БЧ.ВР. – № 168. – Арк. 678; БН.ВМФ. – № 7600 (АВБ).
196. АГАД. – Ф. 3. – № 25. – Арк. 143, 198¹.
197. Мицик Ю. А. Джерела з польських архівосховищ... – С. 84.
198. Бібліотека Баворовських (далі – ББ) (Варшава). ВР. – № 255. – Арк. 20–20¹; БН.ВМФ. – № 2227.
199. БВУ.ВР. – № 1957. – Арк. 51.
200. АГАД. – Ф. 3. – № 25. – Арк. 51–52.
201. БВУ.ВР. – № 1957. – Арк. 93¹.
202. АГАД. – Ф. 3. – № 25. – Арк. 64.
203. ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 1411/II. – Арк. 137.
204. БПАН (Курнік). ВР. – № 371. – Арк. 53¹; БН.ВМФ. – № 36396 (АВБ).
205. БО.ВР. – № 2287/11. – Арк. 51; БН.ВМФ. – № 24713.
206. Мицик Ю. А. Джерела з польських архівосховищ... – С. 87.
207. ББ.ВР. – № 255. – Арк. 28–29.
208. Grabowski A. Ojczyście... – Т. 2. – С. 306.
209. ББ.ВР. – № 255. – Арк. 12.
210. Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 390–392; Wójcik Z. Miedzy... – С. 232.
211. БЧ.ВР. – № 168. – Арк. 789; Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 804.
212. Борисенко В. Дем'ян Многогрішний. – С. 339–342; Верба І. В. Ідея спадковості влади в Українській козацькій

державі (друга половина XVII-XVIII ст.) // Українська козацька держава... - К., 1991. - С. 83; Крип'якевич І. П. Історія України. - С. 205-206; Полонська-Василенко Н. Історія України. - К., 1993. - Т. 2. - С. 50, 155.

213. *Scriptores rerum Polonicarum*. - Kr., 1878. - Т. 4. - S. 209-260; Jaworski M. *Kampania ukrainna Jana Sobieskiego w 1671* // *Studia...* - War., 1965. - Т. 11. - Cz. 1. - S. 69-130.

214. Grabowski A. *Ojczyście...* - Т. 2. - S. 154-156; Kluczycki F. *Op. cit.* - Kr., 1881. - Т. 2. - Cz. 2. - S. 753-755.

215. БВУ.ВР. - № 1957. - Арк. 93-96.

216. Sękowski J. *Collectanea z dziejopisów tureckich*. - War., 1825. - Т. 2. - S. 10-49; Woliński J. *Obleżenia Kamieńca w 1672 roku* // *Z dziejów wojen polsko-tureckich*. - War., 1983. - S. 25-26.

217. ЦНБ НАН України. іР. - Ф. II, 13501. - Арк. 95-95¹; Kluczycki F. *Op. cit.* - Т. 1. - Cz. 2. - S. 1023.

218. Józefowicz J. T. *Op. cit.* - S. 314-323; Woliński J. *Obleżenia...* - S. 26-50.

219. БО.ВР. - № 2287/11. - Арк. 72, 82.

220. Эйнгорн В. *Дипломатические отношения Московского правительства с Правобережною Малороссией в 1673 г.*: Виризка. - Б. м. і р. - С. 124-131; Его же. *Очерки из истории Малороссии...* - С. 908-914.

221. Акты ЮЗР. - Т. 11. - С. 112-113, 152, 179-181.

222. Там же. - С. 222-224, 246, 250; Grabowski A. *Ojczyście...* - Т. 2. - S. 206.

223. Там же. - С. 283; Эйнгорн В. *Очерки из истории Малороссии...* - С. 923; Kluczycki F. *Op. cit.* - Т. 1. - Cz. 2. - S. 1237, 1273.

224. Эйнгорн В. *Очерки из истории Малороссии...* - С. 908-924.

225. Там же. - С. 931-935.

226. Там же. - С. 371-411, 421-423; Сергієнко Г. Іван Самойлович // *Володарі гетьманської булави*. - С. 358-360; Чухліб Т. Михайло Ханенко // Там же. - С. 327.

227. ЛНБ.ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 236/II. - Арк. 174-175; Акты ЮЗР. - Т. 11. - С. 522-523, 534-549, 600-615, 636-637; *Літопис Самовидця*. - С. 118-120.

228. Акты ЮЗР. - СПб., 1882. - Т. 12. - С. 21-22, 33-34; Костомаров Н. *Руина* // *Исторические монографии и исследования*. - СПб., 1905. - Кн. 6. - Т. 15. - С. 260.

229. Степанков В. С. *Борьба Украины і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672-1676 рр.* // *Україна і Польща в період феодалізму: Зб. наук. праць*. - К., 1991. - С. 123; Woliński J. *Król Jan III a sprawa Ukrainy 1674-1675*. - War., 1934. - S. 21-29.

230. Woliński J. *Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej (1672-1676)* // *Studia...* - War., 1967. - Т. 13. - Cz. 1. - S. 228-229.
231. АГАД. - Ф. 559. - № 3053. - Арк. 104-104¹; Perdenia J. *Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII-XVIII w.* - Wr., War., Kr., 1963. - S. 16.
232. Акты ЮЗР. - Т. 12. - С. 110-111, 128, 205.
233. Там же. - С. 266-289.
234. Там же. - С. 270-302, 352, 374, 514-529.
235. Там же. - С. 729-750, 800; Сергієнко Г. Іван Самойлович. - С. 363-364.
236. Мицик Ю. А. Перший український історико-політичний трактат // *Укр. іст. журн.* - 1991. - № 5. - С. 130.
237. Там же. - С. 135.
238. Там же. - С. 134.
239. Там же. - С. 133.
240. Там же. - С. 134-137.
241. Софонович Ф. *Хроніка з літописців стародавніх.* - К., 1992. - С. 34.
242. Там же. - С. 227-242.
243. *Українська література XVII ст.* - С. 286.
244. Там же. - С. 289.
245. Там же. - С. 299-300.
246. *Дума пана гетьмана Мазепи* // *Іван Мазепа.* - К., 1992. - С. 108.
247. Там же. - С. 110.
248. Там же.

Розділ третій

Поразка національно-патріотичних сил у боротьбі
за територіальну єдність козацької України
(1676-1715 рр.)

1. Чухліб Т. В. *Правобережна Україна в міжнародних договорах у другій половині XVII - на початку XVIII ст.* // *Українська козацька держава...* - К.; Черкаси, 1993. - С. 83; *Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674-1679.* - Wr., War., Kr., Gd., 1976. - S. 75.

2. Заруба В. Н. Украинское козацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (Последняя четверть XVII в.) – Харьков, 1993. – С. 33.

3. АГАД. – Ф. 553. – Від. 11. – № 1657. – Арк. 1; БЧ.ВР. – № 1376. – Арк. 234; Мицик Ю. А. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави. – С. 248.

4. Цит. за: Яворницький Д. Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків // Іван Сірко: Збірник. – К., 1992. – С. 86.

5. Костомаров Н. И. Руина... – С. 292.

6. Цит. за: Чухліб Т. В. Правобережна Україна...: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995. – С. 91.

7. Акты ЮЗР. – СПб., 1884. – Т. 13. – С. 192, 210, 249; Акты, относящиеся к истории Западной России (далее – Акты ЗР). – СПб., 1853. – Т. 5. – С. 152; Костомаров Н. И. Руина... – С. 291.

8. Заруба В. Н. Указ. соч. – С. 39–52; Костомаров Н. И. Руина... – С. 291–295; Яворницький Д. Іван Дмитрович Сірко... – С. 84–89.

9. Смирнов Н. А. Россия и Турция в XVI–XVII вв. – М., 1946. – Т. 2. – С. 145; Яворницький Д. Іван Дмитрович Сірко... – С. 92.

10. Wójcik Z. Rzeczpospolita... – S. 103, 111, 115.

11. Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. – К., 1992. – С. 19; Wójcik Z. Rzeczpospolita... – S. 131–133.

12. АГАД. – Ф. 553. – Від. II. – № 1657. – Арк. 1; БЧ.ВР. – № 1657. – Арк. 277.

13. Акты ЗР. – Т. 5. – С. 152; Костомаров Н. И. Руина... – С. 310–312.

14. Костомаров Н. И. Руина... – С. 314–315.

15. Там же. – С. 316–319; Заруба В. Н. Указ. соч. – С. 77–78.

16. Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. – К., 1990. – С. 93.

17. АГАД. – Ф. 559. – № 3053. – Арк. 270–271; БЧ.ВР. – № 1376. – Арк. 398.

18. Чухліб Т. В. Правобережна Україна... – С. 106; Wójcik Z. Rzeczpospolita... – S. 190.

19. Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова, посольства в Крым в 1680 году для заключения Бахчисарайского договора. – Одесса, 1850. – С. 144–147.

20. Чухліб Т. В. Правобережна Україна... – С. 68.

21. Grabowski A. Starożytności historyczne Polskie. – Kr., 1840. – Т. 2. – S. 526.

22. Цит. за: Костомаров Н. И. Руина... - С. 329.
23. АГАД. - Ф. 559. - № 3053. - Арк. 297; Антонович В. Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679-1716) // Архив ЮЗР. - К., 1868. - Т. 2. - Ч. 3. - С. 31.
24. Костомаров Н. И. Руина... - С. 329.
25. Исторические связи народов СССР и Румынии. - М., 1970. - Т. 3. - С. 73.
26. Акты ЗР. - Т. 5. - С. 166-167.
27. Величко С. Назв. праця. - Т. 2. - С. 289-290; Костомаров Н. И. Руина... - С. 333-334.
28. Urbaniski T. Rok 1683 na Podole, Ukrainie i w Moldawii. - Lwów, 1907. - S. 27-28.
29. Крупницький Б. З історії Правобережжя 1683-1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства в Празі. - Прага, 1942. - Т. 4. - С. 7-13; Чухліб Т. В. Маловідомий гетьман Правобережної України Андрій Могила (1684-1689 рр.) // Укр. іст. журн. - 1993. - № 9. - С. 67-68; Його ж. Правобережна Україна... - Автореф. дис. канд. іст. наук. - С. 96-98.
30. Акты ЗР. - Т. 5. - С. 140.
31. Цит. за: Костомаров Н. И. Руина... - С. 296-297.
32. Чухліб Т. В. Правобережна Україна... - С. 77.
33. Попов А. Турецкая война в царствование Федора Алексеевича // Русский вестник. - М., 1857. - Т. 8. - С. 293-294.
34. Бантыш-Каменский Д. Н. Источники Малороссийской истории. - М., 1858. - Ч. 1. - С. 279.
35. Статейный список... - С. 261-262; Костомаров Н. И. Руина... - С. 326.
36. Чухліб Т. В. Правобережна Україна... - С. 79-80; Сергієнко Г. Іван Самойлович // Володарі гетьманської булави. - С. 373.
37. Соловьев С. М. Сочинения. - М., 1991. - Кн. 7. - Т. 14. - С. 364.
38. Там же. - С. 368-372.
39. Костомаров Н. И. Руина... - С. 338.
40. Perdenia J. Op. cit. - S. 49.
41. Костомаров Н. И. Руина... - С. 342-343.
42. Perdenia J. Op. cit. - S. 53.
43. ЦНБ НАН України. ІР. - Ф. II, 13518-13675. - Арк. 139-140 зв.
44. Там же. - Арк. 145-146.
45. Цит. за: Соловьев С. М. Указ. соч. - Т. 14. - С. 385.
46. Цит. за: Костомаров Н. И. Руина... - С. 344.
47. Чухліб Т. В. Правобережна Україна... - С. 82.
48. Perdenia J. Op. cit. - S. 57.
49. Чухліб Т. В. Правобережна Україна... - С. 82.

50. Його ж. Правобережна Україна...: Автореф. дис. канд.іст.наук. - К., 1995. - С. 16.
51. Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII ст.: територіальні межі та населення. - К., 1992. - С. 42-46; Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. - Харьков, 1964. - С. 108-113; Українська народність... - С. 94.
52. Костомаров Н. И. Руина... - С. 322-325.
53. Там же. - С. 326.
54. Соловьев С. М. Указ. соч. - Т. 14. - С. 384-386.
55. Там же. - С. 385-386.
56. Крип'якевич І. П. Історія України. - С. 207.
57. Огієнко І. Українська культура. - К., 1991. - С. 187-191; Полонська-Василенко Н. Історія України. - Т. 2. - С. 196-198; Сергієнко Г. Іван Самойлович // Володарі гетьманської булави. - С. 374-375.
58. Костомаров Н. И. Руина... - С. 362-366; Сергієнко Г. Іван Самойлович // Володарі гетьманської булави. - С. 382-383.
59. Костомаров Н. И. Мазепа. - М., 1992. - С. 24; Полонська-Василенко Н. Історія України. - Т. 2. - С. 54-55; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва // Іван Мазепа і Москва: Історичні розвідки і статті. - К., 1994. - С. 24-25.
60. Чухліб Т. В. Правобережна Україна... - С. 84-85.
61. Perdenia J. Op. cit. - S. 16.
62. Ibidem. - S. 17; Volumina legum. - Petersburg, 1859. - T. 5. - S. 224.
63. Акты ЮЗР. - Т. 13. - С. 24.
64. Там же. - С. 337.
65. Там же. - С. 226.
66. Там же. - С. 46.
67. Там же. - С. 580-581; Чухліб Т. В. Правобережна Україна... - С. 120-121.
68. Чухліб Т. В. Правобережна Україна... Автореф. дис. канд.іст.наук. - С. 18.
69. Perdenia J. Op. cit. - S. 20.
70. Архив ЮЗР. - К., 1868. - Т. 2. - Ч. 3. - С. 94-97.
71. Там же. - С. 78.
72. АГАД. - Ф. 559. - № 3036. - Арк. 253-257; Perdenia J. Op. cit. - S. 20-21.
73. Чухліб Т. В. Правобережна Україна... - С. 123-127; Perdenia J. Op. cit. - S. 23-24.
74. Чухліб Т. В. Маловідомий гетьман... - С. 66-69.
75. АГАД. - Ф. 559. - № 3053. - Арк. 325; Архив ЮЗР. - Т. 2. - Ч. 3. - С. 94; Антонович В. Содержание актов... - С. 39.
76. Perdenia J. Op. cit. - S. 34.

77. Ibidem. – S. 46; Volumina legum. – T. 5. – S. 350.
78. Чухліб Т. В. Маловідомий гетьман... – С. 66.
79. Його ж. Гетьман Правобережної України Андрій Могила (1684–1689) // Середньовічна Україна: 36. наук. праць. – К., 1994. – Вип. 1. – С. 130.
80. Архив ЮЗР. – Т. 2. – Ч. 3. – С. 337.
81. Kołodziejczyk D. Op. cit. – S. 137, 142–143.
82. Чухліб Т. Гетьман Правобережної України Андрій Могила... – С. 128, 130.
83. Його ж. Козацькі компути останньої чверті XVII ст. як джерело до вивчення політичної історії Правобережної України // Українська козацька держава... (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). – К.; Черкаси, 1994. – С. 29–31.
84. Архив ЮЗР. – Т. 2. – Ч. 3. – С. 358.
85. Там же. – К., 1888. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 480–481, 497.
86. Там же. – Т. 2. – Ч. 3. – С. 231, 243–246, 283–284.
87. Чухліб Т. В. Правобережна Україна... – С. 164.
88. Цит. за: Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. – К., 1963. – С. 76.
89. Там же. – С. 64.
90. Літопис Гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К., 1992. – С. 164–165.
91. Архив ЮЗР. – Т. 2. – Ч. 3. – С. 361.
92. Антонович В. Содержание актов о козаках... – С. 85.
93. Возняк М. Хто ж автор т. зв. Літопису Самовидця? // ЗНТШ. – Львів, 1933. – Т. 153. – С. 42–50.
94. Perdenia J. Op. cit. – S. 85.
95. Цит. за: Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 128.
96. Цит. за: Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні... – С. 103.
97. Дядиченко В. З історії боротьби українського народу на Правобережжі проти шляхетської Польщі в кінці XVII ст. // Наук. зап. Інституту історії і археології АН УРСР. – К., 1943. – Кн. 1. – С. 192–193; Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні... – С. 68; Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 127–128; Його ж. Іван Мазепа // Іван Мазепа. – К., 1992. – С. 18.
98. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 92.
99. Величко С. Назв. праця. – Т. 2. – С. 391.
100. Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 127–129; Соловьев С. М. Указ. соч. – Т. 14. – С. 477–478, 491–492.
101. Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 69; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва. – С. 31; Його ж. Договір

Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року // Київська старовина. – 1994. – № 6. – С. 88–97.

102. Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 64–69.

103. Там же. – С. 65; Соловьев С. М. Указ. соч. – Т. 14. – С. 483.

104. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва. – С. 32;

Його ж. Договір Петра Іваненка... – С. 90–92.

105. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва. – С. 33.

106. Соловьев С. М. Указ. соч. – Т. 14. – С. 501.

107. Чухліб Т. Правобережна Україна... – С. 85.

108. Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 128–129; Соловьев С. М. Указ. соч. – Т. 14. – С. 491.

109. Цит. за: Соловьев С. М. Указ. соч. – Т. 14. – С. 503–504.

110. Там же. – С. 504.

111. Смолій В. А. Фастівський полковник (Семен Палій) // Котляр М. Ф., Смолій В. А. Історія в життєписах. – К., 1994. – С. 275.

112. Perdenia J. Op. cit. – S. 113–114.

113. Архив ЮЗР. – Т. 2. – Ч. 3. – С. 361–362.

114. Perdenia J. Op. cit. – S. 120.

115. Чухліб Т. В. Ліквідація козацького устрою на Правобережній Україні (1699–1702 рр.) // Українська козацька держава... (Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань). – Черкаси, 1992. – С. 42–43; Perdenia J. Op. cit. – S. 121.

116. Архив ЮЗР. – Т. 2. – Ч. 3. – С. 369; Perdenia J. Op. cit. – S. 122.

117. Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 131.

118. Perdenia J. Op. cit. – S. 128.

119. Чухліб Т. В. Ліквідація козацького устрою на Правобережній Україні... – С. 43.

120. Perdenia J. Op. cit. – S. 124, 127, 130, 133.

121. Станіславський В. В. Константинопольський мирний договір: рішення та наслідки для Запорозької Січі // Українська козацька держава... – К.; Черкаси, 1994. – С. 111; Perdenia J. Op. cit. – S. 141.

122. Perdenia J. Op. cit. – S. 139–143.

123. ЦДІА України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 455. – Арк. № 307.; Ф. 40. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 87; Архив ЮЗР. – Т. 2. – Ч. 3. – С. 405–406, 483, 518–519, 525–526; Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні... – С. 112; Perdenia J. Op. cit. – S. 122.

124. Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 135.

125. Цит. за: Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні... – С. 122.

126. Perdenia J. Op. cit. – S. 145, 149.

127. Цит. за: Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 136.
128. Perdenia J. Op. cit. – S. 163–164.
129. Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 134–135.
130. Архив ЮЗР. – Т. 2. – Ч. 3. – С. 449–451; Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. – Владимир, 1903. – Т. 1. – С. 714, 889.
131. Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 136.
132. Там же. – С. 137.
133. Krupnyskij V. Hetman Mazepa und seine Zeit (1687–1709). – Leipzig, 1992. – S. 110.
134. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа. – К., 1991. – С. 28.
135. Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 134–135.
136. Там же. – С. 135.
137. Krupnyskij V. Op. cit. – S. 112–117.
138. Perdenia J. Op. cit. – S. 207.
139. Krupnyskij V. Op. cit. – S. 118.
140. Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 141–142.
141. Там же. – С. 144.
142. Там же. – С. 151–157.
143. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва. – С. 37.
144. Андрусяк М. Зв'язки Мазепи з Станиславом Лещинським і Карлом XII // ЗНТШ. – Львів, 1933. – Т. 152. С. 38.
145. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – Мюнхен, 1988. – С. 50; Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні... – С. 185.
146. Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 158–163; Krupnyskij V. Op. cit. – S. 120–121, 127–128; Perdenia J. Op. cit. – S. 235.
147. АГАД. – Ф. 559. – № 3036. – Арк. 287.
148. Письма и бумаги императора Петра Великого. – СПб., 1912. – Т. 6. – С. 405–406; Perdenia J. Op. cit. – S. 238.
149. Дорошенко Д. Мазепа в історичній літературі і в житті // Мазепа: Збірник. – Варшава, 1938. – Т. 1. – С. 24.
150. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва. – С. 40; Krupnyskij V. Op. cit. – S. 170.
151. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва. – С. 44.
152. Андрусяк М. Зв'язки Мазепи з Станиславом Лещинським... – С. 38; Борщак І., Мартель Р. Назв. праця. – С. 30.
153. Андрусяк М. Зв'язки Мазепи з Станиславом Лещинським... – С. 39; Krupnyskij V. Op. cit. – S. 171–172.
154. Андрусяк М. Зв'язки Мазепи з Станиславом Лещинським... – С. 40.
155. Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 171–173.

156. Цит. за: Борщак І., Мартель Р. Назв. праця. – С. 34.
157. Исторические акты. Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа. – 1862. – № 11. – с. 8.
158. Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 151.
159. Исторические акты... – С. 9; Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 179.
160. Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 179–180.
161. Там же. – С. 190–191; Андрусяк М. Зв'язки Мазепи з Станиславом Лещинським... – С. 42–43; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа... – С. 146–147; ; Krupnyckij В. Op. cit. – S. 173–177.
162. Бодянский О. Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1848. – Т. 3. – С. 20–21.
164. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва. – С. 39–43.
165. Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 226–227; Крамар Є. Справа Кочубея й Іскри // Іван Мазепа і Москва. – С. 85–107.
166. Андрусяк М. Зв'язки Мазепи з Станиславом Лещинським... – С. 46–48; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа... – С. 156–158.
167. Андрусяк М. Зв'язки Мазепи з Станиславом Лещинським... – С. 48–51; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа... – С. 158–159.
168. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа... – С. 159.
169. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва. – С. 44–45.
170. Мацьків Т. Чи Мазепа справді запросив Карла XII в 1708 році // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. – Нью-Йорк, 1977. – С. 333.
171. Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 227; Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994. – С. 33–34.
172. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа... – С. 16.
173. Крупницький Б. Пляни Мазепи в зв'язку з плянами Карла XII перед українським походом шведів // Мазепа. – Т. 1. – С. 97–98, 105; Його ж. Мазепа і шведи в 1708 р. (на основі споминів і листування сучасників) // Мазепа. – Варшава, 1938. – Т. 2. – С. 6; Мацьків Т. Чи Мазепа справді запросив Карла XII в 1708 році. – С. 334–335.

174. Крупницький Б. З донесень Кайзерлінга 1708–1709 рр. // Мазепа. – Т. 2. – С. 31–32; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа... – С. 76, 131.
175. Дорошенко Д. Мазепа... – С. 32; Крупницький Б. Мазепа і шведи... – С. 11–12.
176. Крупницький Б. З донесень Кайзерлінга... – С. 27.
177. Борщак І., Мартель Р. Назв. праця. – С. 69–77; Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 247–260.
178. Борщак І., Мартель Р. Назв. праця. – С. 78–79; Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 262–264; Універсали, листи, донесення цареві про всілякі події на Україні та за її межами // Іван Мазепа. – С. 128; Крупускуй В. *Op. cit.* – S. 213–215.
179. Крупницький Б. З донесень Кайзерлінга... – С. 28; Його ж. Мазепа і шведи... – С. 12; Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 р. // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К., 1992. – С. 44–46.
180. Лазаревский А. Заметки о Мазепе (По поводу книги Ф. М. Уманца «Гетман Мазепа») // Киевская старина. – К., 1898. – Кн. 6. – С. 403.
181. Донцов Д. Дух нашої давнини. – Дрогобич, 1991. – Вид. 2. – С. 125.
182. Костомаров М. Іван Мазепа // Іван Мазепа. – С. 36.
183. Грушевський М. Виговський і Мазепа // Вивід прав України. – С. 191.
184. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – С. 165–218; Гуржій О. І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII–XVIII ст.). – К., 1994. – С. 14–50; Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... – С. 46–51, 57–60, 64–83, 205–209.
185. Уманец Ф. Гетман Мазепа. – Петербург, 1897. – С. 287–293.
186. Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... – С. 126–127; Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 265.
187. Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 р. – С. 46.
188. Крупницький Б. Шведи і населення на Україні в 1708–1709 рр. (на підставі шведських джерел). // Мазепа. – Т. 2. – С. 13–23; Субтельний О. Мазепинці... – С. 44–45.
189. Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 266–267; Субтельний О. Мазепинці... – С. 44.
190. Цит. за: Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа... – С. 131.

- ний О. Мазепинці... – С. 46–47. Круппускуй В. *Op. cit.* – С. 221–224.
192. Субтельний О. Мазепинці... – С. 30.
193. Андрусак М. Зв'язки Мазепи з Станиславом Лещинським... – С. 56–60; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа... – С. 162; Орлик П. Вивід прав України // Вивід прав України. – С. 88–89.
194. Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 р. – С. 54.
195. Борщак І. Людина й історичний діяч // Іван Мазепа. – С. 67–68; Дорошенко Д. Мазепа... – С. 26–29; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа... – С. 185–186; Уманец Ф. *Указ. соч.* – С. 361–363.
196. *Цит. за:* Борщак І. Людина й історичний діяч... – С. 68–70.
197. Субтельний О. Мазепинці... – С. 48; Яворницький Д. І. *Історія запорізьких козаків.* – Львів, 1992. – Т. 3. – С. 380.
198. Мацьків Т. Як була вирішена битва під Полтавою? // Іван Мазепа і Москва. – С. 51–65.
199. Ульяновський В. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави. – С. 431–432.
200. Слюсаренко А. Г., Томиленко М. В. *Історія української конституції.* – К., 1993. – С. 25–31.
201. Різниченко В. Пилип Орлик (Гетьман-емігрант). – К., 1918. – С. 13; Субтельний О. Мазепинці... – С. 70–73; Ульяновський В. *Назв. праця.* – С. 440.
202. Мельник Л. Г. Дії гетьмана Пилипа Орлика і запорожців у 1710–1714 рр. та російська політика щодо України // *Українська козацька держава...* – К., Черкаси, 1993. – С. 94; Субтельний О. Мазепинці... – С. 77.
203. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. – К., 1991. – С. 28–30; Мельник Л. Остання битва за Гетьманщину (П. Орлик та запорожці проти Петра I у 1710–1714 рр.) // *Київська старовина.* – 1994. – № 4. – С. 66–67; Субтельний О. Мазепинці... – С. 77–81.
204. Різниченко В. *Назв. праця.* – С. 17; Ульяновський В. *Назв. праця.* – С. 446–447.
205. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. – С. 31–32; Різниченко В. *Назв. праця.* – С. 18–19; Субтельний О. Мазепинці... – С. 84–85.
206. Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція (Сторінки дипломатичної історії) // *Укр. іст. журн.* – 1991. – № 8. – С. 99.
207. Субтельний О. Мазепинці. – С. 91–92¹, 196–197.
208. Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція. – № 8. – С. 100.

209. Ульяновський В. Назв. праця. – С. 449.
210. Там же. – С. 450–451.
211. Там же. – С. 452.
212. Орлик П. Вивід прав України. – С. 86–94.
213. Архив ЮЗР. – Т. 2. – Ч. 3. – С. 756–757; Perdenia J. Op. cit. – S. 253–254.
214. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. – С. 35; Субтельний О. Мазепинці... – С. 97.
215. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.; Львів, 1913. – С. 386.
216. Капелюшний В. П. Конституція Пилипа Орлика в українській історіографії // Українська козацька держава... – К.; Черкаси, 1993. – С. 129; Мельник Л. Г. Конституція 1710 р. Пилипа Орлика // Українська козацька держава... – К., 1991. – С. 99; Трофимчук М. Конференція українців // Дзвін. – 1990. – № 2. – С. 148.
217. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. – С. 38–40; Ульяновський В. Назв. праця. – С. 456–457; Субтельний О. Мазепинці... – С. 101–107; Perdenia J. Op. cit. – S. 254–260.
218. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. – К., 1993. – С. 413–416.
219. Там же. – С. 415; Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... – С. 193–194.
220. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – С. 251.
221. Січинський В. Назв. праця. – С. 146.
222. Ефименко А. Я. История украинского народа. – К., 1990. – С. 300.
223. Цит. за: Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. 2. – С. 160.
224. Там же. – С. 162. Ефименко А. Я. Указ. соч. – С. 302; Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... – С. 203.
225. Апанович О. Козацькі літописці // Неопалима купина. – 1995. – № 5–6. – С. 172–175.
226. Літопис Самовидця. – С. 30.
227. Там же. – С. 89.
228. Апанович О. Козацькі літописці. – С. 176.
229. Літопис Самовидця. – С. 60.
230. Там же. – С. 56.
231. Там же. – С. 99.
232. Возняк М. С. Історія української літератури: У 2 кн. – 2-е вид., випр. – Кн. 1. – Львів, 1992. – С. 372.
233. Літопис Гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К., 1992. – С. 92–94, 109–110.
234. Там же. – С. 95–96.
235. Там же. – С. 106.

236. Там же. – С. 69.
237. Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959. – С. 70.
238. Літопис Гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – С. 143, 146.
239. Там же. – С. 126, 130.
240. Там же. – С. 128.
241. Там же. – С. 140.
242. Марченко М. І. Назв. праця. – С. 78; Апанович О. Козацькі літописці. – С. 180.
243. Величко С. Назв. праця. – Т. 1. – С. 138.
244. Там же. – С. 26–27, 79.
245. Там же. – С. 83.
246. Там же. – С. 46.
247. Там же. – С. 209.
248. Там же. – С. 136–137.
249. Там же. – С. 229.
250. Там же. – Т. 2. – С. 29.
251. Там же. – С. 7–8, 15.
252. Там же. – С. 49, 79.
253. Там же. – С. 26.
254. Там же. – Т. 1. – С. 229.
255. Там же. – Т. 2. – С. 145.
256. Там же. – С. 50.
257. Там же. – С. 71, 79.
258. Там же. – С. 7.
259. Там же. – С. 70.
260. Там же. – С. 174.

Розділ четвертий

Основні тенденції розвитку державотворчих процесів у XVIII ст.
(1715 – 90-і рр.)

1. Правда про унію: Документи і матеріали. – Львів, 1991. – С. 79–86.
2. Лола О. П. Гайдамацький рух на Україні 20–60 рр. XVIII ст. – К., 1965. – С. 35; Полонська-Василенко Н. Назв. праця. – Т. 2. – С. 207–208.

3. Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия в Подолии. – Каменец-Подольск, 1872. – С. 354.
4. Субтельний О. Україна. – С. 174.
5. Полонська-Василенко Н. Назв. праця. – Т. 2. – С. 209.
6. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірник документів. – К., 1970. – С. 339.
7. Історія Української РСР. – К., 1979. – Т. 2. – С. 449; Крижановская В. В. Влияние антифеодальной борьбы крестьянства (конец XVII – 60-е годы XVIII в.) на внутреннюю политику правительства Речи Посполитой (на материалах Правобережной Украины): Автореф. дис. канд. ист. наук. – К., 1975. – С. 25–26; Зінчук С. Доля Гонти // Літературна Україна. – 4 липня. – 1991.
8. Полонська-Василенко Н. Назв. праця. – Т. 2. – С. 208.
9. Правда про унію... – С. 87.
10. Крикун М. Г. Колонізація Подільського воєводства у першій половині XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. – К., 1972. – Вип. 2. – С. 85–104; Його ж. Динаміка чисельності поселень Подільського воєводства в XVI–XVIII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – Вип. 11. – К., 1985. – С. 61.
11. Цит. за: Маркіна В. О. Соціально-економічні передумови Коліївщини // Коліївщина 1768. Матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання. – К., 1970. – С. 57.
12. Детальніше про це див.: Маркіна В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. – К., 1961; Ее же. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII – 60-е гг. XVIII в. – К., 1971; Serczyk W. A. Gospodarstwo magnackie w województwie Podolskim w drugiej połowie XVIII wieku. – Wr., War., Kr., 1965.
13. Маркіна В. А. Крестьяне Правобережной Украины... – С. 24–32; ; Serczyk W. A. Gospodarstwo... – S. 19–21; Koliszczynna. – Kr., 1968. – S. 25–30.
14. Маркіна В. О. Соціально-економічні передумови Коліївщини. – С. 65.
1. Там же. – С. 58–59.
16. Гермайзе О. Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів // Україна. – К., 1924. – Кн. 1–2. – С. 21–22.
17. Маркіна В. О. Соціально-економічні передумови Коліївщини. – С. 65.
18. Мицик Ю. А. Перша згадка про гайдамаків // Укр. іст. журн. – 1981. – № 10. – С. 127–128.
19. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. – С. 43.
20. Архив ЮЗР. – К., 1876. – Т. 3. – Ч. 3. – С. 83.
21. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. – С. 45.

22. Сварник І. І. Невідомий документ про гайдамацького ватажка Верлана // Тези доповідей IV Вінницької обл. іст.-краєз. конф. – Вінниця, 1986. – С. 64.
23. Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII–XVIII ст. – К., 1985. – С. 77.
24. Цит. за: Лола О. П. Назв. праця. – С. 49.
25. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. – С. 70–71.
26. Там же. – С. 74–75.
27. Архив ЮЗР. – Т. 3. – Ч. 3. – С. 68–69.
28. Там же. – С. 70.
29. Там же. – С. 165–166.
30. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. – С. 166.
31. Центральний державний військово-історичний архів Росії. – Ф. 20. – Оп. 1. – Спр. – 392/1. – Арк. 117.
32. Лола О. П. Назв. праця. – С. 73–74, 78–79, 81.
33. Serczyk W. A. Koliszczynna. – S. 43.
34. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. – С. 276.
35. Там же. – С. 295–297; Грабовський В. В. Гайдамацькі рухи і опришківство // Коліївщина 1768. – С. 87–88.
36. Podraza A., Rostworowski E. Materiały do sytuacji pa Ukrainie Prawobrzeżnej i ruchów hajdamackich lat 50-tych i 60-tych XVIII wieku z korespondencji Jerzego Wandalina Mnicha // Przegląd Historyczny. – T. 47. – Z. 1 – S. 157.
37. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. – С. 343.
38. Крижановская В. В. Влияние антифеодальной борьбы крестьянства... – С. 26.
39. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. – С. 339, 343–344.
40. Там же. – С. 344.
41. Podraza A., Rostworowski E. Op. cit. – S. 147.
42. ЦДІА України. – Ф. 59. – Спр. 5520. – Арк. 10, 16, 66.
43. Цит. за: Бутич І. А. Архівні джерела про Коліївщину // Коліївщина 1768. – С. 111.
44. Rawita-Gawroński F. Historia ruchów hajdamackich. – Brody, 1913. – S. 129.
45. Храбан Г. Ю. Мемуари як історіографічне джерело вивчення народно-визвольного повстання 1768 р. // Коліївщина 1768. – С. 140–141.
46. Гайдамацький рух на Україні XVIII ст. – С. 360.
47. Там же. – С. 438.
48. Там же. – С. 349.
49. Там же. – С. 397.
50. Там же. – С. 422, 424.
51. Там же. – С. 370, 372–373.
52. Там же. – С. 359.
53. Історичні пісні. – С. 515.

54. Там же. – С. 517.
55. Коденська книга судових справ: Український архів. – К., 1931. – Т. 2. – С. 321.
56. Шпитковський І. Мемуар Д. Завроцького про Коліївщину // ЗНТШ. – Львів., 1910. – Т. 96. – С. 63.
57. Гайдамацький рух на Україні XVIII ст. – С. 372.
58. Там же. – С. 370, 371.
59. Коденська книга судових справ... – С. 279.
60. Там же. – С. 372.
61. Гайдамацький рух на Україні XVIII ст. – С. 358.
62. Там же. – С. 470.
63. Bunt hajdamaków na Ukrainie r. 1768, opisany przez Lippomana i dwóch bezimiennych // Obraz Polaków i Polski w XVIII wieku. – Poznań, 1854. – Т. 15. – С. 32.
64. Ibidem. – С. 34.
65. Пономаренко Н. Г. Коліївщина: прояви державотворчості гайдамаків // Українська козацька держава... – К.; Черкаси, 1993. – С. 44.
66. Гайдамацький рух на Україні XVIII ст. – С. 373.
67. Там же. – С. 349.
68. Там же. – С. 351.
69. Там же. – С. 473.
70. Шпитковський І. Назв. праця. – С. 30–31.
71. Гайдамацький рух на Україні XVIII ст. – С. 374.
72. Bunt hajdamaków... – С. 61.
73. Гайдамацький рух на Україні XVIII ст. – С. 358.
74. Шпитковський І. Назв. праця. – С. 65.
75. Morawski S. Materiały do konfederacji Barskiej r. 1767–1768. – Lwów, 1851. – Т. 1. – С. 146.
76. Шпитковський І. Назв. праця. – С. 34.
77. Там же.
78. Там же.
79. Матеріали до історії Коліївщини. Василянські записки й листи про Коліївщину // ЗНТШ. – Львів, 1904. – Т. 57. – С. 10.
80. Шпитковський І. Назв. праця. – С. 31.
81. Там же. – С. 33.
82. Матеріали для історії Коливщини или резни 1768 г. // Киевская старина. – К., 1882. – Т. 8. – С. 306–307.
83. Гайдамацький рух на Україні XVIII ст. – С. 370.
84. Там же. – С. 367.
85. Переписка графа П. А. Румянцева о восстании в Украине 1768 г. // Киевская старина. – К., 1882. – № 10. – С. 105.
86. Гайдамацький рух на Україні XVIII ст. – С. 378–379.
87. Там же. – С. 491–492.

88. Храбан Г. Ю. Спалах гніву народного (Антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768–1769 рр.) – К., 1989. – С. 27–115.
89. Лола О. П. Назв. праця. – С. 119.
90. Сварник І. І. Документи ЦДІА УРСР у Львові про класову боротьбу на Поділлі у XVIII ст. // Тези доповідей V Вінницької обл. іст.-краєз. конф. – Вінниця, 1987. – С. 86.
91. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. – К., 1895. – С. 58–59.
92. Історія Української РСР. – Т. 2. – С. 457; Симашкевич М. Назв. праця. – С. 383–385.
93. Коваленко Л. А. Велика Французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. – К., 1973. – С. 23–24.
94. Serczyk W. A. Historia Ukrainy. – Wr., War., Kr., 1990. – S. 195.
95. Сборник императорского русского исторического общества (далі – Сборник РИО). – СПб., 1881. – Т. 29. – С. 260.
96. Там же. – С. 261.
97. Там же. – С. 272.
98. Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995. – С. 51; Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. 2. – С. 162–163.
99. Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. – К., 1930. – С. 27–42; Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. 2. – С. 167–172.
100. Субтельний О. Мазепинці... – С. 120–121.
101. Горобець В. М. Судова реформа в Україні 1722–1727 рр.: передумови, альтернатива, результати // Українська козацька держава... – Черкаси, 1992. – С. 85; Його ж. Питання формування козацького стану в політиці царського уряду в Україні (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // Українське козацтво... – Вип. 1. – С. 134; Його ж. Малоросійська колегія та реформа державного устрою України: 1722–1727 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993. – С. 9; Його ж. Від союзу до інкорпорації... – С. 51.
102. Коваленко О. Павло Полуботок // Володарі гетьманської булави. – С. 506.
103. Субтельний О. Мазепинці... – С. 124–125; Ульяновський В. Назв. праця. – С. 470.
104. Бантыш-Каменский Д. Н. Источники... – М., 1859. – Ч. 2. – С. 317–320.
105. Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації... – С. 51–52.
106. Коваленко О. Назв. праця. – С. 510–511.

107. Горобець В. М. Судова реформа в Україні 1722–1727 рр. ... – С. 86–87.
108. Його ж. Від союзу до інкорпорації... – С. 52–53.
109. Ефименко А. Я. Указ. соч. – С. 308.
110. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. – С. 428; Коваленко О. Назв. праця. – С. 512.
111. Горобець В. М. Малоросійська колегія... – С. 10.
112. Коваленко О. Назв. праця. – С. 512–513.
113. Там же. – С. 513–514; Горобець В. М. Питання формування козацького стану в політиці царського уряду в Україні. – С. 135–136; Його ж. Від союзу до інкорпорації... – С. 52.
114. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. – С. 429.
115. Горобець В. М. Малоросійська колегія та реформа державного устрою України. – С. 10; Коваленко О. Назв. праця. – С. 514.
116. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. – С. 430; Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації... – С. 52.
117. Ефименко А. Я. Указ. соч. – С. 309; Коваленко О. Назв. праця. – С. 515–516.
118. Коваленко О. Назв. праця. – С. 517–518.
119. Там же. – С. 520–521.
120. Горобець В. М. Судова реформа в Україні 1722–1727 рр. – С. 87–88; Його ж. Малоросійська колегія та реформа державного устрою України. – С. 10–14; Його ж. Від союзу до інкорпорації... – С. 52–55.
121. Його ж. Реставрація гетьманської форми правління (1727 р.): причини та результати (До питання про інкорпорацію Гетьманщини) // Українська козацька держава... – К.; Черкаси, 1993. – С. 104.
122. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. 2. – С. 180; Субтельний О. Мазепинці... – С. 126 – 131; Ульяновський В. Назв. праця. – С. 470–471.
123. Горобець В. М. Реставрація гетьманської форми правління... – С. 106–107; Його ж. До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні у першій третині XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1993. – № 2, 3. – С. 72.
124. Його ж. До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні... – С. 73–74.
125. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. 2. – С. 181.
126. Горобець В. М. Реставрація гетьманської форми правління... – С. 107–108; Його ж. Малоросійська колегія... – С. 15.
127. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. 2. – С. 181; Полонська-Василенко Н. Назв. праця. – Т. 2. – С. 86.

128. Полонська-Василенко Н. Назв. праця. – Т. 2. – С. 86.
129. Там же. – С. 86–87; Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. – С. 439–440.
130. Ефименко А. Я. Указ. соч. – С. 313; Полонська-Василенко Н. Назв. праця. – Т. 2. – С. 87–88.
131. Герасименко Н. Данило Апостол // Володарі гетьманської булави. – С. 530–531.
132. Ефименко А. Я. Указ. соч. – С. 313–315.
133. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. – К., 1929. – Т. 1. – С. 462, 474; Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка 1729–1730 гг. – Чернигов, 1901. – С. 25, 29, 48.
134. Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.). – К., 1908. – С. 18–19.
135. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. 2. – С. 184–185.
136. Там же. – С. 224; Ефименко А. Я. Указ. соч. – С. 366–367; Історія Української РСР. – Т. 2. – С. 248–249.
137. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. 3. – С. 350–358.
138. Борщак І. Гетьман Пилип Орлик... – № 8. – С. 104–107; Ульяновський В. Назв. праця. – С. 471–472.
139. Ульяновський В. Назв. праця. – С. 472–474.
140. Борщак І. Гетьман Пилип Орлик... – № 9. – С. 71–78; Ульяновський В. Назв. праця. – С. 476–479; Субтельний О. Мазепинці... – С. 132–140.
141. Борщак І. Гетьман Пилип Орлик... – № 11. – С. 59–60; Субтельний О. Мазепинці... – С. 145–146; Ульяновський В. Назв. праця. – С. 479–480.
142. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. 3. – С. 382.
143. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – С. 494; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків... – Т. 3. – С. 361–372.
144. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. 3. – С. 374–378.
145. Там же. – С. 378.
146. Там же. – С. 378–379; Субтельний О. Мазепинці... – С. 148.
147. Яворницький Д. І. Історія українських козаків. – Т. 3. – С. 383.
148. Там же. – С. 388.
149. Полонська-Василенко Н. Назв. праця. – Т. 2. – С. 124.

150. Там же. – С. 124–125; Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. 2. – С. 231; Історія Української РСР. – Т. 2. – С. 251.
151. Борщак І. Гетьман Пилип Орлик... – № 11. – С. 64; Субтельний О. Мазепинці... – С. 148–151; Ульяновський В. Назв. праця. – С. 481–483.
152. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. 2. – С. 189–190; Полонська-Василенко Н. Назв. праця. – Т. 2. – С. 92.
153. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 21–22.
154. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – С. 405–409; Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. 2. – С. 191.
155. Полонська-Василенко Н. Назв. праця. – Т. 2. – С. 93–94.
156. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. 2. – С. 224; Панашенко В. Кирило Розумовський // Володарі гетьманської булави. – С. 537.
157. Гуржій О. І. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII – XVIII ст.). – К., 1994. – С. 25–40.
158. Цит. за: Панашенко В. Назв. праця. – С. 538; Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. 2. – С. 195.
159. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – С. 495–504; Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. 2. – С. 232–235.
160. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – С. 511; Полонська-Василенко Н. Назв. праця. – Т. 2. – С. 134; Пірко В. О. Наступ на землі Війська Запорозького в період Нової Січі // Українська козацька держава... – К., Черкаси, 1994. – С. 93–94.
161. Гуржій О. І. Остаточна ліквідація державних кордонів України в другій половині XVIII ст. // Українська козацька держава... – К., Черкаси, 1994. – С. 89; Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. 2. – С. 197; Коваленко О. Б. «Освічений гетьманат» Кирила Розумовського (До постановки проблеми) // Українська козацька держава... – К.; Черкаси, 1994. – С. 188; Панашенко В. Назв. праця. – С. 543–545; Путро О. Останній гетьман України Кирило Розумовський // Українське козацтво... – Вип. 1. – С. 143–144.
162. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. 2. – С. 197, 199; Ефименко А. Я. Указ. соч. – С. 322–323; Путро О. Останній гетьман України Кирило Розумовський. – С. 142–143.
163. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. 2. – С. 196; Коваленко О. Б. «Освічений гетьманат» Кирила Розумовського. – С. 189; Путро О. Останній гетьман України Кирило Розумовський. – С. 144–145.

164. Коваленко О. Б. «Освічений гетьманат» Кирила Розумовського. – С. 188–190; Панашенко В. Назв. праця. – С. 545–547; Путро О. Останній гетьман України Кирило Розумовський. – С. 144.
165. Путро О. Останній гетьман України Кирило Розумовський. – С. 145–146.
166. Шевченко Н. В. До питання про еволюцію державного устрою Гетьманщини XVIII ст. // Українська козацька держава... – К.; Черкаси, 1994. – С. 68–69.
167. Рознер І. Г. Соціально-економічні вимоги представників українського шляхетства і козацької старшини в 60-х роках XVIII ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К., 1972. – Вип. 7. – С. 92–101.
168. Струкевич О. К. Ліквідація політичної автономії України та місце у цьому процесі Другої Малоросійської колегії // Українська козацька держава... – Черкаси, 1992. – С. 63–64; Його ж. Друга Малоросійська колегія: заснування, компетенція, політико-адміністративний аспект діяльності: Дисертація канд. іст. наук. – К., 1994. – С. 72–82.
169. Його ж. Ліквідація політичної автономії України... – С. 65.
170. Цит. за: Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – С. 525–526.
171. Струкевич О. К. Друга Малоросійська колегія... – С. 82–85.
172. Його ж. Ліквідація політичної автономії України... – С. 61–62; Його ж. Друга Малоросійська колегія... – К., 1994. – С. 15–17; Путро О. Останній гетьман України Кирило Розумовський... – С. 147.
173. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. 2. – С. 225; Історія Української РСР. – Т. 2. – С. 400–401.
174. Апанович О. М. Збройні сили України. – С. 101.
175. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. – С. 562–563.
176. Апанович О. Не пропала їхня слава: Передумови і наслідки скасування Запорізької Січі // Вітчизна. – 1990. – № 9. – С. 172; Її ж. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – С. 246–258.
177. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. 2. – С. 205–206; Історія Української РСР. – Т. 2. – С. 401–402; Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. – К., 1988. – С. 83–92; Його ж. Козацьке військо України-Гетьманщини в останні часи свого існування (Соціально-політичний аспект) // Українська козацька держава... – К.; Черкаси, 1994. – С. 34–39.

178. Цит. за: Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – С. 526.
179. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. 2. – С. 206.
180. Полонська-Василенко Н. Назв. праця. – Т. 2. – С. 103–104.
181. Шевченко Н. В. Назв. праця. – С. 67.
182. Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства... – С. 117.
183. Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения Уложения. – К., 1889. – С. 152, 157.
184. Там же. – С. 154, 159, 164, 249.
185. Там же. – С. 142, 143, 151, 164; Шевченко Н. Соціально-політичні вимоги козацтва Лівобережної України у наказах до Законодавчої комісії 1767–1774 рр. // Українське козацтво... Вип. 1. – С. 155.
186. Наказы малороссийским депутатам... – С. 164.
187. Там же. – С. 153.
188. Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства... – С. 122–124; Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України... – С. 195–199; Шевченко Н. Соціально-політичні вимоги козацтва... – С. 152–154.
189. Наказы малороссийским депутатам... – С. 142, 158.
190. Шевченко Н. Соціально-політичні вимоги козацтва... – С. 155.
191. Центральний державний архів давніх актів Росії (далі – ЦДАДАР). – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 109. – Ч. 8. – Арк. 119, 153 зв., 206.
192. Там же. – Спр. 109. – Ч. 12. – Арк. 75, 82, 83, 105, 114.
193. Сборник РИО. – СПб., 1871. – Т. 8. – С. 88, 89, 207, 208; СПб., 1880. – Т. 32. – С. 196, 197; СПб., 1882. – Т. 36. – С. 296, 297; Апанович О. М. Збройні сили України... – С. 110.
194. Шевченко Н. В. До питання про еволюцію державного устрою Гетьманщини. – С. 69.
195. Її ж. Соціально-політичні вимоги козацтва... – С. 154.
196. Мельник Л. Г. Склад депутації від України до Комісії по складанню нового «Уложения» 1767–1768 рр. // Українська козацька держава... – К.; Черкаси, 1994. – С. 73.
197. ЦДАДАР. – Ф. 6. – Спр. 529. – Арк. 231.
198. Киевская старина. – К., 1882. – № 8. – С. 331.
199. Полонська-Василенко Н. Назв. праця. – Т. 2. – С. 99.
200. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К., 1991. – С. 19; Єкельчик С. Василь Капніст // Історія України в особах... – С. 387–392.

201. Дівович С. Разговор Великороссии с Малороссиею // Українська література XVIII ст. – К., 1983. – С. 384.
202. Там же. – С. 393, 401.
203. Там же. – С. 394–395.
204. Там же. – С. 395.
205. Там же. – С. 399.
206. Цит. за: Полонська-Василенко Н. Назв. праця. – Т. 2. – С. 226.
207. Возняк М. С. Історія української літератури. – Львів, 1994. – Кн. 2. – С. 401–402.
208. Оглоблин О. «Історія Русів» // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1994. – Т. 3. – С. 891–892.
209. Історія Русів. – К., 1991. – С. 38–39.
210. Там же. – С. 259.
211. Там же. – С. 184.
212. Шевчук В. Нерозгадані таємниці «Історії Русів» // Історія Русів. – С. 19.
213. Історія Русів. – С. 35–36.
214. Там же. – С. 112.
215. Там же. – С. 111.
216. Там же. – С. 269.
217. Там же. – С. 104.
218. Там же. – С. 105.
219. Там же. – С. 138.
220. Там же. – С. 135.
221. Там же. – С. 164.
222. Там же. – С. 166.
223. Там же. – С. 167.
224. Там же. – С. 142, 144, 164–165, 184, 307.
225. Там же. – С. 203.
226. Там же. – С. 213.
227. Там же. – С. 217.
228. Там же. – С. 262.
229. Там же. – С. 257–259.
230. Там же. – С. 265–266.
231. Там же. – С. 267–268.
232. Там же. – С. 274.
233. Там же. – С. 287–288.
234. Возняк М. С. Назв. праця. – С. 392.
235. Марченко М. І. Назв. праця. – С. 118–120.
236. Історія Русів. – С. 141.
237. Там же. – С. 188.
238. Там же. – С. 167.
239. Там же. – С. 142.
240. Там же. – С. 164–165.
241. Там же. – С. 184.

ЗМІСТ

Переднє слово 5

Розділ перший. Утвердження наріжних принципів державної ідеї в період найвищого розвитку національної революції (1648–1657 рр.) 10

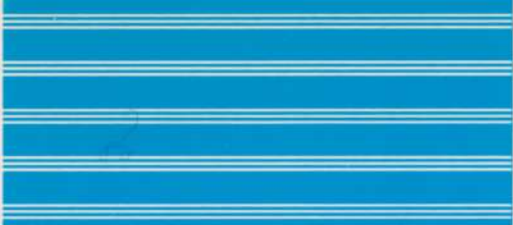
Розділ другий. Вплив соціально-політичної боротьби та геополітичного фактора на процес реалізації державної ідеї (1657–1676 рр.) 103

Розділ третій. Поразка національно-патріотичних сил у боротьбі за територіальну єдність козацької України (1676–1715 рр.) 174

Розділ четвертий. Основні тенденції розвитку державотворчих процесів у XVIII ст. (1715 – 90-і рр.) 236

Примітки 315

Київ, "Альтернативи"
252024, Київ-24, вул. Круглоуніверситетська 20/1.
тел.: (044) 226-3513
тел./факс: (044) 226-3517

В.А.Смолій
В.С.Степанов

**Українська державна ідея
XVII–XVIII століть:**

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ, ЕВОЛЮЦІЇ, РЕАЛІЗАЦІЇ

